

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

ЉИЉАНА М. ЛЕШЕВИЋ

**ВАЛОРИЗАЦИЈА ТУРИСТИЧКОГ И
ДЕМОГРАФСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА У ФУНКЦИЈИ
РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ**

- докторска дисертација -

Ниш, 2021.

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

ЉИЉАНА М. ЛЕШЕВИЋ

**ВАЛОРИЗАЦИЈА ТУРИСТИЧКОГ И
ДЕМОГРАФСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА У ФУНКЦИЈИ
РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ**

- докторска дисертација -

Текст ове докторске дисертације

ставља се на увид јавности,

у складу са чланом 30, ставом 8. Закона о високом образовању („Сл. гласник РС“, број 76/2005, 100/2007 – аутентично тумачење, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014).

НАПОМЕНА О АУТОРСКИМ ПРАВИМА

Овај текст се сматра рукописом и само се саопштава јавности (члан 7 Закона о ауторским и сродним правима, „Сл. гласник РС“, број 104/2009, 99/2011 и 119/2012). Ниједан део ове докторске дисертације не сме се користити ни у какве сврхе, осим за упознавање са садржајем пре одбране.

Ниш, 2021.

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

ЉИЉАНА М. ЛЕШЕВИЋ

**ВАЛОРИЗАЦИЈА ТУРИСТИЧКОГ И
ДЕМОГРАФСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА У ФУНКЦИЈИ
РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ**

- докторска дисертација -

Ниш, 2021.

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF ECONOMICS

LJILJANA M. LEŠEVIĆ

**VALORIZATION OF TOURIST AND DEMOGRAPHIC
POTENTIAL IN THE FUNCTION OF ECONOMIC
DEVELOPMENT OF SOUTHWESTERN SERBIA**

- Doctoral dissertation -

Niš, 2021.

Комисија:

Ментор

Проф. др Дејан Ж. Ђорђевић,
Ванредни професор Економског факултета у Нишу

Председник комисије

Проф. др Вукашин Шушић
Редовни професор Економског факултета у Нишу

Члан комисије

Проф. др Владислав Марјановић
Ванредни професор Економског факултета у Нишу

Члан комисије

Проф. др Даница Шантић
Ванредни професор Географског факултета у Београду

Датум одбране:

**ИЗЈАВА МЕНТОРА О САГЛАСНОСТИ ЗА ПРЕДАЈУ
УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Овим изјављујем да сам сагласна да кандидат **Љиљана Лешевић** може да преда Реферату за последипломско образовање Факултета урађену докторску дисертацију под називом **Валоризација туристичког и демографског потенцијала у функцији развоја привреде Југозападне Србије**, ради организације њене оцене и одбране.

Ниш, _____

(Потпис ментора)

**THE STATEMENT OF THE MENTOR'S CONSENT FOR THE SUBMISSION OF
THE COMPLETED DOCTORAL DISSERTATION**

Hereby, I declare that I agree that the candidate Ljiljana Lešević can submit the completed doctoral dissertation entitled Valorization of tourist and demographic potential in the function of economic development of Southwestern Serbia to the officer for doctoral studies at the Faculty, for the purpose of its evaluation and defense.

Niš, _____

(Mentor's signature)

Научни допринос докторске дисертације

Туристичка индустрија је последњих деценија постала значајна делатност, свакодневно присутна у свим сферама друштва. Поред директног утицаја на економију једне земље, индустрија туризма има и веома значајан социо-културни утицај. С друге стране, значајан део туристичког искуства условљен је активностима подршке који зависе искључиво од директних учесника у туристичкој индустрији. Ова условљеност огледа се у свим оним активностима које се одвијају и утичу на свакодневни живот становника тог подручја. Однос локалног становништва према туристима и туризму у директној је вези са самим успехом развоја туризма на одређеној дестинацији. Користи које развој туризма доноси локалној заједници свакако превазилазе оне препознате вредности које се огледају у повећању буџета локалне јединице, новим радним местима, већем броју инвестиција и др. Добробит успешног привредног развоја највидљивија је у повећању квалитета живота заједнице, која се најочигледније испољава у чињеници да становништво не размишља о промени средине која би била условљена потрагом за бољим условима живота.

Главни допринос докторске дисертације је систематизовање и научна интерпретација теоријских и практичних елемената и проблема развоја туризма и смањења депопулације на простору Југозападне Србије. С тим у вези, дисертација има за циљ утврђивање степена развоја туристичке дестинације овог дела Србије, начина за њихово унапређење, што ће довести до повећања друштвеног благостања, унапређења квалитета живота становништва и пружених услуга у терцијарном сектору. Докторска дисертација, ће такође показати, кроз компаративну анализу конкурентних подручја, колики значај туризам има у привредном развоју Југозападне Србије.

Имајући у виду да ће се у оквиру докторске дисертације обрадити подаци промета туриста на светском нивоу, нивоу Републике Србије и на нивоу посматраног подручја (Југозападне Србије), докторска дисертација ће покушати да утврди најефикасније правце унапређења туристичке понуде, како би туризам на прави начин утицао на унапређење квалитета живота и општег економског напретка овог дела Републике Србије.

The Scientific contributions of the doctoral dissertations

The tourism industry is in recent decades become so significant activity that the everyday present in all spheres of society. Besides the direct impact on a country's economy, tourism industry has a very important socio-cultural impact. On the other hand, a significant part of the tourism experience is conditioned by supporting activities that depend exclusively on the direct participants in the tourism industry. This conditionality is reflected in all the activities that take place and affect the daily life of the inhabitants of the area. The way in which the local population treats the development of tourism is directly linked to the very success of tourism development at a particular destination. The value that tourism development brings to the local community is certainly beyond those recognized values that are reflected in the increase of the budget of the local unit, new jobs, a larger number of investments and others. The benefit of proper economic development is most visible in increasing the quality of life of the community, expressed satisfaction that is most apparent in the fact that people do not think about changing the environment that would be caused by the search for better living conditions.

The main contribution of this dissertation is to systematize and scientific interpretation of the theoretical and practical elements and problems of tourism development and the reduction of depopulation in Southwest Serbia. In this regard, the thesis aims to determine the level of development of tourist destinations in this part of Serbia, the ways for their improvement, which will lead to an increase in social welfare, improve the quality of life of the population and the services provided in the tertiary sector. Doctoral dissertation, will also show through the comparative analysis of competing regions, how important tourism plays in the economic development of Southwest Serbia.

Bearing in mind that in the framework of the doctoral dissertation process data traffic of tourists at the global level, the level Republik of Serbia and at the level of the observed area (southwest Serbia) doctoral thesis will try to determine the right and wrong paths for tourism to tourism in the right way impact on improving the quality of life and overall economic prosperity of this part of Serbia.

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Посвета

Докторат, као круну успеха у личном образовању, посвећујем, уз дужно поштовање и велику захвалност родитељима Данојли и Милораду, који су све време до испуњења овог циља били уз мене, и чиме сам их, надам се, учинила поносним, како су то увек говорили.

Посебну захвалност упућујем ментору проф. др Дејану Ж. Ђорђевићу

Љиљана Лешевих

Подаци о докторској дисертацији

Ментор: Др Дејан Ж. Ђорђевић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Економски факултет

Наслов: ВАЛОРИЗАЦИЈА ТУРИСТИЧКОГ И ДЕМОГРАФСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Резиме: Докторска дисертација анализира туризам као привредну грану будућности, која треба да допринесе свеукупном друштвено-економском расту и развоју. Прикупљањем података и мерењем туристичког промета у Југозападној Србији, анализом постојећих смештајних капацитета, као и проучавањем рада локалних туристичких организација и агенција, на најбољи начин се може сагледати стање туризма у овом делу Републике Србије, као и његов тренд раста.

Општине Југозападне Србије располажу очуваним природним вредностима, богатим етно наслеђем, споменицима културе и другим антропогеним туристичким ресурсима. Развојем туризма, не само да би се зауставило иселјавање становништва, већ постоји могућност да би дошло и до повратних миграција, а с тим и до економског опоравка овог дела Републике Србије. Компаративном анализом кратата броја становника у минулим периодима и данас у раду је утврђено на који начин туризам решава проблем депопулације, односно на који начин се јавља као катализатор популационог раста.

Рад је усмерен ка истраживању оних активности у туризму које могу допринети уравнотежењу и стабилности целокупне привреде, јер управо простори у којима нису развијене друге привредне делатности, што је случај са Југозападном Србијом, имају шансу да развојем туризма унапреде привреду. Осим поменутог, докторска теза се бави дефинисањем улоге туризма у одрживом развоју Југозападне Србије. Такође, PESTEL и SWOT анализом утврдиће се тренутна позиција туристичке привреде и могућности њеног будућег развоја у Југозападној Србији. Такође, дефинисање циљева и будућих праваца развоја туризма Југозападне Србије, јесу полазна основа за израду стратегије развоја туризма овог дела Републике Србије.

Научна област: Економија

Научна дисциплина: Економска географија

Кључне речи: Југозападна Србија, туристички потенцијал, депопулација, привредни развој, туристичка дестинација

УДК: 338:338.48(497.11)(043.3)

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

338:314.17(497.11)(043.3)

CERIF
класификација:

S180 Економија

Тип лиценце
Креативне
заједнице:

CC BY-NC-ND

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral Supervisor:	PhD Dejan Ž. Đorđević, associate professor, University of Niš, Faculty of Economics
Title:	VALORIZATION OF TOURIST AND DEMOGRAPHIC POTENTIAL IN THE FUNCTION OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOUTHWESTERN SERBIA
Abstract:	<p>The doctoral dissertation analyzes tourism as an economic branch of the future, which should contribute to the overall socio-economic growth and development. By collecting data and measuring tourist traffic in Southwestern Serbia, analyzing existing accommodation capacities, as well as studying the work of local tourist organizations and agencies, the state of tourism in this part of the Republic of Serbia can be seen in the best way, as well as its growth trend.</p> <p>The municipalities of Southwestern Serbia have preserved natural values, rich ethno heritage, cultural monuments and other anthropogenic tourist resources. With the development of tourism, not only would the emigration of the population be stopped, but there is a possibility that there would be return migrations, and thus an economic recovery of this part of the Republic of Serbia. A comparative analysis of population decline in the past and today in the paper determines how tourism solves the problem of depopulation, ie how it appears as a catalyst for population growth. The paper is aimed at researching those activities in tourism that can contribute to the balance and stability of the entire economy, because it is the areas where other economic activities are not developed, which is the case with Southwest Serbia, that have a chance to improve the economy.</p> <p>In addition to the above, the doctoral thesis deals with defining the role of tourism in the sustainable development of Southwestern Serbia. Also, PESTEL and SWOT analysis will determine the current position of the tourism industry and the possibilities of its future development in Southwestern Serbia. Also, defining the goals and future directions of tourism development in Southwest Serbia, are the starting point for developing a tourism development strategy for this part of the Republic of Serbia.</p>
Scientific Field:	Economics
Scientific Discipline:	Economic geography
Key Words:	Southwest Serbia, tourist potential, depopulation, economic development, tourist destination
UDC:	338:338.48(497.11)(043.3) 338:314.17(497.11)(043.3)

CERIF
Classification:

S180 Economy

Creative
Commons
License Type:

CC BY-NC-ND

ПОПИС ТАБЕЛА

<i>Табела 1. Интерни и екстерни фактори валоризације.....</i>	19
<i>Табела 2. Потребе и мотивације наведене у туристичкој литератури према Maslow-и</i>	24
<i>Табела 3. Међуоднос туризма и глобализације.....</i>	32
<i>Табела 4. Утицај туризма на БДП и запошљавање на светском нивоу</i>	34
<i>Табела 5. Број долазака туриста исказан у милионима и проценат раста за период 2000-2018.....</i>	35
<i>Табела 6. Интернационални доласци туриста у периоду од 1990-2018.године</i>	40
<i>Табела 7. Број туриста по врстама туристичких места за 2017. и 2018. годину.....</i>	43
<i>Табела 8. Остварена ноћења по врстама туристичких места за 2018. и 2019. годину.....</i>	44
<i>Табела 9. Остварена ноћења домаћих туриста у изабраним туристичким местима за 2018. и 2019. годину.....</i>	44
<i>Табела 10. Остварена ноћења страних туриста у изабраним туристичким местима за 2018. и 2019. годину.....</i>	45
<i>Табела 11. Остварена ноћења иностраних туриста по земљама 2018. и 2019. ...</i>	45
<i>Табела 12. Површине, број насеља и демографски показатељи општина Југозападне Србије.....</i>	50
<i>Табела 13. Удаљеност неких туристичких дестинација од већих градских центара (у км).....</i>	60
<i>Табела 14. Смештајни капацитети Југозападне Србије</i>	63
<i>Табела 15. Угоститељски објекти општина Југозападне Србије</i>	67
<i>Табела 16. Туристичке агенције регистроване у општинама Југозападне Србије</i>	71
<i>Табела 17. Промет туриста у општинама Југозападне Србије за период од 1981. до 2018.....</i>	73
<i>Табела 18. Страни туристи и ноћења у аранжману домаћих туристичких агенција, по земљама порекла у Југозападној Србији 2015 и 2018.....</i>	75
<i>Табела 19. Кретање броја долазака и ноћења у бањским местима Југозападне Србије Србије од 2009. - 2018. године</i>	77
<i>Табела 20. Кретање броја долазака и ноћења у планинским местима Југозападне Србије Србије од 2009. - 2018. године</i>	78

<i>Табела 21. Кретање броја долазака и ноћења у градским местима Југозападне Србије Србије од 2010. - 2018. године</i>	78
<i>Табела 22. Средње месечне и годишње температуре ваздуха 0С за период од 1998. до 2018. године.....</i>	114
<i>Табела 23. Средње месечне и годишње количине падавина у мм за период од 1998. до 2018. године</i>	115
<i>Табела 24. Месечни и годишњи број дана са снегом за период од 1998.до 2018. године.....</i>	116
<i>Табела 25. Просечна месечна и годишња висина снежног покривача у см за период од 1998. до 2018. године.....</i>	117
<i>Табела 26. Месечни и годишњи број ведрих (<2) и облачних дана (>8) за период 1998. до 2018. године</i>	118
<i>Табела 27. Средње годишње вредности честине у промилима (0/00) и брзине ветра (m/s) за 1998. до 2018. године.....</i>	118
<i>Табела 28. Заштићена природна добра Југозападне Србије.....</i>	128
<i>Табела 29. Споменици културе на УНЕСКО листи у Југозападној Србији</i>	145
<i>Табела 30. Културне манифестација Југозападне Србије.....</i>	161
<i>Табела 31. Спортске манифестација Југозападне Србије.....</i>	163
<i>Табела 32. Привредне манифестације Југозападне Србије</i>	164
<i>Табела 33. Научно-стручне манифестације Југозападне Србије</i>	165
<i>Табела 34. Кретање броја становника у општинама Југозападне Србије у периоду од 1961. – 2011. године</i>	171
<i>Табела 35. Број становника и густина насељености у општинама Југозападне Србије у 2018.години</i>	173
<i>Табела 36. Стопа наталитета у општинама Југозападне Србије за период 2002- 2018. године.....</i>	175
<i>Табела 37. Стопа морталитета у општинама Југозападне Србије за период 2002- 2018. године</i>	177
<i>Табела 38. Стопа природног прираштаја у општинама Југозападне Србије за период 1961-2018. године</i>	179
<i>Табела 39. Становништво у земљи и иностранству 2002. и 2011. године.....</i>	183
<i>Табела 40. Становништво старо 15 и више година, према школској спреми и полу</i>	190
<i>Табела 41. Становништво према економској активности по општинама у Југозападној Србији према попису из 2011. године</i>	191

<i>Табела 42. Етничка структура становништва Југозападне Србије по попису 2002. и 2011. године</i>	192
<i>Табела 43. Структура домаћинства Југозападне Србије према броју чланова</i>	194
<i>Табела 44. Кључни индикатори конкурентности туризма Србије за 2018. године</i>	205
<i>Табела 45. Упоредна анализа елемената конкурентности Клисуре Увца и Ђердапске клисуре</i>	207
<i>Табела 46. Упоредна анализа елемената конкурентности манастира Сопоћани и манастира Манасија</i>	208
<i>Табела 47. Упоредна анализа елемената конкурентности Прибојске бање и Врњачке бање</i>	209
<i>Табела 48. Упоредна анализа елемената конкурентности Златарског језера и Палићког језера</i>	211
<i>Табела 49. Упоредна анализа елемената конкурентности Златибора и Копаоника</i>	213
<i>Табела 50. Индикатори одрживог туризма у туристичким дестинацијама Југозападне Србије</i>	221
<i>Табела 51. SWOT анализа природних туристичких вредности Југозападне Србије</i>	238
<i>Табела 52. SWOT у развоју антропогених туристичких вредности Југозападне Србије</i>	241

ПОПИС КАРТА

<i>Карта 1. Положај Југозападне Србије.....</i>	47
<i>Карта 2. Положај општина Југозападне Србије</i>	48
<i>Карта 3. Крајње граничне тачке Југозападне Србије</i>	51
<i>Карта 4. Саобраћајни положај Југозападне Србије.....</i>	55
<i>Карта 5. Грађани Србије на раду или боравку у иностранству 2002. и 2011. године</i>	182

ПОПИС СЛИКА

<i>Слика 1. Хотел „Врбак“ у Новом Пазару.....</i>	66
<i>Слика 2. Златибор</i>	89
<i>Слика 3. Голија</i>	90
<i>Слика 4. Пештерска висораван</i>	93
<i>Слика 5. Стопића пећина.....</i>	95
<i>Слика 6. Тубића пећина</i>	96
<i>Слика 7. Меандри Увца.....</i>	98
<i>Слика 8. Сјеничко језеро</i>	105
<i>Слика 9. Белоглави суп</i>	125
<i>Слика 10. Манастир Милешева</i>	134
<i>Слика 11. Фреска „Бели анђеол“.....</i>	135
<i>Слика 12. Манастир Бања.....</i>	136
<i>Слика 13. Манастир Увац</i>	137
<i>Слика 14. Манастир Дубница</i>	138
<i>Слика 15. Алтун алем џамија.....</i>	141
<i>Слика 16. Лејлек џамија.....</i>	142
<i>Слика 17. Музеј Рас</i>	144
<i>Слика 18. Петрова црква</i>	146
<i>Слика 19. Манастир Сопоћани</i>	147
<i>Слика 20. Манастир Ђурђеви Ступови</i>	148
<i>Слика 21. Стећци</i>	149
<i>Слика 22. Брвнара кровињара</i>	152
<i>Слика 23. Полубрвнара-получатмара</i>	153
<i>Слика 24. Гастрономски специјалитети Златибора</i>	159
<i>Слика 25. Новопазарски ћевап</i>	159
<i>Слика 26. Миграциони салдо општина Југозападне Србије од 1996.-2017.</i>	185
<i>Слика 27. Ђердапска клисура и клисура Увца</i>	206

ПОПИС ГРАФИКОНА

<i>Графикон 1. Извозни приходи од међународног извоза туризма и робе</i>	35
<i>Графикон 2. Интернационални доласци туриста и приходи од туризма за период од 2008-2018. године</i>	41
<i>Графикон 3. Број становника у општинама Југозападне Србије (2011).....</i>	49
<i>Графикон 4. Индекс ноћења туриста, укупно 2017. година.....</i>	79
<i>Графикон 5. Индекс ноћења туриста, укупно 2018. година</i>	80
<i>Графикон 6. Индекс ноћења туриста, укупно 2019. година</i>	80
<i>Графикон 7. Наталитет у општинама Југозападне Србије за 2002., 2010. и 2018. годину</i>	176
<i>Графикон 8. Морталитет у општинама Југозападне Србије за 2002., 2010. и 2018. годину</i>	178
<i>Графикон 9. Старосно-полна пирамида општине Чајетина</i>	186
<i>Графикон 10. Старосно-полна пирамида општине Прибој</i>	187
<i>Графикон 11. Старосно-полна пирамида општине Нова Варош</i>	187
<i>Графикон 12. Старосно-полна пирамида општине Пријеполје</i>	187
<i>Графикон 13. Старосно-полна пирамида општине Сјеница</i>	188
<i>Графикон 14. Старосно-полна пирамида града Новог Пазара</i>	188
<i>Графикон 15. Старосно-полна пирамида општине Тутин</i>	188

ПОПИС СКИЦА

<i>Скица 1. Туризам као систем.....</i>	9
<i>Скица 2. Туризам – системски приступ.....</i>	10
<i>Скица 3. Класификација путника</i>	12
<i>Скица 4. Позиције туристичког искуства и туристичког производа</i>	25
<i>Скица 5. Користи од задовољства потрошача</i>	29

ПОПИС ТАБЕЛА У ПРИЛОГУ

<i>Табела А. Анкетни лист- Анализа конкурентности Југозападне Србије</i>	262
--	-----

САДРЖАЈ

УВОД	1
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ РАДА	3
Предмет и циљ истраживања	3
Хипотетички оквир истраживања	4
Методе истраживања	5
Очекивани научни циљеви и задаци истраживања	6

1. КАРАКТЕРИСТИКЕ САВРЕМЕНОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА У СВЕТУ

1. Туризам као развојни феномен и сложени систем	8
1.1 Дефинисање појмова туризам и туриста	11
2. Ресурсна основа развоја туризма	14
2.1 Појам и класификација туристичких ресурса	15
2.2 Валоризација туристичких ресурса	17
3. Туристичке потребе и понашање туриста у дестинацијама	20
3.1 Класификација и хијерархија туристичких потреба	22
3.2 Понашање посетилаца –потрошача у туризму	25
3.3 Задовољство туриста-парадигма савременог приступа туризму	27
4. Утицај глобалних процеса на развој туризма	30
4.1 Развијеност туризма на глобалном нивоу	33
4.2 Преглед глобалних туристичких трендова	36
5. Анализа кретања туриста у међународном туризму	39
6. Позиционирање Србије у савременим туристичким кретањима	42

**2. МЕСТО И УЛОГА ТУРИЗМА У ПРИВРЕДНОЈ СТРУКТУРИ
ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ**

1. Положај и границе Југозападне Србије	47
1.1 Величина и границе	47
1.2 Географски положај	51

1.3 Саобраћајни положај	55
1.4 Туристички положај	57
1.4.1 Положај према главним туристичким правцима	58
1.4.2 Положај према главним туристичким дисперзивама	59
1.5 Функционални положај	60
2. Материјална база туризма Југозападне Србије	61
2.1 Основни и комплементарни смештајни капацитети	62
2.2 Угоститељски објекти и ванпансионска понуда	67
2.3 Објекти рекреације и забаве	68
2.4 Туристичке организације и удружења	69
2.5 Туристичке агенције	71
3. Динамика туристичког промета Југозападне Србије	73
3.1 Карактеристике укупног туристичког промета	75
3.2 Промет по врстама туристичких дестинација	77
3.3 Тренд раста туристичког промета у општинама Југозападне Србије	79
4. Улога туризма у развоју привреде Југозападне Србије	81

3. ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. Геоморфолошке туристичке вредности Југозападне Србије	86
1.1 Основне карактеристике рељефа	86
1.2 Планине као туристичка вредност	88
1.3 Крашки рељеф као туристичка вредност	92
1.4 Клисуре и кањонске долине	97
2. Хидрографске карактеристике Југозападне Србије	99
2.1 Површинске воде као туристички ресурс	100
2.1.1 Језера као туристички ресурс	104
2.2 Термоминералне воде као туристички ресурс	108
2.2.1 Прибојска бања	108
2.2.2 Новопазарска бања	109
2.2.3 Рајчиновића бања	110
2.2.4 Остале локалне бање	110
3. Климатске карактеристике Југозападне Србије	111
3.1 Валоризација температурних услова	113
3.2 Валоризација снежног покривача	115

3.3 Остале карактеристике климе	117
4. Туристичка вредност биљног и животињског света	
Југозападне Србије	119
4.1 Вегетациони покривач	119
4.1.1 Еколошка вредност вегетационог покривача	122
4.2 Туристички потенцијал животињског света	124
4.2.1 Лов и риболов	126
5. Заштићена природна добра	127

4. АНТРОПОГЕНИ ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. Уметничке туристичке вредности Југозападне Србије	131
1.1 Археолошка налазишта	131
1.2 Сакралне грађевине	133
1.2.1 Манастири и цркве	133
1.2.2 Цамије	140
1.3 Музеји и културно-историјски споменици	142
1.3.1 Споменици културе на UNESCO листи културне баштине	145
2. Етнографско наслеђе у служби туризма	150
2.1 Сеоска архитектура	151
2.2 Народни обичаји	153
2.3 Занатство и народна ношња	155
2.4 Гастрономске специфичности	158
3. Манифестације као специфичне туристичке вредности	160
3.1 Културне манифестације	161
3.2 Спортске манифестације	162
3.3 Привредне манифестације	163
3.4 Научно-стручне манифестације	165

5. АНАЛИЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. Порекло и развитак становништва Југозападне Србије	168
2. Кретање броја становника у Југозападној Србији од 1961-2011.	170
2.1 Густина становника по насељима и општинама	172

3. Компоненте популационе динамике	174
3.1 Природно кретање становништва	174
3.1.1 Наталитет	174
3.1.2 Морталитет	176
3.1.3 Природни прираштај	179
3.1.4 Механичко кретање становништва	180
3.1.5 Спољне миграције	181
3.1.6 Унутрашње и дневне миграције	184
3.2 Структура становништва	186
3.2.1 Старосно-полна структура становништва	186
3.2.2 Образовна структура становништва	189
3.2.3 Економска структура становништва	190
3.2.4 Етничка структура становништва	192
3.3 Структура домаћинства Југозападне Србије	193
4. Утицај депопулације на економски развој Југозападне Србије	195
4.1 Утицај депопулације на туризам	195
5. Улога туризма у решавању проблема депопулације	197

6. КОНКУРЕНТНОСТ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ КАО ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

1. Појам конкурентности туристичке дестинације	200
1.1 Модели конкурентности	201
1.1.1 Модел конкурентности Светског економског форума	201
1.1.2 Модел конкурентности туристичке дестинације	202
1.1.3 Интегрисани модел конкурентности	203
2. Анализа конкурентских дестинација у Републици Србији	204
2.1 Упоредна анализа конкурентских предности клисуре Увца и Ђердапске клисуре	205
2.2 Упоредна анализа конкурентских предности манастира Сопоћани и Манасија	207
2.3 Упоредна анализа конкурентских предности Прибојске и Врњачке бање	209
2.4 Упоредна анализа конкурентских предности Златарског и Палићког језера	211

2.5 Упоредна анализа конкурентских предности планина Златибор и Копаоник	212
---	-----

7. ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. Дефинисање циљева и будућих праваца развоја туризма Југозападне Србије	216
2. Стратегија развоја туризма Југозападне Србије	219
2.1 Стратегија очувања природних туристичких ресурса	220
2.2 Стратегија очувања антропогених туристичких ресурса	225
2.3 Прекогранична сарадња као стратегија развоја туризма Југозападне Србије	230
3. PESTEL анализа туристичких потенцијала Југозападне Србије	233
4. SWOT анализа туристичких потенцијала Југозападне Србије	237
ЗАКЉУЧАК	244
ЛИТЕРАТУРА	248
ПРИЛОГ	262
БИОГРАФИЈА	263
ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ	265
ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ	266
ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ	267

УВОД

Докторска дисертација „*Валоризација туристичког и демографског потенцијала у функцији развоја привреде Југозападне Србије*“ је тако конципирана да поред увода и закључка има осам повезаних поглавља.

У *уводном делу* рада образложени су мотиви избора теме и представљена методологија израде докторске дисертације. Израда рада се темељи на доступној литератури из различитих научних дисциплина, планским документима из подручја туризма, као и конкретним истраживањима и анкетама у посматраним туристичким дестинацијама и мишљењима релевантних институција о правцима развоја туризма у Југозападној Србији. Такође, у уводном делу разматрају се теоријско-методолошке основе рада и дефинишу тезе. Такође, представљају се научни циљеви и задаци са хипотетичким оквиром истраживања и даје преглед досадашњих туристичких истраживања простора Југозападне Србије.

Прво поглавље разматра развој туризма, као савремени друштвени и глобални феномен. У том циљу посебна пажња је посвећена туристичким ресурсима, који у значајној мери креирају туристички развој посматраних дестинација. Посебан осврт се прави на дефинисање и начине задовољења потреба савременог туристе. Туризам као глобални феномен, потребно је истражити и на глобалном нивоу, прегледом глобалних туристичких трендова, али и спровести анализу позиционирања Србије у светским туристичким трендовима.

Друго поглавље истражује место и улогу туризма у привредној структури Југозападне Србије. Дефинишу се границе и површина проучаваног простора, анализирају географски и саобраћајни положај, као и туристички положај према главним туристичким правцима и дисперзивама. Такође, посебна пажња се посвећује материјалној бази туризма Југозападне Србије, на основу туристичког промета и броја ноћења, утврђује се квалитет туристичке понуде и степен развијености туризма и његова улога у развоју привреде Југозападне Србије.

У *трећем поглављу* спроведено је истраживање природних туристичких вредности. Утврђивање важности природних туристичких ресурса захтева истраживање геоморфолошких обележја, односно анализу хоризонталне и вертикалне рашчлањености рељефа, морфометријских и атрактивних својстава рељефа, као и функционалну поделу планина. Утврђивање вредности климе за развој појединих облика туризма подразумева познавање вредности појединих климатских елемената који обликују поднебље овог

простора. Такође, у овом поглављу значајна пажња посвећује се хидрографским туристичким ресурсима, посебно термалним и минералним водама, које представљају основу развоја различитих облика здравственог туризма. Посебан значај, посвећен је истраживању вегетационог покривача као важном елементу природне средине и значајном ресурсу за развој рекреативних облика туризма.

Четврто поглавље се бави анализом антропогених туристичких ресурса и подразумева оцену етнографских, уметничких и археолошких туристичких ресурса, споменика и споменичких целина, различитих догађаја, као и оцену потенцијала градских насеља.

У петом поглављу спроведена је анализа демографских процеса у Југозападној Србији. На основу прикупљених података, анализирано је кретање броја становника у овом делу Србије према пописним годинама од 1948 - 2011. године. Истражено је природно и механичко кретање становништва и структура становништва, графички и табеларно приказано. На крају овог поглавља дати су примери негативног утицаја депопулације на туристичку привреду, као и позитиван утицај туризма на проблем депопулације.

У шестом поглављу кроз PESTEL и SWOT анализу спроведено је истраживање туристичких потенцијала Југозападне Србије. На основу спроведене анкете, извршена је упоредна анализа конкурентности дестинација Југозападне Србије са доминантним туристичким дестинацијама у остатку Србије.

Седмо поглавље резервисано је за програме и планове туристичког развоја и предлоге за будуће правце развоја туризма Југозападне Србије, базираних на планским документима и стратегијама за очување природних и антропогених туристичких ресурса. Прекогранична сарадња је обрађена на крају овог поглавља како би се заокружило истраживање развојних шанси туризма Југозападне Србије.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ РАДА

Предмет и циљ истраживања

Туризам је социолошки и привредни феномен који је обележио другу половину XX века и прве деценије XXI века. У погледу ефеката које проузрокује у друштвеном и економском развоју и у погледу великог броја учесника у туристичким путовањима, туризам нема пандана у некој сличној појави у савременом свету. На туризам и његов развој највише утичу директни учесници и носиоци туристичке привреде одређене дестинације. Однос локалног становништва према туристичким ресурсима и њиховој валоризацији, директно је пропорционалан развоју ове привредне делатности на посматраној дестинацији. Са друге стране, развојем ове привредне гране поспешује се целокупни привредни развој тог простора, кроз нова радна места, нове инвестиције, повећање буџета и сл. Са постизањем бољег квалитета живота локалног становништва, код њега се јавља задовољство постојећим животним стандардом, што непосредно утиче на смањење миграторних кретања.

Предмет истраживања докторске дисертације је анализирање утицаја туристичких потенцијала и промена у броју становника, условљених различитим факторима на привредни развој Југозападне Србије. Тачније, предмет истраживања јесу начини на који развој туризма и унапређење туристичке понуде може довести до смањења депопулације и унапређења привредног развоја овог дела Републике Србије.

Циљ овог рада јесте сагледавање и анализа начина на који туризам односно туристички потенцијали овог дела Републике Србије могу поспешити његов привредни развој, а посебно економски неразвијених подручја ове територије. Смањење броја становника и демографско пражњење ових простора, један је од доминантних демографских процеса у Републици Србији. Расправљајући о смањивању депопулације, најчешће се као фактор ревитализације наводи туризам, па је основни циљ овог истраживања сагледавање начина на који туристичка привреда подстиче развој неразвијених подручја и утиче на њихов економски опоравак. С друге стране, депопулација негативно утиче на перспективе туризма. Долази до пражњења одређених подручја са значајним туристичким потенцијалом, а самим тим и до недостатка радне

снаге, односно немогућности да се, услед старења становништва, обезбеди квалитетна туристичка услуга.

Докторска дисертација анализира успостављање везе између туризма у експанзији и његовог утицаја на смањење депопулације, а све у циљу унапређења привредног развоја Југозападне Србије. Циљ дисертације је да се утврди колику моћ има туризам за поспешивање економског и демографског развоја. Бројни су примери читавих регија у којима је туризам доминантна или обједињујућа делатност, а које бележе економске компаративне предности у односу на регионе који не развијају туризам

Хипотетички оквир истраживања

У раду су представљене хипотезе које су развијене у складу са коришћеном литературом и наведеним туристичким вредностима Југозападне Србије. Претпоставка је, да наведене хипотезе представљају компоненте које чине конкурентне туристичке потенцијале и оне су дефинисане следећим редоследом:

X1 - Туризам представља значајан сегмент привредног развоја сваке земље, обзиром на његов економски, социолошки и еколошки фактор који уноси велике промене у окружење.

X2 - Југозападна Србија обухвата пределе изузетних природних вредности, еколошки очуване и заштићене законом, те стога представља велики потенцијал у развоју одрживог туризма.

X3 - У туристичким дестинацијама где се стање природних и антропогених ресурса погоршава, економија ће бити у ризичној позицији, јер се туристи усмеравају према конкурентним дестинацијама.

X4 - Смањење броја становника и демографско пражњење одређених подручја (пограничних, брдско-планинских, аграрних, оних са неповољним саобраћајно географским положајем) један је од доминантних демографских процеса у Југозападној Србији.

X5 - Туризму је додељена улога репрезента и кључног фактора унапређења привредног развоја и смањења депопулације на простору Југозападне Србије.

X6 - Улагањем у развој туризма Југозападне Србије, доприноси се равномернијем регионалном развоју, економском и географском опоравку простора, а у будућим плановима развоја туризма Републике Србије, овом простору треба дати приоритет.

Методе истраживања

За потребе израде докторске дисертације коришћене су различите научне методе. У оквиру истраживања, посебна пажња је усмерена на примену метода и техника које се у истраживачкој пракси уобичајено користе за прикупљање, обраду, анализу и синтезу података у области туризма. Методи научног истраживања морају се тако комбиновати да допринесу остваривању реалног перманентног проверавања научне заснованости дисертације и у њој постављених хипотеза.

Пре свега, коришћени су општи научни методи, као и специјални методи карактеристични за туристичко-географско изучавање простора. Као основа за доношење судова о предмету истраживања, у докторској дисертацији, су коришћени подаци из званичних статистичких извештаја, стручних студија, изворних докумената као и информације из научних дисциплина које са различитих аспеката проучавају феномен туризма.

Пошто је докторска дисертација везана за конкретан простор, важну улогу током истраживања имали су просторни и картографски метод. Основна улога ових метода је анализа географског, саобраћајног и туристичког положаја и утврђивање његове улоге у развоју туризма. Осим тога, ови методи имају важну улогу код анализе просторног размештаја туристичких ресурса и њихове саобраћајне повезаности у оквиру саме туристичке дестинације.

Компаративни метод (метод упоредне анализе) коришћен је код упоређивања простора различитог хијерархијског ранга (туристички локалитет, туристичко место, туристичка дестинација и др.), природних и антропогених туристичких ресурса, туристичких праваца, облика туристичког промета и сл.

Аналитичком методом се целина разлаже на карактеристичне делове и посматрају односи између најбитнијих компоненти туристичког система.

На овај начин су анализирана ресурсна основа и међусобна условљеност ресурса у одређеној туристичкој дестинацији. Квалитативна анализа омогућава потпуније сагледавање комплексности туризма и међусобних узрочно-последичних веза појединих елемената туристичког система, као и динамичких промена тог система као целине. Зато квалитативно-квантитативна анализа има за циљ да оцени сваки елемент туристичког система и укаже на његову улогу у развоју туризма.

Методологија квантитативног истраживања базирана је на коришћењу и објашњавању релевантних статистичких и других података који су везани за туристички промет, број ноћења, капацитет носивости простора и др. За презентовање неких показатеља и резултата коришћене су временске серије и стопе раста, а ради јаснијег презентовања анализирани проблематике и релевантних статистичких података, коришћени су и табеларни прегледи и графички прикази.

Метод синтезе и метод генерализације су омогућили сумирање и повезивање свих података и закључака до којих се у истраживању дошло. Комплетна туристичка валоризација подразумева коришћење различитих метода и техника као што су: метод бодовања (за оцену природних ресурса), SWOT анализа, PESTEL анализа, анкете и др.

Очекивани научни циљеви и задаци истраживања

Истраживања у овом раду треба да потврде наведне хипотезе, односно да је простор Југозападне Србије туристичка дестинација која располаже значајним природним и антропогеним ресурсима за развој туризма. Резултати истраживања треба да покажу да је на основу расположивих туристичких ресурса могуће развити широк спектар туристичких производа, који задовољавају потребе савременог туристичког тржишта. Међутим, треба нагласити да и поред значајних ресурса којима овај део Србије располаже, они нису искоришћени због неразвијене инфра и супраструктуре и одсуства адекватне туристичке политике и планова туристичког развоја. С тим у вези, дисертација има за циљ утврђивање степена развоја туристичке дестинације овог дела Србије, начина за њихово унапређење, што ће довести до повећања друштвеног благостања, смањења миграторних кретања, унапређења квалитета живота становништва и пружених услуга у терцијалном сектору. Докторска дисертација, ће такође показати, кроз компаративну анализу конкурентних подручја, колики значај туризам има на привредни развој Југозападне Србије.

У коначном, очекивани резултат је успешно утврђивање досадашњих пропуста у формирању туристичке понуде и напредовање депопулације и дефинисање начина и будућих акција које би кроз формирање јединствене туристичке политике кроз различита стратешка документа довели до друштвено-економског и демографског опоравка Југозападне Србије.

I део

КАРАКТЕРИСТИКЕ САВРЕМЕНОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА У СВЕТУ

1. ТУРИЗАМ КАО РАЗВОЈНИ ФЕНОМЕН И СЛОЖЕНИ СИСТЕМ

Миграције су потреба људи од самог настанка човечанства, па су и путовања појава која датира из најстаријих времена. Мотиви путовања су били различити: истраживачки, трговачки, спортски, спознајни, дипломатски, здравствени итд., али се они, до појаве индустријске револуције, нису могли поистоветити са савременим појмом туризма. Дефинисањем туризма, бавили су се многи аутори, али то не значи да су истраживања завршена. Сасвим супротно, свака нова дефиниција туризма утиче на стварање нових погледа и сагледавање проблема у овој области. Из тог разлога, приликом изучавања туризма, треба имати у виду да је туризам састављен од низа елемената и активности, како привредних тако и непривредних. Кроз време и литературу, јављале су се многе дефиниције туризма, које су кретале од миграција становништва кроз туристичка кретања, преко економских појава као номиналистичких, да би се касније прелазило на комплексно разматрање туризма у потрази за универзалним дефиницијама.

Туризам је феномен који је у XX веку попримио глобалне димензије. Готово да нема земље у свету која у већем или мањем обиму, не развија инострани и домаћи туризам. Његова основна карактеристика је масовност, односно, релативно велики број учесника туристичких путовања (Бакић, 2005). Кључ туризма као феномена, лежи у биолошкој потреби човека, која се испољава кроз његово непрестано кретање у простору.

Туризам је од појаве прошао пут преко феномена, економског процеса, до сложеног система који има своја правила и видљиве последице (Томка, 2012а). Економска глобализација веома брзо утиче на промену понашања потрошача, утиче на развој информационих технологија и транспорта, мења и прилагођава облике организације и пословања, а то све заједно снажно утиче на развој туризма. Често се каже да туризам представља сложен систем састављен од великог броја подсистема. Системски приступ развија идеју целокупног осврта, као и холистички поглед у циљу решавања проблема.

Leiper (1979) је међу првима писао о туризму као систему и представио три елемента који чине такав систем и то: туриста, географски елементи и туристичка индустрија. Његова теорија о туризму као систему показала се као веома подстицајна у будућим размишљањима, истраживањима, образовању, као и у дисциплинарности туризма (Скица 1).

Скица 1. - Туризам као систем

Извор: (Leiper, 1990)

Као највећи допринос дефинисању туризма овог теоретичара, сматра се објашњење туристичке индустрије као једног од главних елемената система туризма. Иако је овакав приступ био углавном прихваћен у научним круговима, било је и оних који нису прихватили индустријализацију туризма, зато што недостаје елемент конкуренције у самој туристичкој индустрији. Анализирајући дефиницију туристичке индустрије, према Leiper (1990), дошло се до закључка да актери у не продају сличне услуге и добра те се због тога не може рећи да је туризам индустрија. За разлику од других индустрија, туризам је дефинисан из перспективе тражње. Због оваквог приступа, производи и услуге се у туризму комбинују, како би посетиоцима понудили задовољавајући одмор, што нас доводи до логичког закључка да се туризам као систем, и индустрија, као елеменат у њему, састоји од неколико повезаних делова који не могу функционисати један без другог (интегрални туристички производ), како би остварили заједничке циљеве.

За разлику од Leiper (1990), према Kaspar (1996) систем туризма чине два основна подсистема: подсистем туристичке тражње, и подсистем туристичке понуде. Према његовим истраживањима, туризам као комплексна друштвена појава захтева прецизну и детаљну организацију, јер велики број спољних фактора утиче на његово

функционисање. Према истом аутору, ако туризам као систем нема интерактиван однос са свим факторима из окружења, питање је да ли ће као такав опстати (Скица 2.). Овако дефинисан туризам као систем јавља се као скуп односа и појава у којима овај феномен егзистира. То је, пре свега, отворени систем и њега одређује веза са спољним факторима који имају (некада) пресудну улогу у његовом развоју, а пре свих то су: економски фактор, политички, културни, природни, технолошки и други.

Скица 2. - Туризам- системски приступ

Извор: (Kaspar, 1996)

Туризам се сматра веома сложеном појавом, те стога, већина теоретичара туризма не улаже велике напоре да на једном облику манифестовања туризма објасне све о њему. Веома је тешко створити једноставну слику о туризму, јер је превише његових елемената, односно реч је о вишедимензионалној појави.

1.1 Дефинисање појмова туризам и туриста

У савременим токовима, туристичка индустрија заузима велики значај па је свакодневно присутна у свим сферама друштва. С друге стране, имајући у виду развој глобалних односа, с правом се може рећи да те промене имају све већи утицај на будућност туризма. С обзиром на то да туризам добија маркантне карактеристике, као и да се јавља као савремени феномен, потребно је научно опредељење и његово дефинисање. Међутим, много је лакше овај термин исказати него ли га прецизно дефинисати. Потешкоће произилазе из његовог карактера. Његова комплексност и хетерогеност утичу на то да се он различито третира. Бројни аспекти проучавања дефинишу туризам на свој начин. Тако се и јављају дефиниције које стављају акценат на карактеристике научног поља које га дефинише.

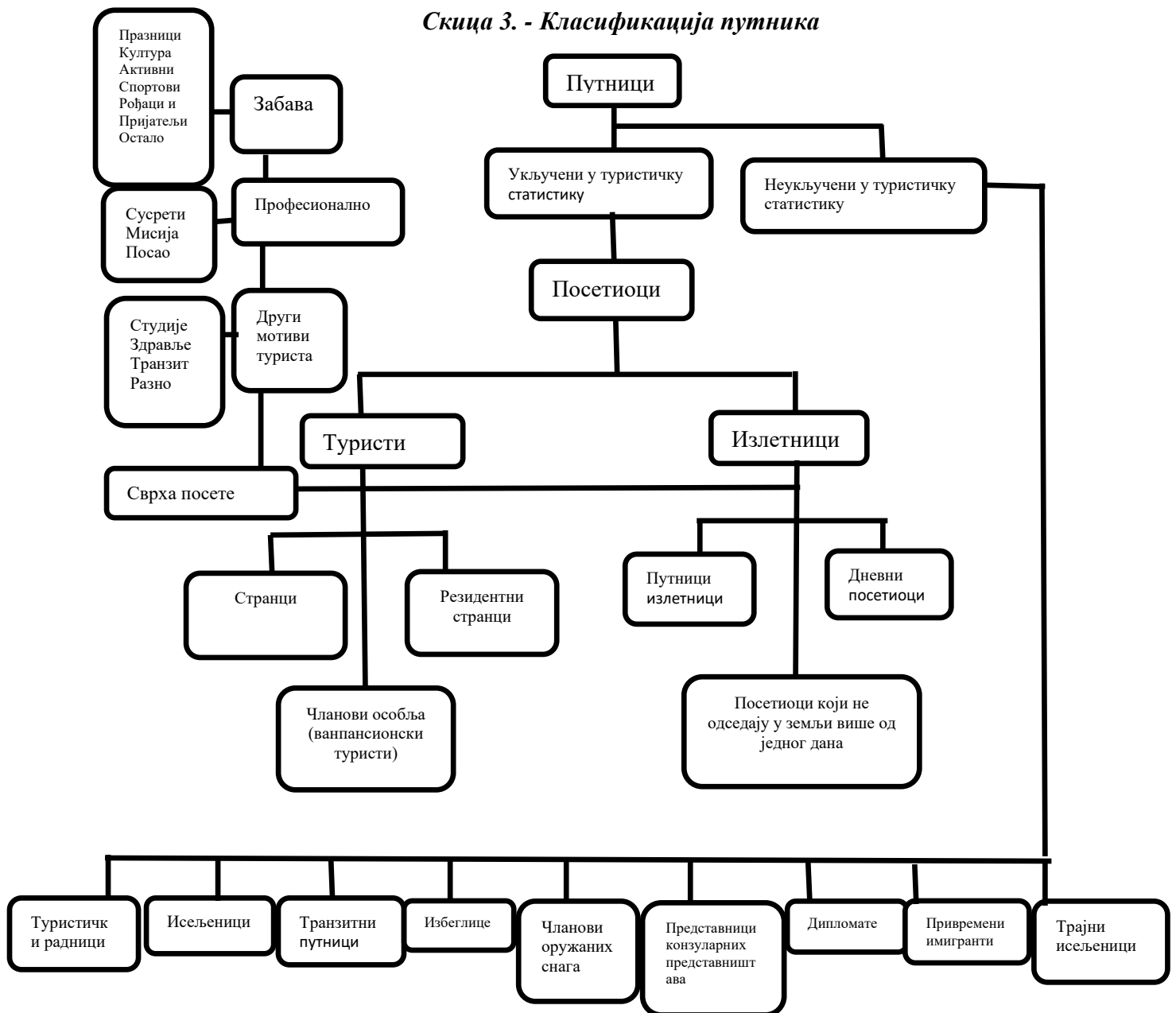
Веома је тешко прецизно одредити дефиницију појма „туризам“, с обзиром на то да је та дефиниција еволуирала током година у различитим културама, а да универзална дефиниција још није прихваћена. Прву дефиницију туризма дали су Guyer и Feuler (1905) године која гласи: „Феномен једниствен за модерно време који зависи од повећања потребе народа за променом и опуштањем, жеље да се препознају лепоте природе и уметности, веровањем да природа даје срећу људским бићима и помаже народима и заједницама да се међусобно повезују захваљујући развоју трговине и индустрије, а комуникациони и транспортни алати постају изврсни.“ (Esen, Uyar, 2010)

Швајцарски теоретичари у туризму Hunciker i Krapf су такође дали једну од дефиниција које се убрајају у старије, али се и данас у извесној мери употребљава и гласи: „Туризам је скуп односа и појава које произилазе из путовања и боравка посетилаца неког места, ако се тим боровком не заснива стално пребивалиште и ако са таквим боровком није повезана никаква њихова привредна делатност.“ (Чавлек и др., 2011). Међутим, изучавањем туризма бавили су се теоретичари, попут Јовичића (1967), који су желели да нагласе вишеструки економски значај овог феномена, уз напомену да је та иста потрошња условљена кретањем, а дефиниција гласи: „Туризам је скуп односа и појава везаних за кретање и потрошњу изван места боравка, а у циљу задовољења рекреативних и културних потреба.“ Да се приметити да је огроман број туриста изостављен из поменуте дефиниције, односно њихови мотиви за променом места боравка.

Туризам је у протеклих 20 година доживео велике промене, пре свега када је реч о бројности туриста који доносе одлуке о путовању, али и у технолошком смислу, па је

данас, међу бројним ауторима прихваћена дефиниција предложена од стране Светске туристичке организације (UNWTO), која гласи: „Туризам укључује активности произашле из путовања и боравка особа изван њихове уобичајене средине, не дужи од годину дана ради одмора, пословног путовања и других разлога неvezаних за активности за које би примили икакву накнаду у месту које посећују.“ (www.e-unwto.org).
Анализирајући овај приступ дефинисања појма туризма, треба нагласити да су кориговани недостаци старијих дефиниција, узети у обзир мотиви путовања, али и дефинисан временски интервал у којем се путовање дешава, дакле мање од једне године.

Скица 3. - Класификација путника

Извор: www.e-unwto.org

Постоје и теоретичари који сматрају да се туризам мора посматрати из угла појединца, као нпр. Томка који предлаже следећу дефиницију туризма : „Туризам није више путовање из ових или оних разлога, већ читав низ појава, односа, ефеката који проистичу из сусретања рецептивних простора, појава и процеса у њима, као и живота домаћег становништва и привремених посетилаца – туриста, под утицајем великог низа различитих потреба, мотива и очекивања у циљу стицања нових искустава. Ефекти туризма су видљиви у људима, на људима, у интеракцији или комуникацији између људи, у просторима као и у друштвеним, економским и технолошким процесима“ (Томка, 2012а).

У оквиру ових анализа морамо споменути и ауторе Чоен и Чоен који се залажу за став да је туризам ушао у један модеран процес диференцијације у друштвеном животу, где долази до слабљења конвенционалних граница између различитих сегмената као што су свакодневни живот и ванредни празници, рад и разонода, студије и забава, па чак се постављају границе између стварности и маште. Прогресивно занемаривање граница између различитих врста мобилности у смислу савременог поимања путовања где се одређена кретања приписују начину живота, доводе до ситуације да имамо нове појаве као што су: радна и пензиона миграција или просто миграција као начин живота, затим, боравак у другој кући, волонтирање, привремене миграције, дијаспора итд. Овакво схватање савременог кретања једноставно не нуди могућност за стриктно дефинисање туризма, већ аутори наводе да се оваквим појавама провоцира идеја о крају туризма каквог знамо (Cohen, Cohen, 2012).

За разлику од појма „туризам“ који је дефинисан на много начина, код дефинисања појма „туриста“ дошло је до великих потешкоћа. Када су теоретичари у туризму поставили мисао да „сваки туриста је путник, али сваки путник није туриста“, (Томка, 2012а) у први мах се сматрало да је појам „туристе“ дефинисан, тј. да је пронађена његова теоретско-научна вредност, као и вредност техничког термина.

Врло брзо се, међутим, показало да тиме није ништа решено, већ да је та поставка још изразитије истакла да је туриста најпре путник, а тек након тога може бити и туриста. За ту чисто појмовну дистинкцију: који је путник туриста, а који путник то није, нико до данас није могао пронаћи објективну методу и средство како и чиме то дефинисати и утврдити.

2. РЕСУРСНА ОСНОВА РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Ресурси имају веома значајан, опредељујући утицај за развој туризма на једном подручју. Готово да није могуће говорити о могућностима развоја туризма на одређеној територији, уколико ресурси, бар поједини, нису присутни на поменутом простору. Постојање ресурса не гарантује развој туризма, али свакако да обезбеђењем одређених ресурса подразумева испуњење једног од главних услова за развој ове привредне гране. Једну од првих дефиниција туристичких ресурса даје Defert (1972), који под њима подразумева одређене садржаје простора који могу подстаћи туристичка кретања. Дакле, може се истаћи да туристички ресурси представљају основу развоја туризма на једном простору. Они се дефинишу као сва средства која омогућавају развој туризма на одређеном простору или одређеном месту. Да ли ће доћи до планираног развоја туризма, у великој мери зависи од могућности да се поменути ресурси искористе на прави начин, као и од тога како ће бити трансформисани у туристичке атракције, које представљају један од најважнијих елемената туристичке понуде. Постојање квалитетних и јединствених туристичких ресурса постаје компаративна предност туристичког развоја једног простора. То се нарочито односи на природне туристичке ресурсе, јер тражња за оним облицима туризма који се доминантно заснивају на њима бележи изнад просечне стопе раста.

Према општеприхваћеном схватању, ресурси су средства, извори, сировине, односно природна и антропогена добра која се могу привредно искористићавати (валоризовати на тржишту). Ресурси представљају део целокупног развоја одређеног географског подручја, односно, државе, регије или уже просторне целине, при чему богатство ресурсима представља битну компаративну предност у привредном развоју. Према Економском лексикону "ресурси су општи назив за природне и произведене ствари, укључујући људско знање и способности, које се могу користити као средства за задовољавање потреба непосредно у потрошњи или посредно у производњи" (Економски лексикон, 1995). Новије туристичке енциклопедије или речници (Encyclopedia of Tourism, 2000) посвећују значајну пажњу туристичким ресурсима, али не дају целовиту дефиницију са јасном структуром овог појма, већ се претежно баве фактографским евидентирањем репрезентативних врста туристичких ресурса, означавајући при томе углавном туристичке атракције као туристичке ресурсе.

2.1 Појам и класификација туристичких ресурса

Туристички ресурси дефинишу се као сва средства која се могу привести некој корисној сврси у туризму, при чему ресурси морају имати висок степен привлачности како би својим карактеристикама привукли одређени сегмент туристичке тражње (Чавлек и др, 2011). Они су део одређеног географског подручја, односно део су неке земље или регије, а богатство туристичким ресурсима је компаративна предност тих земаља или регија. Те су компаративне предности веће и важније уколико ресурси имају већи степен привлачности. Управо наведено истиче и Бакић (2005), који атрактивност, приступачност и услове за боравак наводи као три кључне карактеристике које морају да имају ресурси да би могли да се туристички валоризују.

Howie (2003) је, бавећи се истраживањем туристичких ресурса имао мало сложеније схватање, јер под њима подразумева сирове и непрерађене, али драгоцене елементе простора, који одређују развојне могућности туризма на том подручју. Овакво схватање туристичких ресурса је свакако напредније од претходних, јер је Howie обухватио и оне ресурсе који нису атракције, али су битни за развој туризма, на шта већина његових претходника није обраћала пажњу.

Једну од свеобухватнијих дефиниција појма природни туристички ресурси дао је Wilkinson (1987), који под њима подразумева елементе природне средине који имају неутралну или пасивну улогу, све док под дејством знања, техничко-технолошких достигнућа и промене тражње за њима, не стекну довољан капацитет да задовољавају људске потребе и жеље, што подразумева и креирање средстава која ће омогућити стварање позитивних практичних ефеката из ресурса. Овакво посматрање природних туристичких ресурса има за циљ да истакне да они физички егзистирају у окружењу, али да сами по себи не могу да буду довољан услов развоја туризма, као и да њихова кључна улога у развоју туризма настаје тек у дејству са другим факторима развоја.

Под туристичким ресурсима одређене области (регије) најчешће подразумевамо потенцијални скуп објеката и појава у простору, природног или антропогеног порекла, који су у стању да изазову спољни стимуланс (стимуланс је спољашња или унутрашња драж која може изазвати неку чулну, психолошку или социјалну реакцију) и привуку туристе да их посете и да буду коришћени, помоћу одређеног процеса надоградње и трансформације, а све ради задовољавања туристичких потреба. Надоградњом и трансформацијом туристичких вредности, за потребе туристичког коришћења, добијамо

тзв. мотивске вредности. Мотивске вредности се претварају у туристичке вредности под утицајем свесног и планског деловања друштва, које користи расположива техничка, економска и финансијска средства својствена степену социо-економске развијености (Јовић, 2006). Према Јовичићу (2003), туристички ресурси су она природна или друштвена добра која се могу туристички валоризовати (искористити), односно оне појаве, процеси, објекти и слично, које туристи посећују. Овако широко схваћена дефиниција туристичких ресурса више одговара схватању туристичких услова.

Светска туристичка организација – WTO (www.e-unwto.org) разликује следеће врсте туристичких ресурса:

- 1) Природни туристички ресурси;
- 2) Културно-историјска баштина у туризму;
- 3) Климатске одлике;
- 4) Инфраструктура и
- 5) Туристичке услуге и садржаји.

Кушен је представио другачију поделу туристичких ресурса и то (Кушен, 2002):

- туристичка атракцијска основа (потенцијалне и активирани туристичке атракције);
- остали непосредни туристички ресурси (угоститељски објекти, туристичке агенције, институционално-организациони чиниоци, туристички кадрови, туристичка образованост и обученост локалног становништва и сл.) и
- посредни туристички ресурси (саобраћајно-географски положај, саобраћајна повезаност, изграђеност комуналне инфраструктуре, квалитет просторне организације, политичко-безбедносни услови и сл.)

Да би доносили позитивне ефекте и доходак, односно да би се трансформисали у туристичке атракције, ресурси захтевају улагање средстава и радне снаге. Веома је битно у оквиру ове проблематике напоменути и увођење и спровођење концепта одрживог туризма. Правилно управљање кључним и опредељујућим туристичким ресурсима, треба да доведе до опстанка тих ресурса за будуће генерације. Ово се нарочито односи на природне туристичке ресурсе, коју представљају најзначајнију туристичку атракцију неког подручја, али због утицаја различитих фактора могу бити веома угрожени и може им претити потпуни колапс. Једини начин за остварење прихватљивог нивоа одрживог туризма на одређеном подручју, јесте управо правилно комбиновање природних и антропогених ресурса и предузимање мера за њихово очување и унапређење.

2.2. Валоризација туристичких ресурса

Под појмом валоризације подразумева се утврђивање туристичког потенцијала одређене дестинације, са становишта оцене могућности развоја туристичке привреде. У оквиру туристичких вредности разликујемо употребну и тржишну туристичку вредност. Употребна вредност се односи пре свега на корисност и реткост одређене дестинације, док под појмом тржишне вредности подразумевамо валоризовање туристичке понуде као робе на тржишту. Валоризација се зато јавља као квантитативна и квалитативна објективна оцена вредности туристичких мотива (Чомић, 2005а).

Приоритетни положај свакако добијају они мотиви који остваре највећу вредност, односно за којима ће туристичка тражња бити највећа. Поступак валоризације се спроводи у ситуацијама када је потребно да атрактивна својства туристичких мотива добију тржишни облик вредности кроз формирање туристичке понуде.

Валоризацијом се такође врши поступак оцењивања простора и објеката као и појава у њему, који се јављају као могућност за туристичко и привредно-туристичко активирање. У оквиру процеса валоризације туристичких ресурса полази се од општег ка посебном. Пре свега, мора се приступити сагледавању целокупног туристичког потенцијала одређеног простора, па се тек онда врши процена вредности тог ресурса или атракције. На основу одређених теоријских претпоставки, врши се истраживање на терену. Као најважнији критеријуми валоризације јављају се (Чомић, Пјевач, 1997):

- Степен атрактивности туристичких мотива,
- Развијеност саобраћајне инфраструктуре,
- Ниво опремљености туристичких локалитета и центара,
- Обим оствареног промета.

Како би се извршио процес валоризације одређеног туристичког ресурса, потребно је испунити два услова. Први услов се односи на постојање одређеног ресурса, природног или антропогеног, који има извесна својства туристичке атракције и као такав може бити предмет валоризације. Други услов представља постојање детаљног пописа свих елемената који чине интерни туристички потенцијал. Као други услов јавља се инвентаризација ресурса у простору који се валоризује, која обухвата детаљан попис свих релевантних елемената који чине интерни туристички потенцијал. Најдетаљнија класификација елемената туристичког потенцијала потиче од Светске туристичке организације.

Најважнији елементи ове класификације су природни, енергетски и људски потенцијали, институционални аспекти, социјални аспекти, саобраћајне мреже и инфраструктуре и финансијски и економски потенцијал (www.e-unwto.org).

Када се заврши процес инвентаризације може се приступити туристичкој валоризацији свих релевантних просторних елемената, пре свега валоризацији туристичких ресурса. Заправо, "под туристичком валоризацијом подразумевамо вредновање, тј. квалитативну и квантитативну процену туристичке вредности свих предходно пописаних ресурса, као и осталих конститутивних елемената туристичког потенцијала (туристичке опреме)" (Чомић, Пјевач, 1997). Циљ туристичке валоризације је да процени вредност елемената туристичког потенцијала (парцијална и комплексна валоризација), односно да утврди њихову употребну и прометну вредност.

Веома је захтевно и компликовано прецизно проценити туристичку вредност било ког ресурса, па се процес валоризације сматра најзахтевнијим и најкомпликованијим процесом у оквиру просторног планирања у туризму. И управо се због субјективности валоризације често јавља неадекватна организација туризма у простору који се вреднује. Такође, треба напоменути да је субјективност присутна код ресурса који имају карактер природних услова, па их је тешко квантитативно оценити (нпр. рељеф). Као проблем јавља се и ситуација када сви елементи посматраног туристичког ресурса нису исти за класификацију. Веома лако се могу квантификовати: инфраструктура, смештајни капацитети, угоститељски објекти, удаљеност итд., док је на пример субјективно доживљавање ресурса или његове инхерентне карактеристике врло тешко квантификовати. Ово се најчешће јавља као грешка у поступку процеса валоризације одређеног туристичког ресурса. Класификацијом Светске туристичке организације факторе туристичке валоризације делимо у две велике групе, и то интерне и екстерне факторе валоризације (www.e-unwto.org). Интерни фактори се односе на специфичности квалитета и вредности објекта, појава и процеса који се могу служити у туризму, а у смислу њиховог степена искоришћености. Екстерни фактори (спољни фактори који омогућавају испољавање туристичке вредности) туристичке валоризације омогућавају оне елементе који су од значаја за њихово коришћење у смислу да олакшавају приступачност, потенцирају посећеност, истичу одређене специфичности и њихову препознатљивост на туристичком тржишту.

За оцену интерних и екстерних фактора најчешће се користи метод бодовања. Како је послове и процесе те врсте веома тешко квантитативно израчунати, бодови и

бодовне скале се користе за квалитативну оцену. Ове скале немају фиксне и универзалне вредности, већ се одређује према конкретним потребама. Најчешће се врши бодовање по скали од 0-3, 0-5, али се јављају и већи распони 0-8, 0-10 и до 0-12 (www.e-unwto.org).

Табела 1. - Интерни и екстерни фактори валоризације

Интерни фактори валоризације	Екстерни фактори валоризације
<p>А. Урбанизација - процена врсте, квалитета и степена опремљености ресурса.</p> <p>В. Инфраструктура - карактеристике урбане и транспортне инфраструктуре.</p> <p>С. Туристичка опрема и услуге - смештајни објекти, туристичка понуда, туристичке услуге.</p> <p>Д. Инхерентне карактеристике туристичких ресурса - тип природног или антропогеног ресурса.</p>	<p>Е. Приступачност ресурса - одговарајућа саобраћајна инфраструктура.</p> <p>Ф. Близина емитивних центара - означити концентричне зоне.</p> <p>Г. Специфичност туристичког ресурса - упоређивање са другим ресурсима исте врсте.</p> <p>Н. Значај ресурса - имиџ на тржишту, обим туристичке тражње.</p>

Извор: www.e-unwto.org

Да би се добила укупна вредност испитиваног ресурса прво се сабирају сви интерни фактори, па затим екстерни фактори и на крају се збир интерних множи са збиром екстерних фактора (Табела 1.). Ова једноставна математичка операција се може приказати овако (Јовић, 2006):

Укупна вредност ресурса добија се множењем интерних и екстерних фактора:

$$X * Y$$

Након извршене валоризације и квантификације свих појединачних ресурса и елемената туристичког потенцијала одређеног просторног обухвата, могуће је утврдити и укупни туристички потенцијал дате земље или регије. Он се добија тако што се саберу утврђене вредности свих ресурса и елемената. Он се може изразити на следећи начин:

$$VZ = \sum VI \times \sum VE \quad \sum VI = \sum A + \sum B + \sum C + \sum D \quad \sum VE = \sum E + \sum F + \sum G + \sum H$$

VZ - туристичка вредност зоне (регије).

VI - вредност интерних фактора зоне, као збир вредности свих интерних фактора.

VE - вредност екстерних фактора, као збир вредности свих екстерних фактора.

Завршна фаза туристичке валоризације састоји се у:

- Класификацији ресурса у више различитих хијерархијски поређаних категорија;
- Вршењу рангирања туристичких мотива на основу њихове укупне вредности;
- Туристички ресурси у одређеној просторној целини могу се рангирати као вредности међународног, националног и локалног значаја, што представља важан оријентир за утврђивање приоритета за развој туризма у будућем периоду и израду одговарајућих планских докумената.

3. ТУРИСТИЧКЕ ПОТРЕБЕ И ПОНАШАЊЕ ТУРИСТА У ДЕСТИНАЦИЈАМА

У зависности од великог броја фактора у којима се појединац налази, јављају се бројне и различите потребе човека. Укупност потреба и њихова хијерархија, како их сваки човек осећа, може се посматрати и дефинисати као скуп човекових потреба. У оквиру човекових потреба налазе се и туристичке потребе. Туристичке потребе, као посебна врста потреба, задовољавају се туристичким производима или услугама. Оне се посматрају са различитих аспеката, а задовољавају добрима и услугама која подразумевају различите облике рекреације, путовања, променом места боравка изван домицила, али и разним другим активностима које можемо подвести под туристичке активности. Као саставни део људских потреба, туристичке потребе зависе најпре од животног стандарда појединца, затим ступња на којем се налази култура у којој живи, али и традиције и вредносног система који та култура негује. Све се то манифестује на формирање човекових, а самим тим и туристичких потреба

Према мишљењу многих аутора, објашњење човекових потреба захтева целовит интердисциплинарни приступ. То је стога, што се у најопштијем одређењу, порекло човекових потреба налази у (Дулчић, 2001):

- 1) друштвено-економском развоју, као последици наслеђа, те научних, технолошких и уопште цивилизацијских достигнућа,
- 2) у самој природи човека и његовом односу према окружењу у коме задовољава потребе.

Као и све друге, и туристичке потребе су историјски, физиолошки и културно условљене. Узимајући у обзир да је човек пре свега биолошко, али и друштвено биће, логично је да се у оквиру различитих система вредности формирају и различите потребе

које су у сталном процесу развоја и надоградње. Као илустративан пример историјског и класног развоја људских потреба јавља се развој туристичких потреба од „пионирског“ и елитног до масовног „чартер” туризма. Туристичке потребе укључују се у целокупни систем човекових потреба према условима у којима се формирају. Ако поставимо питање о економској страни туристичких потреба, одговор можемо добити из њихове потрошње, величине, динамичности, структуре и сл. С аспекта економске теорије, све потребе које се задовољавају економским добрима представљају извор, односно циљ привредне активности (Pizam, Mansfeld, 1999).

Посматрајући историјски развој друштва и човека као појединца, свакако треба нагласити да су се током времена јављале различите потребе које су управо довеле до развоја кроз векове и генерације. Јасно је да промене не представљају факторе који имају трајни ефекат на живот и опстанак друштва, не можемо негирати чињеницу да сваки човек има потребе, али и ограничене ресурсе којима те потребе мора задовољити. Кроз историју, борећи се за опстанак, човек се базирао на задовољење потребе које су му омогућавале даљи живот и развој. Потребности и могућности њиховог задовољења су често у конфротацији, па се код човека јавља осећај и свест о знатно већим потребама него што има могућности за њихово задовољење.

Од постанка људског друштва, елементарне егзистенцијалне потребе нису попримале битније измене. То, међутим, није случај са секундарним потребама, које се са развојем појединца и друштва у целини мењају и еволуирају. Треба нагласити да се не мењају само секундарне потребе, већ и врста, количина и начин задовољења тих секундарних потреба. Под секундарним потребама, подразумевају се и туристичке потребе. Туризам је савремена дисциплина, па су се сходно томе, теоретичари у новије време почели бавити овом темом. Са развојем људског друштва и повећањем квалитета живота и животног стандарда многих друштвених групација, долазимо до ситуације да су све егзистенцијалне потребе задовољене. Међутим, тај развој довео је савременог човека у ситуацију да живи у загађеној и бучној средини и тада долази до наглог развоја потреба за опоравком, рекреацијом и регенерацијом појединих делова људског организма. Као последица таквих дешавања настају потребе за рекреацијом, одмором и забавом ткз. туристичке потребе. Туристичке потребе више не представљају привилегију елитног друштва, већ се јављају као производ нове цивилизације и као неопходна потреба за највећи део човечанства.

Како су туристичке потребе, секундарног карактера, тј. зависе од избора човека, треба нагласити да се ту јавља изузетно висок степен селекције по приоритету. То значи да иако је у једном тренутку туристичка потреба јако изражена, у зависности од околности, може доћи до супституције те потребе неком другом, у том тренутку важнијом. У зависности од преференције, очигледно је постојање велике конкуренције између секундарних потреба. Изузетно значајна су и одређена обележја туристичких потреба, и то: еластичност, интензивност, могућност сатурације, конкурентност потреба са другим секундарним потребама. Уколико посматрамо историјски развој туристичке потребе и туризма уопште као и садашњи степен развоја можемо закључити да туризам представља светски процес, а туристичке потребе се приближавају граници примарних потреба.

3.1 Класификација и хијерархија туристичких потреба

Људске потребе, међу којима су и туристичке потребе, могу се класификовати на различите начине. Тако се човекове потребе могу посматрати са антрополошко-историјског аспекта, са економског и емпиријског аспекта, затим према карактеристикама добара, којима се потребе задовољавају, те социо-психолошког аспекта (Maslow, 1980).

Антрополошко-историјски приступ класификацију потреба врши дефинишући их у оквиру људске природе, полазећи од претпоставке да се потребе обликују у процесу материјалног и духовног развоја човека.

Економско-емпиријски приступ врши класификацију потреба тако што налаже прво прецизно дефинисање тих потреба, како би се на основу добијених података организовала производња или продаја производа и услуга, развиле разне друштвене и културне делатности, усмеравале политичке и пропагандне акције итд.

Туристичке потребе су предуслов развоја делатности које производе туристичка добра. Културне потребе подстичу производњу културних добара; физиолошке подстичу развој делатности које производе храну, одећу, станове итд., религијске потребе "производе" место и услове где се молитвом задовољава таква потреба, а често се манифестују масовним ходочашћима која понекад имају сва обележја савремених масовних туристичких кретања. Према садржају добара, деле се и потребе, које се тим добром задовољавају, на материјалне и нематеријалне потребе.

У научним круговима, за класификацију потреба најчешће се користи социопсихолошки аспект. Једна велика група аутора систем човекових потреба темељи на хијерархији тих истих потреба, па у том смислу разликује следеће групе: примарне биолошке, примарне социјалне и секундарне потребе.

Једну од најшире прихваћених класификација потреба, која се може применити и за туристичке потребе дао је Маслов (1979). Према његовом схватању, потребе не треба посматрати према редоследу важности. По његовом тумачењу све човекове потребе су увек присутне, а хијерархију одређује интензитет, а не врста потребе:

- физиолошке потребе човека – које се у први мах нису сматрале туристичким потребама. Међутим, лако је уочити да ће туриста своје физиолошке потребе задовољавати на вишем хијерархијском нивоу (богати јеловници, квалитетна пића, рехабилитација, разонода и рекреација) тако да се и ове потребе задовољавају различитим туристичким садржајима.

- потребе за сигурношћу - задовољавањем ове потребе ствара се предуслов за задовољење свих осталих потреба. Потреба за слободом, стабилношћу, заштитом, искључивање страха од пљачки, хаоса, безакоња и других ограничења свакако да представља главни предуслов за остварење било које потребе, а у оквиру тога и туристичких потреба.

- потребе за припадањем и љубављу јављају се чим су релативно задовољене потребе сигурности и физиолошке потребе. Код туриста су ове потребе видљиве на сваком кораку. Појава туристичких потреба тумачи се као последица (не)задовољавања управо те групе човекових потреба. А туризам се види као могућност прилагођивања и ресоцијализације човека.

-потребе за поштовањем и самопоштовањем - пословни успеси туристичких предузећа и појединаца, често се заснивају на остваривању начела које се формулише синтагмом: "гост је увек у праву" или "сви и све је у функцији госта". То произилази из сазнања да туриста носи потребу за самопоштовањем и жели је задовољити.

- потребе за спознајом, самоактуализацијом и самоуважавањем – туристички смисао ових потреба изражава се кроз радозналост, привлачност непознатог, жељу за упознавањем нечег новог, трагање за ширим везама и значењима, изграђивање система вредности у коегзистенцији с другима, боље разумевање међу људима итд.

Табела 2. - Потребе и мотивације наведене у туристичкој литератури

Потребе	Мотиви	Наводи у туристичкој литератури
Физиолошке	Релаксација	Бег Опуштање Ублажење (олакшање) напетости Жудња за сунцем Ментално опуштање напетости
Сигурност	Осигурање	Здравље Рекреација Одржати се активним и здравим за будућност
Припадност	Љубав	Породично заједништво Појачање сродствених односа Друштвеност Одржавање породичних веза Међуљудски односи Корени Етнички Приврженост члановима породице Одржавање социјалних контаката
Поштовање	Остварење	Уверење о нечијем достигнућу Показати нечију важност другима Престиж Друштвена препознатљивост Појачавање властитог "ја" Професионалност/посао Лични развој Статус и престиж
Самоостварење	Истина према властитој природи	Истраживање и лична оцена Властито упознавање Задовољавање властитих жеља
Знати и разумети	Знање	Култура Образовање Жеља за лутањем Занимање за друга подручја
Естетске	Уважавање лепоте	ОкоLINE Пејзажа

Извор: Маслов, 1979.

Слично сагледавање туристичких потреба дали су Mill и Morison (1985), путем модела који, пак, има седам нивоа у хијерархији: физиолошке потребе, потребе за сигурношћу, потребе за припадношћу, потребе за поштовањем, потребе за самоостварењем, потребе за знањем и разумевањем и потребе за естетиком.

Не постоји битна разлика између класификације људских потреба код наведених аутора, али треба узети у обзир како Maslow наводи потребе и мотивације у оквиру туристичке литературе (Табела 2.).

Свака од основних људских потреба може наћи свој смисао и у објашњењу туристичких потреба, обзиром да се туристичке потребе јављају као надоградња основним потребама, тј. након задовољења примарних, егзистенцијалних потреба.

3.2 Понашање посетилаца-потрошача у туризму

Услед све већих промена које су се дешавале у друштву, а нарочито у оквиру савремених туристичких кретања, мењале су се и жеље и потребе туриста. Савремени туриста је представљен као центар који покреће и управља свим активностима у туризму, па се у савременим теоријама све већа пажња посвећује изучавању потреба, мотива, очекивања и задовољења жеља савременог туристе. Да би се уопште схватила суштина поимања потреба савременог туристе, треба имати у виду да се туризам у савременој теорији и пракси заснива на доживљају, тј. да је циљ савременог друштва масовни туризам који доноси финансијска средства. У оквиру овог схватања, циљ је задовољење потреба туристе који сам креира програм активности. Уколико се фокусира на туризам као делатност, без узимања у обзир корисника туристичког производа и услуга, или обрнуто, неће се доћи до релевантних података, јер туризам као делатност остварује повезаност произвођача и потрошача туристичког производа и услуга (Скица 4.).

Скица 4. - Позиције туристичког искуства и туристичког производа

Извор: Cooper, Hall, 2008

Препознатљиве и дефинисане потребе, очекивања и разлози за путовања, стварају туристичку тражњу код потенцијалних туриста, који су спремни да под одређеним условима и услед одређених разлога промене тренутно место боравка. У зависности од

степен изражености одлуке о путовању и могућности реализације исте, према Соорег и Hall (2008) разликују се следећи типови потражње:

- Ефективна или актуелна тражња - односи се на стваран број учесника у туризму и као таква се најчешће и најлакше мери. Туристичка статистика се најчешће бави мерењем ове врсте тражње;
- Потиснута тражња - тражња која ескалира услед јачег деловања спољних фактора окружења или задовољења основних потреба, а била је потиснута из одређених разлога;
- Потенцијална потражња - тражња која се односи на људе који ће путовати у наредном периоду уколико дође до испуњења услова који обезбеђују извршење планираних путовања;
- Одложена потражња - која се односи на одлагање путовања услед околности на које се не може тренутно утицати (попуњени смештајни капацитети, временски услови итд.), али ће бити реализована чим се ограничења отклоне.
- Потпуни изостанак тражње - људи који нису у могућности да путују или једноставно не желе.

У савременим условима, статус туристе се значајно променио, тако да је било потребно извршити посебну типологију појма туристе, која би дефинисала његове потребе као и начине за задовољење тих потреба (Choen, 1972):

- **Организовани масовни туриста** – поседује скроман авантуристички дух, бира у потпуности програмиране аранжмане и препознатљиве дестинације.

- **Индивидуални масовни туриста** – показује незнатно већу флексибилност кад је у питању лични избор (у односу на претходног). Организацију свих услуга препушта агенцији. Спутаност и институционални туризам и туристичка индустрија (тур-оператори, путнички агенти, хотелијери).

- **Истраживач** – истражује и самостално организује путовања, али се ипак одлучује за удобан смештај и поуздан транспорт.

- **Дрифтер / Скитница** – карактерише га неконвенционализам, бег од свакодневице и стега класичног програмираног путовања. Лако се стапа са локалном заједницом, поштује њихову културу и традицију. Одликује га иновативност у сваком погледу.

Узимајући у обзир теорију по Choen (1972), долази се до закључка да потребе туриста варирају од њихове апсолутне спремности ка авантурама и осећају потпуне

сигурности на другој страни. За разлику од организованог масовног туристе, индивидуални туриста има више времена на располагању, али је он уско везан за услуге агенција. Много већи степен слободе остварују две последње категорије јер за њихова путовања готово да нема потребе за услугама агенција, што се може исправити специјализовањем услуга туристичких агенција и праћењем њихових потреба и карактеристика у континуитету. Прве две групе туриста су заступљене у последње две деценије прошлог века, а друге две групе припадају савременом схватању путовања, где овакве врсте туриста представљају истраживаче простора, атракција и других могућности. Ова подела појма туристе може имати и еволутивни приступ од стране посматрача као последица све веће информисаности од стране туриста.

Све је теже доћи до закључка зашто туристи путују и зашто посећују баш одређене дестинације, јер мотиви путовања код различитих врста туриста нису исти. У том смислу, како би се олакшало разумевање потреба савремених туриста, прибегло се различитим типологијама које су уско везане за простор који се посећује или за одређену врсту туризма коју туриста бира у складу са својим мотивима (Backman et al., 1995). Настојање туристичке индустрије да на овакав начин, развојем различитих типологија, дефинише потребе и жеље потрошача тј. савременог туристе настали су као резултат глобалних промена у геополитичком, социјалном, али и технолошком погледу. Овакав концепт темељи се на технологији као средству које ће радити на хуманизацији и персонализацији, а са циљем достизања висококвалитетних услуга, које савремени туриста не само да очекује, него сматра да се подразумевају.

3.3 Задовољство туриста – парадигма савременог приступа туризму

Основни задатак савременог туристичког пословања јесте задовољство туриста, односно позитивни однос према туристичкој понуди одређене дестинације. На основу ове претпоставке потребно је подобније извршити анализу пословања у туризму које ће се пре свега заснивати на принципу стварања задовољних потрошача. У оквиру савременог туристичког пословања јављају се нови трендови који су условљени све већим бројем туриста који данас путују у свету. Задовољити потребе и очекивања савремених туриста није једноставан посао, јер се са развојем друштва јављају различита интересовања, потребе и очекивања код сваког појединца. На савременом туристичком тржишту, из дана у дан расте број понуда које могу задовољити потребе

савременог туристе. Када се нађу пред тако тешким избором, они доносе одлуке већином на основу сопственог доживљаја вредности различитих путовања (Ђорђевић, Томка, 2011).

Мишљење које влада у широким научним круговима јесте то да туристичке дестинације не морају бити спектакуларне попут Париза, Рима или Барселоне, да би се нашле на мети масовних посета савремених туриста. Као основни предуслов за развој сваке туристичке дестинације, јавља се квалитетна инфраструктура и спремност на развијање и активност. Уколико туризам оствари одређени полет на неком подручју, то ће се манифестовати кроз остварење различитих користи које подразумевају, пре свега, отварање нових радних места, остварење већих прихода који ће допринети укупном економском просперитету и развоју посматраног подручја. Туристичке дестинације које у свом фокусу имају потребе и жеље туриста као основни циљ који желе остварити, долазе до закључка да је управо њихово задовољство циљ који је примаран. Задовољење потреба туриста јавља се као важно стратешко оружје које у великој мери утиче на остварење успеха туристичке дестинације у будућности (Милошевић и др., 2013)

Задовољство туриста зависи од оствареног успеха у испоручивању производа и услуга у односу на очекивања од стране туриста. Уколико производ или услуга не испуне очекивања туристе, он остаје незадовољан, док, ако су у складу са очекивањима, туриста може да се сматра задовољним. Тек у случају да очекивања буду надмашена, туриста ће бити одушевљен (Kotler et all., 2005).

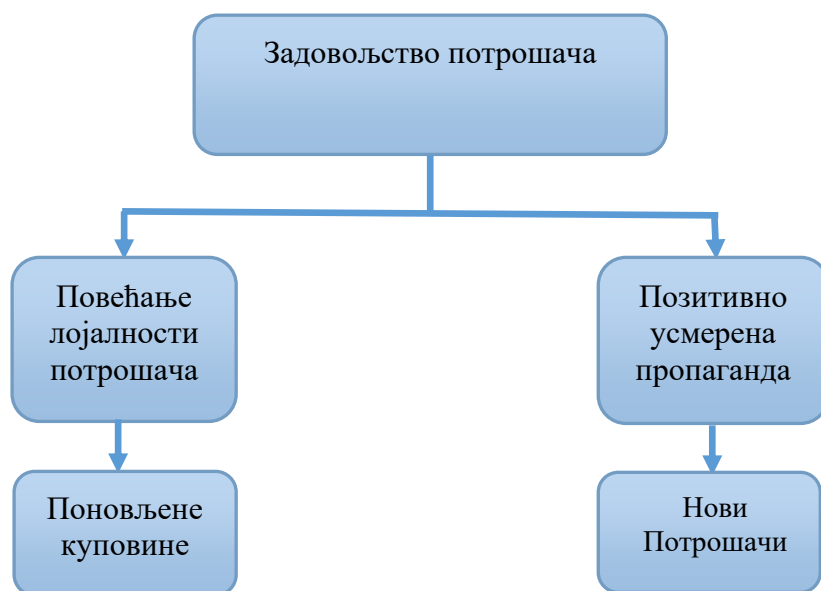
Задовољство савременог туристе, пре свега, зависи од остварене користи приликом испоручивања услуге, при том је веома важно имати у виду очекивања која се формирају на основу информација које се путем различитих маркетиншких канала допремају до потрошача, затим од социјалних утицаја као и од претходних искустава. Остварење задовољства савременог корисника туристичких услуга може допринети остварењу дугорочне конкурентске предности одређене дестинације, уколико то задовољење потреба изазове лојалност потрошача. Задовољство потрошача често изазива могућност продужетка боравка на одређеном месту, што је свакако изазвано добром интеракцијом између корисника и пружаоца услуга, али и начина на који је та услуга испоручена. Да би се задовољство посетилаца остварило у жељеној мери, сви стејкхолдери на туристичкој дестинацији морају заједнички размотрити смернице за континуирано побољшање пословања и прихватити их као општи модел понашања.

Дестинације које користе моделе за истраживање задовољства гостију морају јасно дефинисати везу између задовољства и циљева (Костић, 2010).

Као веома важна активност у процесу пословања туристичких дестинација и њиховог настојања да привуку што већи број туриста, али и остваре поновљене посете, представља испитивање туриста о искуству и задовољству пруженом услугом на дестинацији. На основу оваквих повратних информација (feed back) које се прикупљају директно од корисника, доносе се закључци о најприменљивијим моделима за унапређење задовољства туриста и њиховој лојалности дестинацији.

Наравно, све ове активности требало би темељити на принципима одрживог развоја, што значи да је неопходно ускладити очекивани број посетилаца са планираним улагањима у туристичку инфраструктуру и развојем услужне делатности на дестинацији. Ово свакако захтева осавремењивање менаџмента туристичке дестинације, који мора бити спреман на све изазове које савремено туристичко тржиште пред њега ставља (García et al, 2015).

Скица 5. - Користи од задовољства потрошача

Извор: Живковић, Илић, 2008.

Вредност која се у туризму може остварити условљена је задовољством потрошача, односно позитивним одговором на питање да ли ће потрошач убудуће бити лојалан или не. Задовољан потрошач пренеће своја позитивна искуства и утиске на особе са којима долази у контакт, што може резултирати повећаном потражњом за одређеним

услугама у будућности (Комппула, 2006). Дакле, користи од задовољног потрошача свакако су вишеструке (Скица 5.).

Бројни аутори наводе да је задовољство потрошача у директној вези са функционалним перформансама одређене услуге и да разумевање и перципирани квалитет у највећој мери утичу на њу. Сама сатисфакција представља основ за задржавање постојећих и привлачење нових потрошача (Kotler et all., 2005). У туризму је овај концепт веома изражен и менаџери се морају прилагођавати све сложенијим захтевима потрошача и тако остварити своје пословне циљеве. Овде веома важну улогу игра добро постављена маркетинг стратегија која ће резултирати поновљеном куповином и лојалношћу потрошача.

4. УТИЦАЈ ГЛОБАЛНИХ ПРОЦЕСА НА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Туризам као привредна делатност све више добија на значају, па је свакодневно присутан у свим сферама друштва. Глобални трендови све више изазивају промене које све више утичу на будућност туризма. Како се дешава глобализација светске економије, упоредо са њом дешава се и глобализација туристичке индустрије. Делови света који због различитих фактора нису у могућности да организују интензивну индустријску производњу, своју економску ситуацију могу побољшати управо кроз развој туризма, који изазива додатна улагања у инфраструктуру, капацитете, а све у циљу формирања туристичког производа. Чињеница је да су та улагања најчешће страног порекла.

Чини се да све масовнији туризам, неки истраживачи, посебно социолози, објашњавају и изједначавају са глобализацијом. Сматрају да је целокупан свет мобилан, да сви негде струје и да то има глобалне размере. Највећи део света је у покрету, а та су кретања руковођена првенствено економским разлозима (Павлић, 2004).

Међутим, глобализација и туризам не припадају ниједној научној дисциплини посебно, већ се налазе у зони интердисциплинарног изучавања, јер оба феномена имају бројне и међузависне димензије. Имајући то у виду, истраживачи теже да идентификују широк спектар различитих нијанси, да укажу на то да глобализација симултано уједињује и раздваја народе, да повезује и фрагментира културе, планетаризује и сегментира тржиште, односно да научно објективно, интердисциплинарно сагледају све компаративне предности и недостатке глобализације.

Глобализација има важну улогу у расту међународног туризма на светском тржишту. Оно што је процес глобализације допринео у економском, политичком и културном смислу, директно се одразило на пораст туристичких путовања у удаљенија подручја и ван граница националних држава. Повећавање мобилности људи, јачање телекомуникационих веза, појава Интернета и повећавање броја људи који себи могу да приуште одмор и путовања утицали су на јачање међународног над домаћим туризмом.

Процес глобализације није заобишао туризам, већ напротив, транзиционе промене и поларизација европских економских односа условили су да и светски туризам добија нове димензије. Познато је да је најочигледнији значај туризма управо у његовој способности да економски валоризује бројне непривредне ресурсе (природни, антропогени и друштвени атрактивни фактори), затим, у генераторској и интегративној функцији у односу на комплементарне секторе и непривредне делатности, константном повећању запослености, демографским и социјалним ефектима. Оно што данас карактерише туризам, у глобалном смислу, јесте управо тежња у процесу стварања партнерства на сва три секторска нивоа (јавном, приватном и цивилном), а са циљем стратешког развоја туристичке привреде и коришћења ресурса за привредни раст друштва. На овај начин обезбеђују се потребне инвестиције за његов развој. Ипак, најочигледнија веза туризма и глобализације лежи управо у чињеници да је за раст глобалне туристичке привреде и масовна туристичка кретања заслужна управо глобализација, јер њен допринос у економском, политичком и културном смислу директно се одразио на пораст туристичких путовања (Недељковић и др., 2013).

Светска туристичка организација (UNWTO) процењује да су глобализација и локализација кључни трендови туристичке индустрије, па се због тога не смеју запустити локалне вредности већ управо оне требају да послуже за брже и једноставније интеграције. Интеграција и глобализација утичу на пораст конкурентности, а та конкурентност треба да се усмери на побољшање квалитета одређене дестинације, која ће се заснивати на унапређењу аутентичности и различитости у односу на понуде других подручја. То и представља танку линију између глобализације и очувања компаративних предности јединствене понуде. То значи да учествовати у процесу глобализације у туризму значи бити препознатљив у глобализацији (Шкрбић и др., 2015).

Сагледавајући одређене сегменте туризма и глобализације долази се до закључка да је глобализација туризма управо један од предуслова опште глобализације. То објашњавају међуодносом туризма и глобализације (Табела 3.).

Табела 3. - Међуоднос туризма и глобализације

ТУРИЗАМ	ГЛОБАЛИЗАЦИЈА
Кретање популације (туристи, запосленост у туристичкој индустрији)	Кретање популације (имиграција и сл.)
Кретање идеја (нове културне вредности, пословање у туристичкој индустрији)	Кретање идеја (нове технологије и сл.)
Кретање капитала (иновације у туристичкој индустрији, страна улагања, добит)	Кретање капитала (убрзано кретање)
Потреба ширења нових технологија (отворени продор)	Споре нове технологије
Старе цивилизације (ограничење појединих друштвених скупина)	Временско-просторна компресија
Снажан раст у протеклих 100 година	Временско-просторна компресија
Путовања за сваког, развој светске туристичке културе	Светска туристичка култура
Туризму је потребна локална култура или имиџ (диференцијација између појединих дестинација)	Светска култура

Извор: Недељковић и др., 2013.

Општеприхваћен став је да глобализација није једносмеран процес, па се овај однос глобално-локално у туризму може посматрати на два начина. Прво, услед велике експанзије глобалног (масовног) туризма угрожава се традиција одређеног подручја, навике, обичаји, стил живота, долази до сатурације и деградације природних и културних вредности. Друго, као одговор на све већу пропорцију туризма под утицајем глобалних трендова (као и ширење западне економске, политичке па и културне доминације), развија се глобална свест о неопходности неговања јединствености и очувања природних и друштвених вредности, па се уводе нови начини њихове заштите кроз развој нових облика туризма и све веће вредновање локалних, изворних садржаја у туристичкој понуди (Војковић и др., 2005).

Утицај глобализације на туризам најбоље се може уочити кроз праћење пораста туристичке тражње, што доводи све земље у ситуацију да буду потенцијалне дестинације; затим кроз све израженију конкуренцију међу дестинацијама; кроз борбу за опстанак на тржишту; све већи квалитет и увођење иновација; као и кроз све веће

проблеме са којима се боре развијене дестинације, а које проистичу из партнерског односа где нису усаглашени стандарди квалитета, што је опет условљено све краћим временом за припрему и све бржом испоруком коју захтева савремено пословање у туризму.

4.1 Развијеност туризма на глобалном нивоу

Сложена привредна грана као што је туризам, односно сложени систем каквим га дефинишу, захтева јасну поделу улога и надлежности, дефинисање јасних правила као и формирање уредног система вредности. Бројни су разлози за уредним управљањем овом привредном граном. Туризам се, пре свега јавља као водећи светски економски сектор који бележи рапидан раст. Становништво у оквиру ове делатности игра битну улогу без обзира да ли се ради о директним учесницима у виду домаћина или посетиоца. Треба нагласити да је велики број тржишних субјеката укључен у функционисање туристичке делатности. Постојање великог учешћа природних и културних ресурса у туристичким активностима намећу потребу управљања развојем туризма. Последњих неколико деценија он је и инструмент глобалног раста, развоја и нових радних места, главни аспект интернационалне трговине. Једна од главних одлика туризма јесте деловање у условима комплексног међународног пословног окружења. Туризам због ове чињенице добија епитет значајног катализатора социо-економског развоја у свету.

Узимајући у обзир податке Светског савета за путовања и туризам (WTTC, 2019), директан допринос сектора путовања и туризма глобалном бруто домаћем производу у 2016. години износио је 2.306.0 милијарде америчких долара, што је чинило око 3,1% глобалног БДП-а (Табела 4.). Из исте табеле се види да је стопа раста директног доприноса туризма укупном БДП-у 3,8%, а већ следеће године 4,4% што свакако представља рапидан раст у односу на друге привредне гране. Ови подаци заправо представљају резултате позитивног и успешног пословања смештајних објеката (хотела, мотела, пансиона и др.), туристичких агенција, туроператера, угоститељских објеката, превозника, атракција и сл., а по основу потрошње домаћих и страних туриста, али и потрошње која се јавља услед обезбеђивање услуга директно намењених посетиоцима (музеји, национални паркови и др.).

Табела 4. - Утицај туризма на БДП и запошљавање на светском нивоу

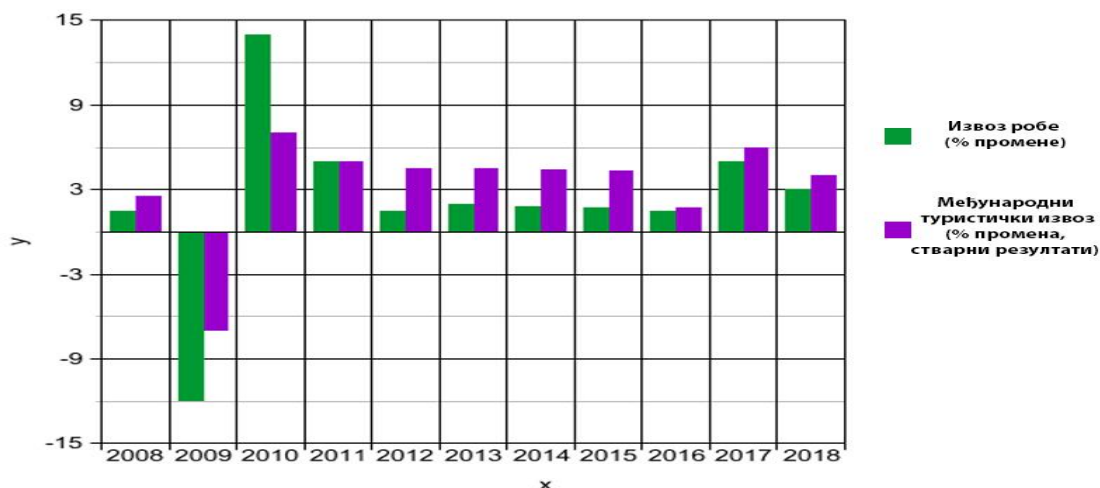
СВЕТ	2016. USD (у млрд.)	% учешћа у 2016.	% раста у 2017.	% раста у 2018.
Директан допринос туризма БДП-у	2.306.0	3,1	3,8	4,4
Укупан допринос туризма БДП-у	7.613.23	10,2	3,6	3,8
Директан допринос туризма запошљавању	108.741	3,6	2,1	2,5
Укупан допринос туризма запошљавању	292.220	9,6	1,9	2,4

Извор: *World travel and tourism council (2017), www.wttc.org*

Ово није крај утицаја који туризам има на БДП. Поред директних, постоје и индиректни доприноси. Предузећа које се баве услужном делатношћу инвестирају у развој понуде (нпр. изградњу или реновирање хотела, куповину превозних средстава, укључивање неких савремених садржаја), чиме генеришу економску активност у другим секторима. Овакви учесници у привредном циклусу, како би успешно обављали своју делатност, купују разне производе и услуге од других предузећа (нпр. намештај за хотеле, храну и пиће за ресторани, гориво за аутобусе и остала превозна средства и сл.) и на тај начин утичу на побољшање њихове активности. На крају, не треба изоставити, да владе троше новац за туристички маркетинг, туристичку администрацију и друге активности које помажу регулацији и развоју туризма. Уз ове набројане индиректне ефекте, постоје и индуковани доприноси, настали потрошњом оних који су директно или индиректно запослени од стране туристичке индустрије.

Важно је нагласити да је сектор туризма у 2018. години бележио раст у односу на 2017. годину према учешћу у глобалном БДП-у од 3,1%, као и 1,8% у сфери повећања запослених. Величина и структура становништва, економски потенцијал, технолошке иновације, политичка и културна кретања представљају најчешће наведене факторе од којих зависе правци развоја туризма. Оно што свакако треба нагласити, јесте чињеница да је туризам тј. међународни доласци туриста су премашили извоз робе, односно да су извозни приходи од међународног извоза туризма већи у свакој години у протеклом периоду од прихода од извоза робе (Графикон 1.). Ови подаци само говоре у прилог чињеници колика је важност и допринос туризма укупном оствареном резултату функционисања привреде једне земље.

Графикон 1. - Извозни приходи од међународног извоза туризма и робе

Извор: Светска туристичка организација (2019), *Tourism highlights report (unwto.org)*

Из окружења, јављају се промене које утичу на турбулентност у туризму. На глобалном нивоу, туризам у периоду од 2000. до 2018. године, бележи сталан раст, уколико из посматрања искључимо 2009. годину, тј. период велике светске економске кризе. Због тих дешавања, током 2009. године забележен је пад туристичког промета од 3,8% на глобалном нивоу у односу на 2008. годину, због чега је прекинут дугогодишњи раст туристичког промета.

Табела 5. - Број долазака туриста исказан у милионима и проценат раста за период 2000–2018.

	2000.	2005.	2010.	2015.	2016.	2017.	2018.	Удео 2018 %	Средњи годишњи раст 2010-2018
Свет	680	809	952	1196	1241	1329	1401	100	5,0
Европа	396,4	450,7	490,8	581,8	592,8	636,6	672,3	48,0	4,0
Азија и Пацифик	113,8	152,9	205,3	293,6	314,4	337,6	358,7	25,6	7,2
Америка	130,6	136,5	155,4	200,2	211,6	227,3	235,0	16,8	5,3
Средњи Исток	12,8	21,5	33,5	39,7	36,3	36,8	40,6	2,9	2,4
Африка	14,9	19,4	28,3	36,0	39,6	42,5	45,5	3,2	6,1

Извор: Светска туристичка организација (2019), *Tourism highlights report (unwto.org)*

Оно што се може издвојити као занимљива чињеница јесте то да је у 2008. години, без обзира на годину рецесије и почетак светске економске кризе, туристички промет опет био у порасту од 6,4% у односу на 2009. годину, где се бележи укупан туристички промет од 948 милиона, што уједно представља раст и у односу на 2008. годину, у оквиру

које је промет износио 917 милиона. Долази се до закључка да је туризам свакако брзорастућа индустрија која се веома успешно прилагођава спољним променама.

У оквиру проблематичне 2009. године, сви региони у свету су бележили пад међународних долазака, изузев Африке, која је те године забележила раст од 1,5 милиона туриста. Регион Азије и Пацифика у 2010. години бележи највећи раст од свих региона и то преко 25 милиона међународних долазака, мада сви региони бележе раст долазака туриста. Од 2010. године, туризам на глобалном нивоу има стопу раста од 3,5 до 4%, а сами региони бележе приближну стопу раста, изузимајући регион Средњег истока који у две године анализираног периода (2012 и 2013.) бележи незнатну стопу пада међународних туристичких долазака. Туристичка индустрија је у 2010. и 2011. години успела да се у потпуности опорави и унапреди свој раст, за разлику од свих других привредних грана.

Према извештају Светске туристичке организације из 2018. године, број туриста у свету наставио је да расте, те је у 2017. години број туриста на светском досегао 1,329 милијарди, што у односу на број туриста из 2016. године чини раст од 7% (Табела 5.), те на тај начин туризам наставља да расте уобичајеном динамиком. У периоду од 2010. до 2018. године, регион Азије и Пацифика има највећу стопу раста, од 7,2%, док регион Средњег Истока има најнижу стопу раста (2,4%). Међутим, у апсолутним бројкама регион Европе предњачи у оствареном промету међународних долазака откако се мери промет на светском нивоу. Како ствари стоје, оваква расподела у међународном туристичком промету даје нам за право да верујемо да ће Европа још дуго заузимати примарну позицију у светском промету, али да ће регион Америке у будућности свакако претендовати на исту позицију. Уколико се погледа стопа раста међународног туристичког промета за период од 10 година, види се да туризам бележи стопу раста од скоро 5%. Овакав раст је, уистину, мало нижи од планираног дугорочног просека, али је свакако виши од раста глобалне економије. У наредном периоду, очекује се даљи раст, који ће имати веће вредности у односу на претходну посматрану деценију за најмање 6%.

4.2 Преглед глобалних туристичких трендова

У савременом функционисању привреде и друштва уопште на глобалном нивоу, једино што је сигурно јесу промене које се свакодневно дешавају. Из тог разлога веома је тешко предвидети како ће се развијати туризам у будућности. Стање туризма у

будућности је тешко предвидети и због динамике ове делатности коју одликује изражена комплексност и велики утицај спољних фактора ван самог сектора туризма. Узимајући у обзир информације из протеклог временског периода из области туризма, с правом можемо рећи да је туризам постао једна од водећих привредних грана у свету и да му се предвиђа још већи раст.

Основно питање које се тиче туризма не представља питање о његовој будућности, јер у данашњим условима свака актуелна појава у свету има своју примену и кориснике, па самим тим и будућност. Питања која треба постављати тичу се тога да ли туризам има будућност која обећава, да ли ће туризам донети бољитак свету, до којих граница ће се развијати и слично. Међутим, није могуће говорити о будућим трендовима у туризму, док се не направи преглед негативних последица које се јављају у друштву (епидемије, терористички напади, раст цена на глобалном тржишту, захтеви за издавање виза, национална уређеност туристичке политике) и слично.

Према Соорег и Hall (2008), потребно је посебну пажњу усмерити и на следеће трендове које доприносе сложености овог сектора, а они се односе на:

- демографске промене у земљама у развоју, старење становништва или пораст броја самохраних родитеља;
- нагли пораст популације у земљама у развоју;
- повећање урбанизације на глобалном нивоу;
- климатске промене и проблеми са водом; као и
- повећани трошкови енергије, нарочито у погледу нафте.

Узимајући у обзир поменуте трендове, јасно је да ће туризам у будућем периоду морати да се прилагођава појавама које се дешавају изван овог сектора, а то ће свакако бити најзначајније управљање глобалних, актуелних и будућих трендова који утичу на туристичку производњу и потрошњу. С тим у вези, примећујемо да у савременим анализама туристичких трендова постоје одређене контрадикторности које, с једне стране, приказују перманентан раст глобалних активности у туризму, али на другој страни обраћа се велика пажња на екстремно сиромаштво у неразвијеним земљама, у којима је туризам перципиран као једно од решења за превазилажење тог сиромаштва.

Исто тако, док се све више подстиче развој туризма, поједине дестинације воде отворену борбу против масовних туристичких долазака који прете да угрозе живот локалног становништва. У овим анализама, предњачи Светска туристичка организација која експанзију туризма види у освајању свих делова планете, па чак и више од тога: са

визијом туризма који би до краја 2020. године требало да достигне 1,8 милијарди остварених интернационалних путовања, са просечним годишњим трендом раста од 4%. Управо због тога што туризам носи са собом и позитивне и негативне последице, веома је важно посебну пажњу обратити на праћење његових ефеката и правовремено реаговати.

Од актуелних мегатрендова у туризму, истичу се следећи (Раденковић-Шошић, 2012):

- туризам и путовања се све више заснивају на интересовањима и личним активностима;
- уочава се поларизација укуса и трошкова на путовању;
- учвршћује се свест о социолошкој и амбијенталној одговорности туризма;
- расте конкуренција и, истовремено, сарадња (партнерства) између дестинација за привлачење страних туриста;
- повећан је број старијих туриста и жена;
- постоји тенденција раста тражње за културним, руралним, активним и велнес туризмом;
- туристи уместо масовности и одмора све више у туризму траже: аутентичност, активност, доживљај, узбуђење, амбијент;
- стављен је акценат на правовремену комуникацију са туристима;
- уочава се недостатак људских ресурса у туристичком сектору.

Из сегмента понуде WTO истиче се пет мега-трендова (www.world-tourism.org):

- Еко-туризам се од једне безначајне базе „еколошки и социјално одговорног путовања” проширио на „путовања са природном компонентом”. Еко-туризам у најширем смислу нуди, како развојне шансе, тако и могућности да се финансирају заштићене зоне. Он захтева разликовање и одвајање малих група посетилаца са специјалним интересовањима, од великог броја оних, који одмор на плажи повезују са једнодневном посетом природних резервата као делом њихових доживљаја на годишњем одмору;
- Културни туризам. Овде WTO диференцира избор између малих тржишних група са специјалним интересовањем и велике групе које, посету културним споменицима укључују у свој програм одмора, који иначе има другачије тежиште;
- Тематски туризам представља туризам, који је усмерен на веома специфична интересовања и представља једно релативно мало тржиште. Специјална интересовања

имају предности, али и друге аспекте, као што су клима или локација. Фокусиран на три велика „Е” – Entertainment, Excitement, Education (забава, узбуђење, образовање) – тематски туризам може деловати као катализатор развоја;

- Авантуристички туризам као облик туризма представља малу, али растућу тржишну групу. С обзиром на околности, да је готово сваки кутак Земље испитан, овај сегмент преферира интересовање за истраживањем врхова планина, дубине мора, Антарктика и свемира;

- Крстарења. Главна карактеристика огледа се у томе, што је пружена могућност, да се у кратком времену може много тога видети („time poor – money rich time”). Наиме, такву карактеристику нема ни један други начин путовања, као што то нуде крстарења.

Сви облици окружења су од значаја за туризам као привредну делатност, па је њихова спознаја и предвиђање промена, у мањем или већем обиму, корисна за детерминисање будућих тенденција, што наравно директно утиче и на пословање свих предузећа туристичке привреде. Промене у окружењу прво делују на потрошача утичући на његов животни стил, стандард живљења, преференције и потребе за туристичким производима, а затим индиректно и на конкретне маркетинг инструменте туристичке дестинације и њених појединачних предузећа.

5. АНАЛИЗА КРЕТАЊА ТУРИСТА У МЕЂУНАРОДНОМ ТУРИЗМУ

Будући да се у светској економији дешавају одређене промене у смислу јачања и слабљења националних економија, последице такве нове прерасподеле економских лидера свакако утичу и на ситуацију у туризму. Развој туризма у читавом послератном периоду може се описати као веома динамичан и праћен великим растом.

Подаци Светске туристичке организације (UNWTO, 2019) потврђују да је туризам један од највећих и најбрже растућих економских сектора у свету. Током последњих шест декада туристички сектор, према статистици WTO, бележи континуирану експанзију и диверсификацију упркос повременим кризним периодима и догађајима. Способност брзог опоравка туристичких токова указује на његову снагу и еластичност.

Број међународних долазака туриста порастао је 7,0% у 2017., што је највећи раст од светске економске кризе из 2009. и далеко изнад UNWTO дугорочне прогнозе од 3,8% годишње за период 2010 до 2020. године. У свету је 2018. године укупно евидентирао

1.410 милиона туриста, што је за више од 600 милиона више него 2017. године. Резултати су изведени из посета у свим деловима света, укључујући и оне дестинације које пате од безбедносних изазова у последњих неколико година, што је и представљено на графичком приказу (Графикон 2.). Раст је подстакнут глобалном економијом раста, што доводи до јаких кретања туриста, где сва тржишта постају пожељна дестинација.

Табела 6. - Интернационални доласци туриста у периоду од 1990-2018.године

	Међународни доласци туриста (у милионима)									Тржишни удео (%)	Промене (%)		Просечан годишњи раст(%)
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018		2018	'17/ 16	
Свет	438	531	680	809	952	1.196	1.241	1.329	1.401	100	7.0	5.4	5.0
Европа	254.6	308.1	396.4	450.7	490.8	581.8	592.8	636.6	672.3	48.0	7.4	5.6	4.0
Азија и Пацифик	58.7	86.2	113.8	152.9	205.3	293.6	314.4	337.6	358.7	25.6	7.4	6.2	7.2
Америка	99.4	108.2	130.6	136.5	155.4	200.2	211.6	227.3	235.0	16.8	7.4	3.4	5.3
Средњи исток	8.2	8.5	12.8	21.5	33.5	39.7	36.3	36.8	40.6	2.9	1.5	10.2	2.4
Африка	9.8	11.5	14.9	19.4	28.3	36.0	39.6	42.5	45.5	3.2	7.3	7.1	6.1
Остало	7.6	8.7	12.0	28.4	38.3	44.2	46.4	47.7	49.0	3.5			
Исти регион	353.1	427.2	539.0	630.8	722.6	906.1	941.0	1.0003	1.058	75.5	6.6	5.4	4.9
Други регион	77.7	95.3	129.5	150.2	190.6	245.1	253.8	277.6	294.2	21.0	9.4	6.0	5.6

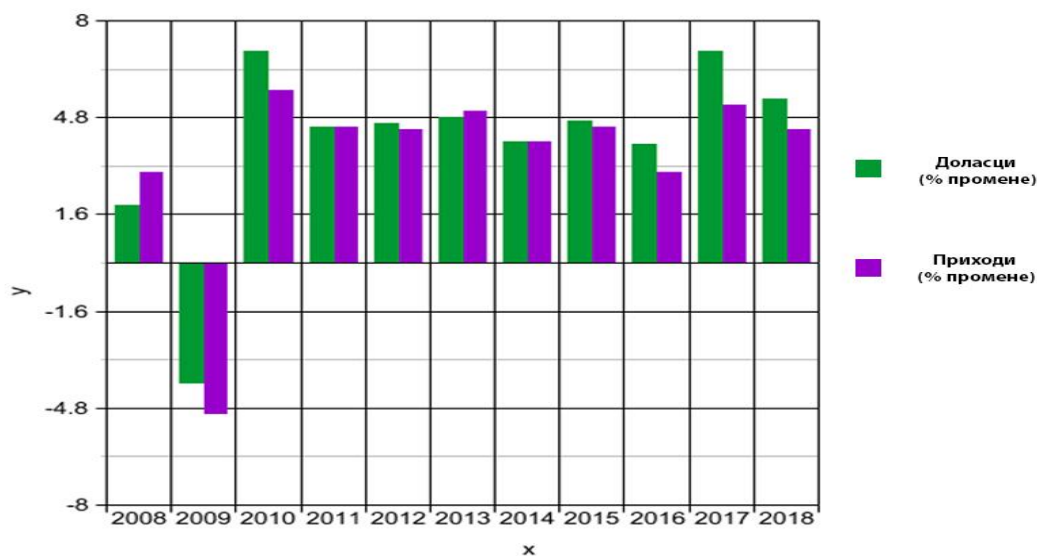
Извор: International Tourism Highlights, www.e-unwto.org

Према званичним подацима Светске туристичке организације и у 2018. години, девету годину за редом, забележен је континуирани раст броја долазака туриста у Европу, која је перманентно најпосећенији континент на свету. Према подацима, најпосећенија је медитеранска Европа, где је забележен двоцифрен раст, што се посебно односи Италију, Грчку, Португалију и Хрватску. Визним олакшицама обезбеђено је повећање броја кинеских туриста у неким дестинацијама Европе.

Азија и Пацифик такође бележе изразити раст туристичких кретања, током минулог периода. Такође треба нагласити да преко 30 милиона долазака бележи Јапан, а повећање броја долазака туриста се односи и на Тајланд и Индију као значајне туристичке дестинације. Раст броја туриста у Аустралији и Океанији потпомогао је повољнији курс аустралијског долара. Позитиван раст бележи се и у Америци, где

предњачи Јужна Америка, док је у Централној Америци раст долазака туриста прилично спор због слабијег долазака туриста из региона. Када говоримо о Средњем истоку, туризам је свакако главни стуб развоја неких дестинација, а као најзначајнији пример су Уједињени Арапски Емирати. Такође, Египат бележи двоцифрен скок раста броја туриста, захваљујући пре свега бројним посетиоцима из Немачке и Италије. Значајно повећање а повећање броја долазака бележе и Јордан и Либан (UNWTO, Annual Report, 2018).

Графикон 2. - Интернационални доласци туриста и приходи од туризма за период од 2008-2018. године

Извор: *International Tourism Highlights*, www.e-unwto.org

На пословна путовања , односи се 40% свих прекограничних путовања, док се 20% путовања односи на активности слободног времена, као и на посету породици и пријатељима. Према извештајима које обрађује Светска туристичка организација и Европска комисија за путовања из 2018. године, указују на то да су најдоминантнији путници старосне доби од 25-65 година, образовани, који припадају вишем слоју друштва, породично оријентисани, који бирају дестинације у којима постоје различити садржаји. Поред тога, туристи најчешће бирају дестинације у којима су поједностављене процедуре за издавање виза, а своја путовања најчешће спроводе у групама, мада је у последње време све више у експанзији тај авантуристички туризам. (UNWTO, Annual Report, 2018)

6. ПОЗИЦИОНИРАЊЕ СРБИЈЕ У САВРЕМЕНИМ ТУРИСТИЧКИМ КРЕТАЊИМА

Република Србија припада Југоисточној и Средњој Европи, позиционирана у централном делу Балканског полуострва. Захваљујући великом богатству природних и антропогених туристичких потенцијала, Република Србија би свој економски развој могла заснивати управо на развоју туристичке индустрије. Више стотина изворишта термалних и минералних вода, представљају велики потенцијал за развој бањског туризма, који је до сада био недовољно промовисан и искоришћен. Неискоришћени планински потенцијали, геоморфолошке и геолошке вредности, хидрографске вредности, ендемске биљне и животињске врсте, морају бити далеко боље представљене и популарисане.

Главни фактори који утичу на развој туризма у земљама у транзицији као што је Република Србија су приватизација, инвестиције и улога државе у подстицању развоја. Без адекватне приватизације, привлачења страних директних инвестиција и довођења великих туристичких и хотелских ланаца, развој туризма у овим земљама био би врло спор. Поред тога, Србија би морала да и сама инвестира у сопствене хотелске и друге смештајне капацитете. Без снажне улоге државе у развоју инфраструктуре и инвестиција у туризму, тешко се може очекивати адекватан и брз развојни резултат. Развоју туризма треба систематски приступити. Адекватан амбијент економског система предуслов је за развој не само туризма, већ и осталих сектора привреде. С обзиром на то, веома је битно континуирано спроводити стратешко планирање, као допунски елемент механизма координације економског система (Марјановић и др., 2016).

Циљеви садржани у стратегији развоја туризма Републике Србије 2006-2015 (www.mtt.gov.rs) нису у потпуности остварени због глобалне кризе, буџетских ограничења и непризнавања туризма као једне од кључних привредних грана. У Републици Србији није успостављен систем управљања туристичким дестинацијама, и што је још важније, није створена функционална веза између привреде, туристичке организације и образовних институција, иако су то захтеви за одрживи развој туризма у одређеним областима у Србији. Такође, не постоји веза између различитих грана и нивоа власти, нису спроведена значајна истраживања тржишта, фондови претприступне помоћи ЕУ нису довољно искоришћени за развој туризма итд.

Иако Република Србија има могућности и шансу за развој готово свих видова туризма, и даље постоје озбиљни проблеми у чије се решавање највише треба укључити држава. Водећи проблем је нестабилна политичка ситуација и с тим у вези лоша законска регулатива. Велики број кризних периода резултирао је лошом инфраструктуром на значајним туристичким локацијама у Србији. Недостатак квалификоване радне снаге у области туризма такође је важан негативан фактор. С обзиром на споменута ограничења, економска политика у терцијарној сфери треба да уложи крајње напоре да мобилише све потенцијалне туристичке ресурсе, за које се може очекивати да ће донети значајан девизни прилив у блиској или даљој будућности. Побољшање инфраструктуре је предуслов за развој туризма и економије уопште. Поред инфраструктуре, људски ресурси су још један важан елемент побољшања туристичке понуде. Адекватна политика развоја људских ресурса у овој области коју спроводи влада била би решење проблема, јер би се модернизовала и побољшала туристичка понуда Србије и створила образована војска радника у туризму, која би промовисала туризам Републике Србије на међународном нивоу на најбољи могући начин (Марјановић и др., 2016). Генерално, побољшању туризма неће допринети само страни туристи већ и домаћи туристи, који повећавају потражњу за туристичким производима са побољшањем животних услова.

Према подацима Републичког завода за статистику, 2018. године у Републици Србији евидентирано је укупно 3.430.522 туриста, што је за 11% више у односу на 2017. годину, где је домаћих туриста било 1.720.008 (+ 8%), а иностраних 1.710.514 (+ 14%), односно око 50% од укупног броја гостију. Ови подаци не укључују податке за територију АП Косово и Метохија.

Табела 7. - Број туриста по врстама туристичких места за 2017 и 2018. годину

	Укупно	% 2018/2017	Домаћи туристи	% 2018/2017.	Страни туристи	% 2018/2017.
Република Србија	2,835.015	+ 6 %	1,431.342	+ 6 %	1,403.673	+ 6 %
Београд -градска насеља	887.962	+ 6 %	132.103	+ 5 %	755.859	+ 6 %
Нови Сад-градска насеља	150.737	+ 5 %	49.966	+ 6 %	100.771	+ 4 %
Бањска места	541.121	+ 10 %	442.108	+ 10 %	99.013	+ 10 %
Планинска места	500.088	+ 5 %	394.255	+ 4 %	105.833	+ 9 %
Остала туристичка места	616.306	+ 4 %	343.670	+ 4 %	272.636	+ 4 %
Остала места	138.801	+ 7 %	69.240	+ 10 %	69.561	+ 3 %

Извор: ТОС, 2018, www.srbija.travel

У 2018. години остварено је укупно 9,336.103 ноћења, што је 12% више у односу на 2017. годину, где су домаћи туристи остварили 5,678.235 ноћења (+ 10%), што чини

61% од укупног броја остварених ноћења, а иностранци 3,657.868 (+ 15%) или 39% од укупног броја остварених ноћења. Узимајући у обзир број остварених ноћења, домаћим гостима најзанимљивија су била бањска места (39%) и планинска места (32%). Иностранци гости највише су посећивали и остварили ноћења у Београду (53%), односно у осталим туристичким местима (17%) итд.

Табела 8. - Остварена ноћења по врстама туристичких места за 2018 и 2019. годину

	Укупно	% 2018/2019	Домаћи туристи	% 2018/2019	Страни туристи	% 2018/2019
Република Србија	7,897.826	+ 6 %	4,861.457	+ 5 %	3,036.369	+ 7 %
Београд -градска насеља	1,815.015	+ 5 %	264.260	+ 10 %	1,550.755	+ 5 %
Нови Сад-градска насеља	291.668	- 6 %	94.006	- 6 %	197.662	- 6 %
Бањска места	2,278.227	+ 7 %	1,994.243	+ 7 %	283.984	+ 8 %
Планинска места	1,875.747	+ 4 %	1,570.003	+ 3 %	305.744	+ 7 %
Остала туристичка места	1,313.717	+ 10 %	758.737	+ 6 %	554.980	+ 16 %
Остала места	323.452	+ 5 %	180.208	+ 1 %	143.244	+ 9 %

Извор: ТОС, 2020, www.srbija.travel

Табела 9. - Остварена ноћења домаћих туриста у изабраним туристичким местима 2018 и 2019. године

Изабрана места	Ноћења домаћих туриста	% 2018/2019.
Врњачка бања	644.541	+ 10 %
Златибор	497.307	- 3 %
Сокобања	475.486	+ 15 %
Копаоник	366.626	+ 5 %
Београд-градска насеља	264.260	+ 10 %
Тара	225.713	+ 12 %
Дивчибаре	139.274	- 8 %
Нови Сад-градска насеља	94.006	- 6 %
Селтерс бања	90.754	+ 2 %
Бања Ковиљача	85.850	+ 2 %

Извор: ТОС, 2019, www.srbija.travel

Међу најпосећенијим туристичким местима, мерено бројем остварених ноћења, када су у питању домаћи туристи, (јануар-септембар 2019. године) издваја се Врњачка Бања са 644.541 ноћења, што је 10% више у односу на период јануар-септембар 2018. године. После Врњачке бање најпосећеније дестинације Републике Србије су Златибор, Сокобања, Копаоник, Београд и Тара. Од изабраних туристичких места, мерено бројем

остварених ноћења, инострани туристи су у периоду јануар-септембар 2019. године највише боравили у Београду (1,550.755 ноћења, 5% више у односу на период јануар-септембар 2018. године), иза кога следе Нови Сад, Златибор, Врњачка бања и Копаоник.

Табела 10. - Остварена ноћења страних туриста у изабраним туристичким местима 2018-2019. године

Изабрана места	Ноћења домаћих туриста	% 2018/2019.
Врњачка бања	1.550.755	+ 5 %
Златибор	197.662	- 6 %
Сокобања	125.670	+ 5 %
Копаоник	110.765	+ 6 %
Београд-градска насеља	99.377	+ 7 %
Тара	40.177	+ 29 %
Дивчибаре	37.925	+ 5 %
Нови Сад-градска насеља	36.634	- 5 %
Селтерс бања	24.164	0 %
Бања Ковиљача	16.027	+ 8 %

Извор: ТОС, 2019, www.srbija.travel

Међу иностраним туристима, највећи број ноћења у периоду јануар-септембар 2019. године остварили су туристи из Босне и Херцеговине и то 224.280 ноћења, што је 13% више у поређењу са истим периодом из претходне године. По бројности, затим следе туристи из Кине, Црне Горе, Турске и Русије.

Табела 11. - Остварена ноћења иностраних туриста по земљама 2018-2019.године

Земља	Ноћења страних туриста	% 2018/2019.
Босна и Херцеговина	224.280	+ 13 %
Кина	201.999	+ 50 %
Црна Гора	183.780	+ 12 %
Турска	173.536	+ 22 %
Русија	160.311	+ 46 %
Немачка	160.018	+ 17 %
Румунија	152.197	+ 8 %
Хрватска	135.935	+ 15 %
Бугарска	114.999	- 1 %
Словенија	114.063	+ 1 %

Извор: ТОС, 2019, www.srbija.travel

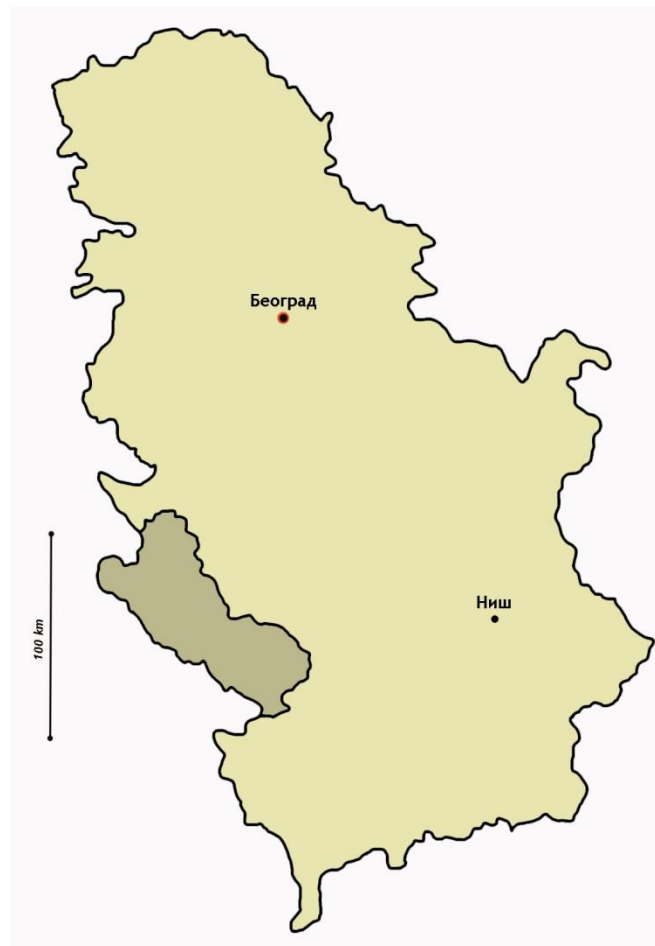
II део

МЕСТО И УЛОГА ТУРИЗМА У ПРИВРЕДНОЈ СТРУКТУРИ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Анализа географског, саобраћајног, функционалног и туристичког положаја Југозападне Србије, према главним туристичким правцима и дисперзивима, обухвата 6 општина (Чајетина, Прибој, Нова Варош, Пријепоље, Сјеница и Тутин) и град Нови Пазар. Анализа положаја има за циљ територијално дефинисање простора и представљање основних елемената туристичке валоризације.

Карта 1. - Положај Југозападне Србије

Извор: Аутор

1.1. Величина и границе

Југозападна Србија се граничи са Босном и Херцеговином на западу, Црном Гором на југозападу и југу, а у оквиру националних административних граница са Косовом и Метохијом и општинама Рашка, Ивањица, Ариље и Ужице.

Карта 2. - Положај општина Југозападне Србије

Извор: Аутор

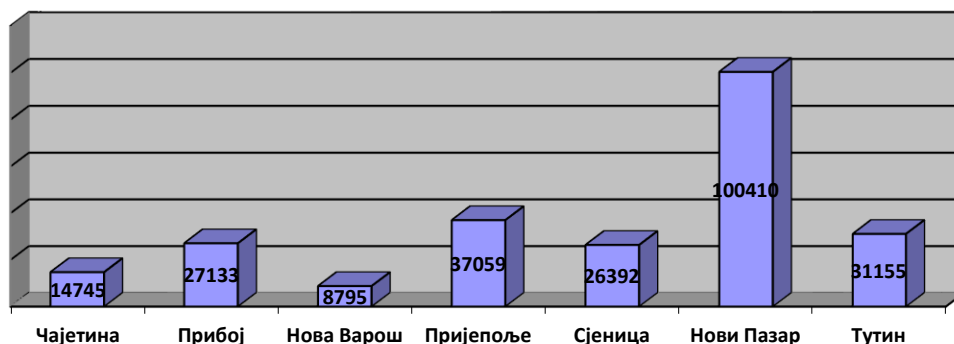
Укупна површина Југозападне Србије износи 5152 км², што чини 5,83% укупне површине Републике Србије. У општинама Југозападне Србије живи 245.689 становника, односно 47,7 становника по км², што је скоро два пута мање од просека за Централну Србију (93,3ст/км²). Најређе насељене општине су Чајетина и Сјеница, док је у Новом Пазару и Тутину густина насељености једна од водећих у Републици Србији. Велика разуђеност становништва у општини Сјеница јавља се због велике територије на којој се простире ова општина, док је у општини Чајетина мала густина насељености последица географског положаја ове општине која се простире у брдско-планинском пределу.

Општина Чајетина налази се на северу Југозападне Србије. Захвата површину од 647 км², са 14.745 становника. Са запада се граничи са Босном и Херцеговином, са источне стране сусед јој је општина Ариље, са северне стране се налази град Ужице, на југозападу општина Нова Варош, а на југу Прибој.

Југозападно од Чајетине налази се општина Прибој, површине 552 км². У овој општини живи 27.133 становника. Са југоисточне стране општина Прибој се граничи са општином Пријепоље, са источне стране са Новом Вароши, а са северне са општином Чајетина. На југу, општина Прибој се граничи са општином Пљевља, тј. простире се на

државној граници са Црном Гором у дужини од 27 км. На западу се граничи са Рудном, где је у дужини од 51 км државна граница са Босном и Херцеговином. Укупна дужина граница општине Прибој је око 145 км.

Графикон 3. - Број становника у општинама Југозападне Србије (2011)

Извор: Попис становништва, књ.2, 2012.

Општина Пријепоље простире се на површини од 827 км², са 37.059 становника, са просечним бројем чланова по домаћинству 3,21. Пријепоље се на североистоку граничи са општином Нова Варош, на северозападу са општином Прибој, а на југоистоку са општином Сјеница. На западу, ова општина се граничи са општином Пљевља тј. дуж границе ове општине простире се граница са Црном Гором.

Општина Нова Варош захвата простор површине 581 км², што чини око 9,5% територије Златиборске области (6.140 км²). Општина Нова Варош смештена је у југозападном делу Србије и централном делу Златиборске области. Граничи се са општинама Сјеница, Пријепоље, Прибој, Чајетина и Ариље које припадају Златиборској области и општином Ивањица која припада Моравичкој области. Подручје општине лежи између 43° 20' и 43° 38' северне географске ширине. Најсевернија тачка налази се на планини Златибор (тригонометар на 1251 метара надморске висине) и њене координате су 43° 38' с.г.ш. и 19° 46' и.г.д. Најјужнија тачка лежи на југоисточним обронцима планине Златар (1.169 m н.в.) и њене координате су 43° 20' с.г.ш. и 19° 51' и.г.д (Локални план одрживог развоја општине Нова Варош, 2011).

Територијално највећа општина у Југозападној Србији, а једна од највећих у Републици Србији јесте Сјеница, која се простире у оквиру области Пештерске висоравни. Сјеничка котлина се налази у југозападној Србији, у изворишној области Увца. Са севера и североистока, окружена је планинама Јавором и Голијом, са истока Нинајом, Хомаром и Сухаром, са југа Хумом, Жилиндаром и Јарутом и са запада Гиљевом, Озреном, Јадовником и Златаром. Котлина се пружа динарски 25 km, и има

површину од 43 km². Дно котлине се налази изнад 1000 m надморске висине и због тога она спада међу највише котлине у Србији. (Марковић, Павловић, 1995). Административно-управни центар Сјеничке котлине је град Сјеница, чији је положај одређен координатама 43°17' сгш и 20°00' игд. Центар града се налази на 1038 m н.в. (Љешевић и др., 2004). Према подацима из последњег пописа из 2011. године у Сјеници живи 26392 становника.

**Табела 12. - Површине, број насеља и демографски показатељи општина
Југозападне Србије**

Општина	Површина општина у км ²	Број насеља	Број становника	Густина насељености
Чајетина	647	24	14745	22,8
Прибој	552	33	27133	49,15
Нова Варош	584	32	16638	28,61
Пријеполје	827	80	37059	44,81
Сјеница	1059	101	26392	26
Нови Пазар	742	99	100410	89,66
Тутин	741	93	31155	40,5
Југозападна Србија	5152	462	253532	49,2
Србија без КиМ	77474	4720	7186862	92,76
Удео ЈЗ Србије у Р. Србији	7 %	10 %	4 %	-

Извор: РЗС, Општине у Србији, 2011

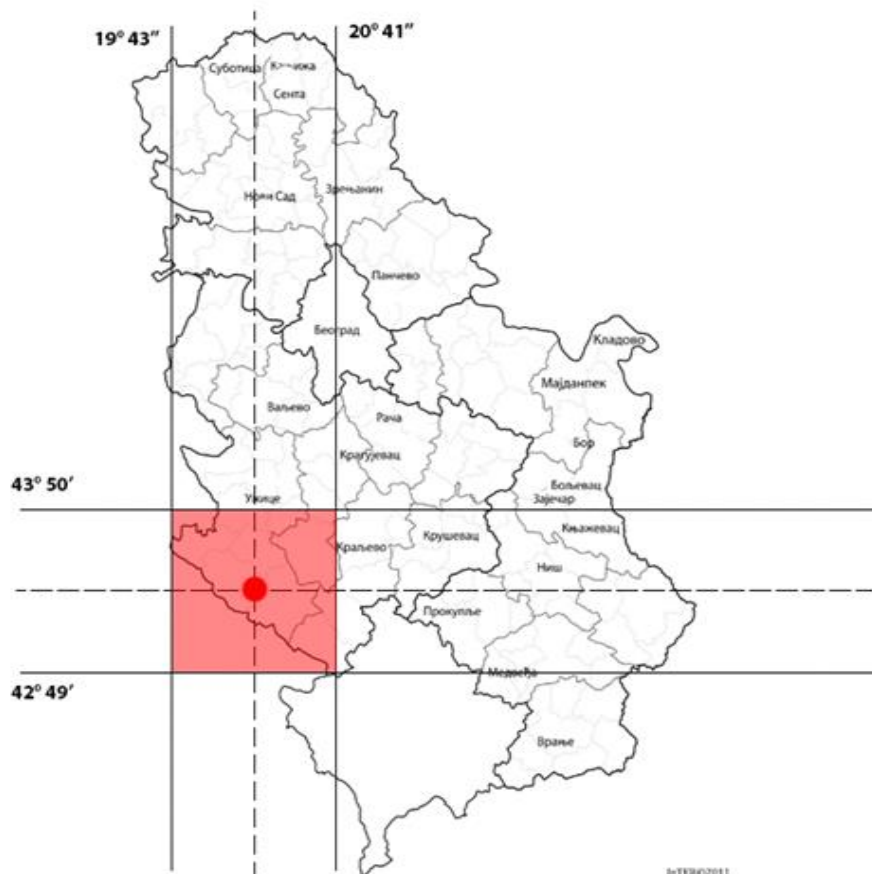
Нови Пазар налази се на деоници старог пута, 297 км јужно од Београда, који преко Ибарске магистрале води према Подгорици и Јадранском мору. Град Нови Пазар се граничи са општинама аутономне покрајине Косово и Метохија, општинама Рашка, Сјеница, Тутин и Ивањица. Поред градског насеља у којем, према последњем попису, живи 66527 становника, Нови Пазар има још 98 сеоских насеља, са укупним бројем становника 100410. Простире се на површини од 472 км², на надморској висини од 477м. Град Нови Пазар има највећу густину насељености у Југозападној Србији, од 89,6 ст/км² (Љешевић, 2004)

Најјужнија општина Југозападне Србије, Тутин, захвата површину од 741 км², са надморском висином од 1000 м. Општина Тутин се граничи са седам општина: Нови Пазар, Сјеница, Зубин Поток и Исток у Републици Србији. Са Црном Гором, ова општина се граничи са општинама Петњица, Бијело Поље и Рожаје. Општина Тутин броји 31155 становника и по броју становника је трећа општина Југозападне Србије.

1.2. Географски положај

Југозападна Србија представља део динарске Србије, омеђена државним границама према Босни и Херцеговини на западу и Црној Гори на југозападу и југу, као и националним административним границама са Косовом и Метохијом и општинама Рашка, Ивањица, Ариље и Ужице.

Карта 3. - Крајње граничне тачке Југозападне Србије

Извор: Аутор

Математичко-географски положај Југозападне Србије, одређен је координатама крајњих тачака посматраних општина. Најсевернија тачка налази се у општини Чајетина ($43^{\circ}50'48.51''$ СГШ и $19^{\circ}43'9.15''$ ИГД) на граници са општином Ужице у месту Врутци. Најјужнија тачка Југозападне Србије налази се у општини Тутин ($42^{\circ}49'56.07''$ СГШ и $20^{\circ}21'21.58''$ ИГД). На западу крајња гранична тачка Југозападне Србије налази се на граници општина Прибој и Пљевља, близу места Влашке њиве ($43^{\circ}28'59.42''$ СГШ и $19^{\circ}13'17.15''$ ИГД). Најисточнија крајња тачка Југозападне Србије налази се у Новом Пазару, на граници са Косовом и Метохијом ($20^{\circ}41'35.68''$). Средишња тачка посматране области Југозападне Србије, налази се у западном делу општине Сјеница (43°

18' 53.57" СГШ и 20° 00' 6.21" ИГД) , на путу Сјеница-Ивањица, у близини Увачких језера.

Положај Југозападне Србије се треба третирати као значајан чинилац развоја туризма. Основни значај географског положаја Југозападне Србије произилази из његове функције повезивања атрактивних и рецептивних фактора туристичке понуде са важним туристичким центрима који утичу на туристичке токове у земљи и иностранству.

У морфолошком погледу, територија Југозападне Србије припада старовлашкој-рашкој висиви, пространој висиви динарских површи и венаца, између изворишта Рашке и долине Лима, испресецана долинама Увца, Голијске Моравице и других мањих река. Југозападна Србија је рашчлањена клисурама и кањонским долинама на мање висоравни са којих се дижу планински венци. Југозападну Србију чини низ мањих планина, виших и средње висине, њихове заравни (висоравни) и површи (Златиборска), које су дисециране клисурама и кањонским долинама између којих су спуштене котлине. Петролошка грађа им је разноврсна, заступљени су палеозојски шкриљци до најмлађих језерских и квартарних речних седимената, као и метаморфне и седиментне, тако и магматске, више екструзивне него интрузивне стене (Марковић, Павловић, 1995).

У Југозападном делу Србије најзначајније планине су свакако Златибор, затим Побујеник, Муртеница, Златар, Јадовник, Гиљева, Голија и Рогозна. Пештерска висораван, најпространија висораван на Балканском полуострву, највећим делом припада простору Југозападне Србије.

Административно посматрано, општине Југозападне Србије припадају Златиборском округу (Чајетина, Прибој, Пријеполје и Сјеница) и Рашком округу (Нови Пазар и Тутин).

Овој регији припадају Новопазарска котлина у долини Рашке, Сјеничка котлина у долини Увца, Пријеполска и Прибојска котлина у долини Лима, Тутинска котлина југозападно од Новопазарске котлине, као и Негбинска котлина северно од Нове Вароши.

Скоро све општине Југозападне Србије настале су у котлинама већих река, на местима старијих насеља. Велики број општина овог дела Србије налази се на надморској висини преко 800м и то: Чајетина на 850м надморске висине, Прибој на 882м, Нова Варош на 1000м, Сјеница на 1030м, приближно толико и општина Тутин. Нови Пазар се налази на 477м надморске висине, док се општина Пријеполје налази на 557м надморске висине.

Простор општине Чајетина географски посматрано се може представити као висораван таласасте форме између реке Увац и Сушице и планина Таре и Муртенице, где се у средишњем тј. главном делу налази планински масив Златибора. Оно што чини највећу предност географског положаја ове општине су свакако магистрални путеви за Босну и Херцеговину и Црну Гору. Кроз ову општину пролази и пруга Београд-Бар, а у близини се налази и војни аеродром Поникве који није у функцији, а у оквиру стратегије развоја туризма Републике Србије планирана је адаптација овог аеродрома за цивилни саобраћај. У геолошком погледу територију карактерише део Мачкатске површи, плато Златиборске висоравни као и долиנסке стране река. Због карактеристичног терена сачињеног од кречњака са доломитима уз присуство ултрабазичних стена и серпентина, овај део Динарске платформе карактерише изузетно геонаслеђе. У том контексту су присутни и многи геоморфолошки објекти у виду поља (Бранешко, Рожанско), спелеолошких објеката (Стопића пећина), као и кањона Увца, иначе специјалног резервата природе. Читав простор је покривен густом хидрографском мрежом, попут речних токова Великог и Црног Рзава, Увца, Гостиљског водопада и бројних извора хладне, али и термоминералне воде (Денда, 2002).

Општина Прибој се налази на тремеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, у југозападном делу Србије између $43^{\circ} 33' 59''$ северне географске ширине и $19^{\circ} 32' 07''$ источне географске дужине. У административном погледу Прибој је општински центар са 14 месних заједница, 33 насеља и 24 катастарске општине. Прибој се налази у долини реке Лим, односно припада области доњег Полимља. Смештен је у левкастом проширењу Лимске котлине, коју окружују планине Побујеник и Црни Врх. Град се наслања на обале Лима са обе стране у дужини од око 5 км (Лутовац, 1960).

Пријепоље се налази на тремеђи Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе, у југозападном делу Србије. Реч је о брдско-планинском подручју са надморском висином од 1200 метара. Полимље и Пештер су две географске целине старовлашко рашке висије у оквиру којих се простира ово подручје. На западу и истоку територија општине Пријепоље затворена је планинским венцима, а долином реке Лим отворена је према северу и североистоку. Најнижа тачка ове територије налази се на ушћу реке Милешевке у Лим – 440м надморске висине, а највиша је планина Јадовник (Катунић 1734 м). Општина Пријепоље има изузетно добар саобраћајни положај јер је важним магистралним правцима веома добро повезана са најзначајнијим градским центрима Републике Србије.

Општина Нова Варош налази се у Златиборском округу, у оквиру подручја Југозападне Србије. Општина Нова Варош налази се у средишњем делу магистралног пута Београд-Бар. Подручје општине лежи између $43^{\circ} 20'$ и $43^{\circ} 38'$ северне географске ширине. Одстојање од најсеверније до најјужније тачке износи 47 km, а између најисточније и најзападније тачке 44 km. Нова Варош простира се у оквиру брдско-планинског подручја. Најнижа тачка надморске висине је на обали Лима, 436м, а највиша на Златару, Голо брдо са 1626 м. Ова општина је територијално подељена на два приближно једнака дела, акумулационим језерима на реци Увац (Увачко, Радоињско и Златарско).

Сјеничка котлина се налази у југозападној Србији, у горњем току Увца. Са севера и североистока, окружена је планинама Јавором и Голијом, са истока Нинајом, Хомаром и Сухаром, са југа Хумом, Жилиндаром и Јарутом и са запада Гиљевом, Озреном, Јадовником и Златаром. Котлина се пружа динарским правцем 25 km и има површину од 43 km². Дно котлине се налази изнад 1000 m надморске висине и због тога она спада међу највише котлине у Србији (Марковић, Павловић, 1995). Административно-управни центар Сјеничке котлине је град Сјеница, а центар града се налази на 1038м надморске висине. Околне планине које окружују Сјеничку котлину као и специфични облици рељефа утицали су да саобраћајно-географски положај није повољан. Већа отвореност постоји у источном делу, између планине Голије, Сухара према Људској реци, затим на северозападу, где и тече река Увац. Најзначајнији пут који пролази кроз Сјеницу је пут Рашка-Нови Пазар-Сјеница-Пријепоље (Љешевић, Шабић, 2004).

Нови Пазар је окружен планинама Голијом и Рогозном и обронцима Пештерске висоравни. Надморска висина града на ушћу реке Јошанице у Рашку износи 496 метара, а највећи врх је Јанков камен, на планини Голији, са висином од 1.883 m. Нови Пазар као градско насеље налази се у питомој жупској равници која се зове Новопазарско поље и представља, према географском положају, најнижи, али најплоднији део ове котлине. Град се простира на обалама пет река: Рашке и њених притока, Јошанице, Трнавице, Дежевске и Бањске реке (www.raski.okrug.gov.rs).

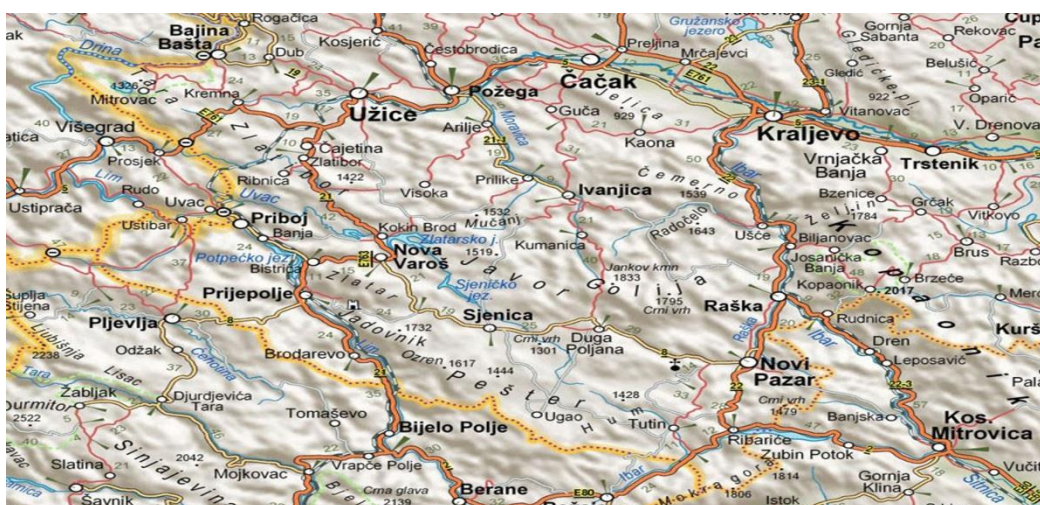
Општина Тутин спада међу највише општине у Србији, са просечном надморском висином изнад 1000 м. Испод 800 м надморске висине налази се само 15 km² територије општине. Њих чине делови долина Себечевске и реке Ибар. Између 800 и 1000 м надморске висине налазе се Тутинска котлина и Коштан-поље, који заузимају 174 km² површине општине. Због својих природних карактеристика, отежано је повезивање овог

краја са осталим крајевима у земљи, али од важних саобраћајница свакако треба поменути Јадранску и Ибарску магистралу као и то да се гранични прелаз са Црном Гором налази на територији ове општине. Већ дуго низ година у плану је и најављује се изградња ауто-пута преко Пештерске висоравни што ће у великој мери допринети побољшању комуникације овог краја са окружењем.

1.3. Саобраћајни положај

Преко територије Југозападне Србије пролазе важне саобраћајнице које повезују Босну и Херцеговину, Црну Гору и Албанију са Републиком Србијом и европским државама.

Карта 4. - Саобраћајни положај Југозападне Србије

Извор: www.motorna-vozila.com

Погранични положај Југозападне Србије није искоришћен као предност и није у довољној мери валоризован, већ се овај простор поставља на маргине економских, културних и свих других збивања у нашој земљи. Овакво географски положај, одређен тремењом између Републике Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, треба да постане једна од окосница његовог привредног развоја. На будући развој овог простора знатно ће утицати и будућа траса коридора Јужни Јадран, али не може се са сигурношћу тврдити у ком правцу. Ако планирана траса прође у близини овог подручја (преко Пештера, што је једна од солуција), онда ће се повећати приступачност овог подручја, која је у директној зависности са степеном економског развитка (Дробњаковић, 2012). Међутим, ако траса није планирана за овај простор, онда ће то имати негативне консеквенце, јер ће овај

простор остати саобраћајно изолован, што би имало негативан утицај на његове будуће економске, саобраћајне, демографске, културне и друге токове и развојне процесе.

Територија Југозападне Србије је изразито планинског карактера, због чега су услови за развој савременог саобраћаја неповољни. За изградњу путне и железничке мреже најбољи услови су у речним долинама и поред тога, ово подручје је кроз историју било важан транзитни коридор, јер се налазило на раскрсници старих римских путева, а потом босанског и дубровачког друма, који су искоришћени као основа за развој данашње мреже саобраћајница.

Најважнији путни правци у Југозападној Србији у друмском саобраћају су магистрални путеви: **М5** – (Котроман- Ужице – Пожега – Прељина – Краљево – Крушевац – Појате – Параћин – Зајечар – Вршка Чука), **М8** – (Јабuka – Пријепоље – Сјеница – Нови Пазар), **М21** – (Нови Сад – Рума – Шабац – Ваљево – Пожега – Ужице – Пријепоље – Гостун) и **М22** – (Хоргош – Суботица – Србобран – Нови Сад – Инђија – Београд – Лајковац – Прељина – Краљево – Рашка – Нови Пазар – Рибариће).

Окосницу развоја овог подручја представља магистрални пут М21 на ком су стационирана општинска средишта Пријепоље и Нова Варош. Овим магистралним правцем се пријепољска општина повезује на северу са Војводином, а на југу, преко долине Лима са црногорским приморјем (преко Мојковца, Колашина и Подгорице). Такође је ова саобраћајница повезана и са магистралним путем М22 који повезује северни део Републике Србије и Западну Европу са Југозападном Србијом, односно са Косовом и Метохијом. Везу са суседном Црном Гором, чине још два пута: магистрални пут М8 који западно од Пријепоља долином реке Сељашнице, преко планинске висоравни Јабукe ка Пљевљима, удаљеним око 30км, и регионални пут Р114 који чини везу општина Прибој и Пљевља. Овај пут је специфичан по томе што границу прелази четири пута, наизменично пролазећи преко територије Републике Србије и Републике Српске (енклава Саставци) (Ћирковић, Голић, 2007) .

Општине Југозападне Србије су са Републиком Српском повезане преко општине Прибој, регионалним путем Р115, који представља најважнију саобраћајницу на територији прибојске општине. Поред наведених саобраћајница, треба напоменути и оне које Југозападну Србију повезују са суседним општинама у Републици Србији. Главна конекција је поменути магистрални пут М8, на који се надовезује регионални пут Р231 који од Нове Вароши води преко Аљиновића. Од Прибоја, где је некада пролазио босански друм, води преко Бањског брда, Р228, који представља један од алтернативних

прикључака на магистрални правац М21. У његовом правцу се одваја пут Р229, који представља везу Нове Вароши са општином Ивањица (Дробњаковић, 2012).

У последњих десетак година дошло је до знатног проширења путне мреже, а самим тим дошло је до повећања броја возила која се користе у друмском саобраћају у овом крају.

Железничком мрежом, Југозападна Србија је повезана на северу са Београдом, Војводином и читавом Србијом, а на југу са Црном Гором и Јадранским приморјем. За простор Југозападне Србије од великог је значаја пруга Београд-Бар, која спада у пруге првог реда, а долином Лима пролази кроз општине Прибој, Нову Варош и Пријепоље. Треба нагласити да ова пруга пролази кроз прибојски и пријепољски општински центар, док је од Нове Вароши удаљена 15км.

Аеродроми представљају велики подстрек развоју туризма неког подручја. Адаптацијом и отварањем цивилног аеродрома „Морава“ код Краљева, очекује се значајнији утицај на привредни развој овог дела Србије. На простору Југозападне Србије нема цивилних аеродрома. Једини аеродром је војни аеродром „Дубиње“ код Сјенице. Последњих неколико година локалне власти су настојале да овај аеродром отворе и за цивилни саобраћај, али до данас није било помака у том смислу. Шта више, аеродром „Дубиње“ је током НАТО агресије 1999. године тешко оштећен и до данас није у потпуности оспособљен чак ни за потребе војске (www.sjenica.com). Када говоримо о најближим међународним аеродромима у окружењу, поред поменутог аеродрома „Морава“ треба поменути и аеродроме „Константин Велики“ у Нишу, „Никола Тесла“ у Београду и аеродроме у Приштини и Подгорици.

1.4. Туристички положај

Југозападна Србија, захваљујући свом географском положају представља веома атрактивну туристичку дестинацију. Укрштање различитих култура и цивилизација на овим просторима оставило је у наслеђе велики број културно-историјских споменика. Из тог разлога може се с правом рећи да је традиционално и културно наслеђе у проучаваном подручју врло разноврсно. Координирани и интегрални развој туризма имао би за циљ обogaћивање туристичке понуде, привлачење једне нове групе

туристичких конзумента, те постизање значајних финансијских ефеката и резултата из ове области.

Туристичко-географски положај је просторни однос између неког туристичког локалитета, места или регије и проучаваног простора. У конкретном случају, туристички положај представља однос Југозападне Србије према главним туристичким правцима, туристичким дисперзивима и конкурентским туристичким вредностима. Представља променљиву категорију и као такав утиче на степен и начин туристичке валоризације.

1.4.1. Положај према главним туристичким правцима

Са становишта туристичког положаја, општине Југозападне Србије имају позитивне и негативне карактеристике. Позитивне карактеристике туристичког положаја везане су за повољан географски положај Пријепоља, Прибоја и Новог Пазара. Негативне карактеристике се углавном односе на неповољан положај Пештерске висоравни, којој припадају Сјеница и Тутин, који су због лоших саобраћајница скрајнуте у односу на главне туристичке токове Републике Србије.

Балканско полуострво се налази на транзитном правцу између средње Европе и источног Средоземља, односно Блиског истока. На том правцу, преко великоморавске и јужноморавске долине пролази један од паневропских коридора - Коридор 10. Једна од саобраћајница које се надовезују на овај саобраћајно-туристички коридор је ибарска долина са везом према Косову и Метохији и даље према југу. Ова траса пута је сада са ниском фреквенцијом саобраћаја због неповољних политичких дешавања на Косову и Метохији. Када се ова ситуација консолидује овај транзитни правац постаће један од најфреквентнијих у југоисточној Европи (Стратегија одрживог развоја општина, 2004).

За овај простор је од великог значаја и пруга Београд-Бар, која спада у пруге првог реда, а долином Лима пролази кроз општине Прибој, Нову Варош и Пријепоље, и то кроз прибојски и пријепољски општински центар, док је од Нове Вароши удаљена 15км и води граничним насељем. Захваљујући овом правцу, овај део Републике Србије треба да искористи свој положај како би привукао путнике који су у транзиту, односно да развије садржаје за пролазнике.

Погранични положај Југозападне Србије није искоришћен као предност и није у довољној мери валоризован, већ га поставља на маргине економских, културних и свих других збивања у нашој земљи. Овакав географски положај, одређен тремеђом између

Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, требало би да постане једна од окосница његовог развоја. На будући развој овог простора знатно ће утицати и будућа траса коридора Јужни Јадран, о чему је било речи.

1.4.2. Положај према главним туристичким дисперзивама

За Југозападну Србију веома су важна два основна туристичка емитивна простора - домаћи и потенцијални међународни емитивни простор. Као главни емитивни простори туристичке тражње у Југозападној Србији јављају се градски центри.

Положај према међународним емитивним просторима је, такође, добар. Као главни потенцијални међународни туристички дисперзиви за Југозападну Србију су земље Средње Европе, Медитерана и Источне Европе, јер је досадашњи развој иностраног туризма показао највећи прилив туриста из ових регија. Међутим, иако земље у окружењу спадају у ред земаља са скромнијим платежним могућностима, новија туристичка кретања показују да Југозападна Србија може рачунати на туристе из окружења и да, према томе, добар део туристичке понуде треба прилагоди карактеристикама и захтевима ових тржишта. Највећи број иностраних туриста који посећују ово подручје долази из бивших југословенских држава. Невелика удаљеност општина Југозападне Србије од Босне и Херцеговине и Црне Горе представља један од главних разлога да све већи број туриста из ових земаља посећује туристичке локалитете ове области. Треба нагласити да свакако предњаче туристи из Босне и Херцеговине којима су занимљиви споменици исламске културе и дух оријента који је највише присутан у Пријеполу, Сјеници, Новом Пазару и Тутину због већинског бошњачког становништва. Такође, не треба занемарити и туристе који долазе из Црне Горе како би посетили српско средњовековно наслеђе и споменици под заштитом UNESCO-а. Веома је извесно и оправдано за очекивати да на овом простору дође до повећања броја албанских туриста са Косова и Метохије који би посетили споменике исламске културе, а који су највише заступљени у овом делу Републике Србије. Сигурно да треба рачунати на традиционално добар одзив домаћих туриста који Југозападну Србију сматрају местом за провод, одмор и разоноду.

Табела 13. - Удаљеност неких туристичких дестинација од већих градских центара (у км)

Туристичке вредности	Београд	Подгорица	Сарајево	Приштина
Златибор	234	239	179	299
Манастир Милешева	306	179	187	251
Златар	285	210	197	254
Прибојска бања	295	2020	152	273
Меандри Увца	276	190	232	235
Пештерска висораван	302	159	257	193
Манастир Сопоћани	293	292	279	187
Језеро Газиводе	355	277	406	78

Извор: Аутор

Када говоримо о домаћим дисперзивним регијама, значајну повезаност са Југозападном Србијом имају Шумадија, Западно и Велико Поморавље. Највећи дисперзивни центри Републике Србије су свакако Београд, Нови Сад, Ниш, Ужице, Чачак, Краљево, Крагујевац и Крушевац, затим Приштина и Пећ, а такође и градови у Босни и Херцеговини и Црној Гори са којима се ова област граничи.

Туристичко-географски положај подразумева, још једно важно питање, које се односи на положај туристичких мотива у односу на конкуренте. На првом месту се јавља проблем конкуренције на домаћем туристичком тржишту, а затим и врло озбиљан проблем иностране конкуренције (Ромелић, Ћурчић, 2001).

1.5. Функционални положај

Функционални положај, условљен је географским положајем и може се дефинисати као: поливалентан, контактан, транзитан и као фактор спајања и прожимања (Јовичић, 1986). Поливалентност Југозападне Србије се огледа у функционалној повезаности различитих географских објеката, као што су планине, реке, језера, бање, биљни и животињски свет и сл. Ови објекти се одликују разноврсним туристичким вредностима и специфичним капацитетима изграђеним и уклопљеним у амбијенталну целину. Бројне природне и антропогене туристичке вредности условиле су различите врсте туристичких кретања и разноврсну туристичку понуду. Многе од њих нису до сада у потпуности искоришћене. Сложена структура туристичког потенцијала и туристичке понуде Југозападне Србије омогућава посетиоцима бројне алтернативе

туристичких праваца, односно велики избор атрактивних, рецептивних, инфраструктурних и других елемената туристичког простора. Поливалентност се мора нагласити у туристичкој пропаганди и понуди, јер она даје динамичност овом простору и задовољава различите захтеве туристичких кретања. Такође, потребно је све туристичке вредности уврстити у туристичку понуду, како би све категорије туриста могле да задовоље своје потребе.

Контактност Југозападне Србије огледа се у томе што она обухвата шири простор долине Лима која је повезана са Црном Гором на југозападу, динарским венцем планина са Босном и Херцеговином на западу и долином Ибра са Косовом и Метохијом на истоку. Овакав положај условљава преплитање економских, саобраћајних, трговинских, културно-историјских и других утицаја са околним градовима у земљи, Црној Гори и Босни и Херцеговини. Контактност уз поливалентност доприноси повећању туристичке вредности простора, не само са природног, већ и са антропогеног аспекта.

Транзитност је јасно назначена просторна и функционална карактеристика општина Југозападне Србије која је најпре условљена њиховом локацијом на знатној удаљености од Коридора 10, као привредној кичми Србије. С друге стране, веома је битно нагласити повољан гранични положај ових општина, тј. њихову повезаност са Црном Гором и Босном и Херцеговином. Захваљујући положају појединих општина на националним и интернационалним правцима и великом броју путника на њима, транзитна туристичка кретања на овим просторима могу бити веома значајна. Као пример добре праксе када говоримо о транзитности, може се навести Пирот који последњих година бележи све већи број бугарских туриста баш због свог повољног транзитног положаја (www.topirot.com). На основу наведених чињеница, транзитности положаја општина Југозападне Србије треба посветити већу пажњу.

Спајање и прожимање као вид функционалног положаја проистиче из сложености овог простора и његове природне и саобраћајне повезаности. За формирање туристичке понуде ово има посебан утицај, јер на малом простору постоје туристичке вредности које су природно различите и антропогено специфичне.

2. МАТЕРИЈАЛНА БАЗА ТУРИЗМА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Савремена анализа и истраживања у туризму заснивају се, пре свега, на оцени остварених или делимично остварених активности попут ресурсне основе, туристичке

понуде и потражње, макроекономских учинака, степену развијености угоститељства и туристичког посредовања итд.

Под материјалном основом подразумева се свеукупност природних богатстава и произведених средстава за рад и предмета рада којима располаже одређена заједница и користи се њима у својој производној активности: „Материјална база је основа развоја туризма. Њу чине: саобраћајнице, саобраћајна средства, смештајни и угоститељски капацитети” (Штетић, 1999).

Свако предузеће и свака територијална заједница темељи своје постојање и деловање на одређеној материјалној основи којом се користи и коју обнавља и повећава (Штетић, 2007).

Смештајни капацитети свакако представљају битан предуслов квалитетног боравка туриста у одређеној дестинацији. Изградња и адаптација смештајних капацитета укључују финансије као незаобилазни фактор функционисања привреде одређеног подручја.

Материјална база развоја туризма у Југозападној Србији представља веома важан елемент свеукупне туристичке понуде. Стратешким документима је потребно ускладити будуће развојне активности усмерене на туристичко – угоститељске капацитете за смештај и исхрану гостију, који чине материјалну базу, без које није могуће развијати туризам ни на једном подручју.

2.1. Основни и комплементарни смештајни капацитети

У основне смештајне капацитете убрајамо: хотеле, мотеле, туристичка насеља, пансионе, преноћишта, коначишта, апартмане и остало, а у комплементарне: бањска лечилишта, климатска лечилишта, планинарске домове и куће, дечија и омладинска одмаралишта, радничка одмаралишта, бродске кабине, кола за спавање, приватни смештај, кампове итд (Зечевић и др., 2014). У свим општинама Југозападне Србије приметан је тренд раста броја смештајних јединица, што нас доводи до закључка да је туризам као веома значајна привредна грана у експанзији на овом подручју и да приватни сектор баш у туризму види могућност организације пословања и остварења позитивних пословних резултата, али и поспешивања привредног развоја целе области.

Табела 14. - Смештајни капацитети Југозападне Србије

Туристичка дестинација	Смештајни објекти	Број лежаја
Златибор (Чајетина)	Хотели са 5 звездица	300
	Хотели са 4 звездице	1049
	Хотели са 3 звездице	230
	Хотели са 2 звездице	189
	Одмаралишта	603
	Коначишта	579
	Апартмани	264
	Пансиони	86
	Хостели	40
	Приватни смештај	442
	Кампови	60
Прибој	Хотел „Лим“	128
	Хотел „Бања“, Прибојска бања	115
Нова Варош	Хотели са 4 звездице	200
	Хотели са 2 звездице	280
	Мотели	39
	Апартмани	113
	Коначиште	39
	Приватни смештај	641
Пријепоље	Мотел	60
	Коначиште	37
	Приватни смештај	197
Сјеница	Хотел „Лане“ 3	60
	Апартмани „Ванила“ и „Х&А“	24
	Коначиште „Борови“	120
	Приватни смештај	57
Нови Пазар	Хотели са 4 звездице	148
	Хотели са 3 звездице	181
	Хотели са 2 звездице	267
	Мотели	182
	Туристичка насеља	28
	Апартмани	82
	Преноћишта	42
	Приватни смештај	45
Тутин	Хотел Идеал	54

Извор: www.zlatibor.org.rs, www.tonp.rs, www.turizamprijepolje.co.rs,
www.priboj.rs, sr.turizamsjenica.com, www.novavaros.rs

Оно што се јавља као очигледан недостатак јесте да, и поред растућег тренда броја смештајних јединица, још увек ове дестинације имају проблем са недостатком смештајних капацитета, нарочито оних високог квалитета, што представља ограничавајући фактор за посете и више класе туриста. Имајући у виду представљене податке (Табела 14.) примећујемо да су и најатрактивније дестинације свакако

најбогатије разним облицима смештаја, док неразвијене дестинације имају проблем са развојем и овог дела материјалне основе.

Посматрајући туристичку инфраструктуру општина Југозападне Србије свакако треба нагласити опремљеност хотела и одмаралишта на Златибору (општина Чајетина) који својим комфором и услугом на високом нивоу употпуњују туристичку понуду ове дестинације. Једини хотел са 5 звездица на простору Југозападне Србије јесте хотел „Торник“, на Златибору, који ради од 2018. године. У оквиру овог хотела формирана је понуда за госте различитих афинитета и узраста који желе да доживе ову дестинацију на потпуно нов начин. Поред овог луксузног хотела, у непосредној близини језера смештен је хотел „Палисад“ са 4 звездице. Као пример добре организације и успешног пословања, због чега је и проглашен најбољим хотелом у Србији за 2010. годину, јесте хотел „Мона“ са 4 звездице. Веома занимљив облик смештаја који је у Југозападној Србији формиран једино на Златибору јесу кампови. Камп „Златибор“ састоји се од 60 камп јединица и више локација за шаторе у изузетно очуваном природном окружењу и категорсан је са 3 звездице (www.zlatibor.org.rs).

У општини Прибој једини хотел смештен у центру града, у долини реке Лим, истог имена као општина. Смештен је на пола пута Београд-Бар и због свог положаја изузетно је погодан за транзитни туризам. Од 2016. године хотел је реновиран и располаже са 128 смештајних јединица. (Љешевић, 1998). У Прибојској бањи реновиран је и пуштен у рад 2019. године рехабилитациони центар тј. хотел „Бања“. Овај хотел поседује 25 апартмана за смештај пацијената (www.booking.com). Треба нагласити да у овој општини приметно расте број приватних смештаја и апартмана као посебног облика смештајних капацитета што додатно говори о развоју свести предузетника о значају туризма и његовом доприносу за унапређење привредног развоја ове општине.

Хотел „Панорама“ се налази на једном од брдовитих пропанака Златара надомак Нове Вароши. Капацитет хотела је 200 лежачева распоређених у 80 смештајних јединица. Хотел располаже и свим осталим пропратним објектима (конгресна сала, прес центар, ресторан на два нивоа, затворени базен) који употпуњују понуду овог објекта. Поред овог хотела у општини Нова Варош, у најлепшем делу планине Златар, изграђен је хотел „Златиборски Златник“ специјализован за одмор, здравље, уживање, спорт и рекреацију, шетње и контакт са нетакнутом природом. На само 2 км од центра Нове Вароши смештен је хотел „Јелена“. Хотел је окружен боровом шумом, удаљен од оба језера 8км. Поред споменутих хотела, на планини Златар, а на територији општине Нова

Варош послује велики број приватних смештаја и апартмана, мотела и коначишта који пружају услуге смештаја за туристе који свој одмор желе да проведу на овој планини (www.zlatarinfo.rs).

Општина у Југозападној Србији у оквиру чије се туристичке понуде не налази ни један хотел јесте Пријепоље. У овој општини послују два мотела, а остатак смештајних капацитета је формиран у облику приватног смештаја и апартмана. Због великог броја туристичких атракција у овој општини веома је битно поради на формирању савременије туристичке рецептиве, најпре од стране локалне самоуправе у сарадњи са приватним сектором, како би се унапредила и побољшала туристичка понуда овог краја.

У општини Сјеница у последњих неколико година изграђено је неколико хотела категорисаних са 3 и 2 звезде који су свакако допринели повећању броја посета овој туристичкој дестинацији Југозападне Србије. Хотел „Лане“, смештен у самом центру Сјенице, категорисан је са 3 звезде и располаже рестораном, кафе-баром, салом за семинаре итд. Смештајни капацитети имају тенденцију раста, а хотел тренутно располаже са 60 смештајних јединица. У Сјеници доминирају апартмани као облик смештајних капацитета. Као пример добре праксе треба споменути апартмане „Vanilla” и „Н&А”, који се налазе у градском језгру, са обезбеђеним свим пропратним садржајима. Најстарији и најлепши објект у Сјеници је коначиште „Борови“, удаљен километар од центра града. Категоризација овог објекта је у току. Располаже са 120 смештајних јединица распоређених у једнокреветним, двокреветним и трокреветним собама, а у оквиру објекта постоји и ресторан са традиционалном кухињом, галерија и салон (www.sr.turizamsjenica.com).

У граду Новом Пазару велика је понуда хотела, мотела, апартмана, туристичких насеља и ресорта, приватних смештаја и сл. Импозантан број културно историјских споменика, термални извори, планине и повољан положај овог града допринели су повећању броја смештајних капацитета јер су привредници овог краја увидели потенцијал туризма као привредне гране за остварење профита и позитивног пословног резултата. Луксузни ресорт са 4 звезде „Емровић Рај“ изграђен је у близини термалних извора Новопазарске бање и представља значајан чинилац туристичке понуде овог краја. Поред овог објекта који пружа висок ниво квалитетне услуге, у самом градском језгру послује и хотел „Тац“ који је такође категорисан са 4 звезде. У близини хотела налази се чувена градска пијаца, бројни шопинг центри, а хотел располаже конференцијском

салом и рестораном као и веома добро опремљеним и комфорним собама. Иако је категорисан са 2 звездице, и у завршној фази процеса адаптације, хотел „Врбак“ многи сматрају симболом града Новог Пазара. Овај хотел је изграђен 70-тих година прошлог века, над реком Рашком, у самом центру града. За овај хотел многи кажу да је чудо архитектуре, а неизоставан је део новопазарске туристичке разгледнице и свих туристичких магацина и новина који су писали туристичке приче о Новом Пазару у свим периодима свог постојања до данас. Незаобилазан објекат који је смештен у долини реке Рашке, на Пазаришту, споменичком подручју, где су и данас видљиви остаци Старог Паса, јесте туристичко насеље „Рас“. Изграђено у етно стилу, својим изгледом и амбијентом представља веома занимљив објекат за посетиоце свих категорија и узраста. Чине га четири павиљона за смештај гостију (www.tonp.rs).

Слика 1. - Хотел „Врбак“ у Новом Пазару

Извор: <https://www.kathmanduandbeyond.com/hotel-vrbak-novi-pazar-serbia/>

На територији општине Тутин не послује велики број објеката за смештај туриста и осталих категорија посетилаца, што представља један од главних недостатака и кочница развоја ове привредне гране у овој општини Југозападне Србије. Вредан помена је свакако хотел „Идеал“, саграђен у центру града, у пријатном амбијенту, са свим пропратним садржајима који гарантују квалитетан одмор.

У Југозападној Србији, као и на читавој националној територији, приметан је тренд раста броја смештајних јединица, тзв. „стан на дан“, које су у последње време веома популарне у туристичком свету. Ниске цене, приступачност, могућност лаког информисања и резервација преко специјализованих сајтова (www.booking.com,

www.tripadvisor.rs, www.airbnb.rs итд.), чине ову врсте смештаја све више примамљивим у савременим туристичким кретањима.

2.2. Угоститељски објекти и ванпансионска понуда

Угоститељска делатност се најчешће дефинише као „пружање услуга смештаја, припремање и услуживање хране, пића и напитака у угоститељском објекту, као и припремање хране и достављање корисницима за потрошњу на другом месту“ (Закон о туризму, 2009.) Сходно овој дефиницији, под угоститељским објектом подразумевамо „функционално повезан, посебно уређен и опремљен простор који испуњава прописане минималне техничке и санитарно-хигијенске услове за пружање угоститељских услуга, односно за обављање угоститељске делатности” (Закон о туризму, 2009).

Табела 15. - Угоститељски објекти општина Југозападне Србије

Туристичка дестинација	Број пријављених угоститељских објеката
Чајетина (Златибор)	148
Прибој	23
Нова Варош	14
Пријеполје	48
Сјеница	39
Нови Пазар	123
Тутин	38

Извор: www.zlatibor.org.rs, www.tonp.rs, www.turizamprijepolje.co.rs,
www.priboj.rs, sr.turizam.sjenica.com, www.novavaros.rs

Област Југозападне Србије карактерише веома специфична традиционална кухиња, на којој потенцира већина угоститељских објеката у општинама овог дела Србије. Полазећи од претпоставке да је један од најзначајнијих елемената туристичке понуде неког краја управо храна, велики број угоститељских објеката своје пословање преваходно заснивају на промоцији традиционалних специјалитета краја у ком послују. Тако, на пример, сваки угоститељски објекат у Новом Пазару нуди пазарски ћевап и мантије као специјалитет своје кухиње, а у Новој Вароши незаобилазни специјалитет је свакако њихова чувена хељдопита или златарски сир. На Златибору су читави засеоци добили на популарности баш због угоститељских објеката у којима се спрема најкукусија пастрмка или сухомеснати производи, по којима је овај крај надалеко познат.

Такође, веома је битно да одређена туристичка дестинација обилује и објектима ванпансионске понуде, како би се редуковала сезоналност дестинације, увећала нова радна места и додатни приходи од туризма и повезаних делатности. Тако је, на пример,

на планини Златибор (општина Чајетина) изграђен велики број базена отвореног и затвореног типа, спа центара, забавних и тематских паркова, рекреативних стаза и низ других објеката који употпуњују туристичку понуду ове дестинације. И општина Сјеница се може похвалити великом бројем објеката ванпансионске понуде који укључују велики број забавно-рекреативних стаза и путева (трим стазе, видиковци, панорамски путеви, бицикличке и пешачке стазе, стазе за теренска возила и многи други садржаји који обезбеђују дозивљај својеврсне авантуре кроз овај крај. У Новом Пазару је, због великог броја изворишта термоминералне воде, изграђено неколико спа и велнес центара, који имају за циљ продужење боравка посетиоца.

Оно што се јавља као недостатак у овој категорији ванпансионске понуде јесте одсуство инфраструктуре за организацију адреналинских спортова, као и непостојање атрактивних и урбаних места за ноћне изласке, што негативно утиче на могућност посете млађе популације који могу бити веома доминантни када се ради о организованим посетама овом подручју. Остали пропратни садржаји су у великој мери адаптирани и прилагођени потребама и жељама чак и најзахтевнијих туриста.

2.3. Објекти рекреације и забаве

Како би се изашло у сусрет посебним захтевима савременог туристе дизајнирају се посебни објекти рекреације и забаве. У окваке врсте објеката спадају: објекти за анимацију и забаву, лепоту и здравље, фитнес центри, спортска игралишта, објекти за одржавање пословних семинара, сајмова и конгреса итд. Ови објекти су дизајнирани да пруже низ јединствених доживљаја, узбуђење, инспирацију и уживање, изузетну забаву, занимљивости локалне културе, ноћни живот и посебне атракције (Буња, 2006).

Општине Југозападне Србије у оквиру своје туристичке понуде имају велики број оваквих објеката, који повећавају атрактивност дестинација и промет туриста. Дестинација која предњачи у понуди ових садржаја јесте Златибор, који у последњих неколико година бележи константан раст броја туриста. Авантура парк, Дино парк, етно село „Ружа ветрова“, специјализована здравствена установа „Чигота“, етно село и музеј „Сирогојно“, Међавник на Мокрој Гори са чувеном Шарганском осмицом, само су део садржаја који допуњују туристичку понуду ове планине и испуњавају потребе савременог туристе, кад су у питању рекреација и забава. Остале општине Југозападне Србије имају мањи, али не и занемарљив број објеката за забаву и рекреацију. Свакако

треба споменути крстарења меандрима Увца, велики број етно села, скијалишта на Златару, Голији и спортски центар „Жари“ у Сјеници. Један од најпосећенијих и најтраженијих облика забаве и рекреације је рафтинг на Лиму, као и велики број ловишта и места на којима се посетиоци могу бавити риболовом. У Новом Пазару, који и данас важи за град у „долини цинса“ постоји велики број радњи са професионалном опремом, продавнице обуће и одеће домаћих произвођача који привлаче велики број посетилаца због свог надалеко познатог квалитета и дизајна. Велнес и спа центри, као и бањска лечилишта честа су појава у овом делу Србије. Како је Југозападна Србија богата термалним водама, овакав вид забаве, али и пружање могућности лечења и опоравка чине туристичку понуду богатијом и разноврснијом.

2.4. Туристичке организације и удружења

Да би се одговорно и на прави начин управљало одређеном туристичком дестинацијом на овим просторима, Законом о туризму уређено је да се поверавање тих надлежности повери туристичким организацијама тј. туристичким савезима, канцеларијама, задругама и сл. (Закон о туризму, 2009). У зависности од државе у којој се оснивају. Туристичке организације су јавна предузећа која воде туристичку промоцију и развој у одређеној дестинацији. У зависности од простора који обухватају у оквиру обављања своје делатности, разликују се три нивоа туристичких организација (Зечевић, Ђорђевић, 2014):

1. Националне туристичке организације (НТО), нпр. Туристичка организација Србије.
2. Регионалне туристичке организације (РТО), попут Туристичке организације регије Западна Србија, Туристичке организације Војводине и сл.
3. Локалне туристичке организације (ЛТО), које послују на подручју једног града или општине која је њихов оснивач: Туристичка организација Београда, Туристичка организација Новог Пазара и др.

Формирање специјалних јавних установа, као што су туристичке организације је од великог значаја за управљање и промоцију туристичких атракција неког простора. Туристичке атракције представљају јавно добро свих грађана, а под тим се подразумевају – планине, језера, плаже, пећине, културно-историјски споменици и сл. Такође, туристичке организације, као јавне установе обично имају добру сарадњу са осталим

јавним предузећима и установама, што је изузетно значајно због мултидимензионалности туризма.

Све општине Југозападне Србије имају самосталне туристичке организације, осим општине Тутин у којој се развојем туризма бави Центар за културу, туризам омладину и спорт.

Општине Чајетина, Пријепоље, Прибој, Сјеница и Нова Варош заједно са Ужицем, Ивањицом, Ариљем, Пожегом и Косјерићем чине Регију Западна Србија, чијим се туристичким пословањем бави Регионална туристичка организација Западна Србија. У фази оснивања је још једна Регионална туристичка организација „Копаоник“ која ће поред осталих општина и градова укључити и туристичку понуду Новог Пазара.

Оно што треба да представља главни задатак свих локалних самоуправа општина Југозападне Србије јесте да туризам препознају као главни покретач развоја своје привреде, као и полигон за отварање нових радних места и додатно упошљавање радне снаге, нарочито младих људи. Иако је туристичка понуда у овом тренутку врло скромна, пре свега смештајна и угоститељска понуда, постоји значајан туристички потенцијал.

Удруживање атрактивних туристичких дестинација представља главни предуслов за формирање јединствене туристичке понуде која ће привући велики број домаћих и иностраних туриста. Предности оснивања регионалних туристичких организација и удружења се огледају у повећању атрактивности региона комбиновањем туристичких атракција, смањењем трошкова промоције, бољим информисањем и анимирањем туриста, бољим коришћењем ЕУ фондова и ефикаснијем коришћењем људских ресурса.

Стратегијом развоја туризма Републике Србије до 2025. године предвиђено је формирање туристичких кластера ради успешнијег позиционирања Србије као релевантне дестинације на међународном туристичком тржишту. Овом стратегијом су дефинисани следећи кластери: 1. Војводина; 2. Београд; 3. Југозападна Србија; и 4. Југоисточна Србија (Стратегија развоја туризма РС, 2016).

Формирањем кластера, као најшире функционално - тржишне и просторне целине српског туризма, постигло би се организационо поједностављивање регионалних туристичких марки истицањем опште познатих географских појмова, ефикасније деловање на атрактивност, маркетинг, продуктивност и управљање дестинацијама. Стратегијом предвиђен распоред карактеристичних кластера у Републици Србији, није

заснован на административно - управним границама које актуелно постоје унутар земље, већ пре свега, на рационалним упориштима у различитим облицима економије искуства, који се у појединим деловима земље могу развити.

2.5. Туристичке агенције

Развој туризма и његово омасовљавање довело је до појаве туристичких агенција као посебних учесника у туристичкој привреди. Перманентним развојем туризма путовања су постала сложенија, обухватајући већи број превозних средстава, богатији избор туристичких услуга, па се из тог разлога јавила потреба за професионалном организацијом путовања.

Табела 16. - Туристичке агенције регистроване у општинама Југозападне Србије

Туристичке дестинације	Туристичке агенције	Делатност
Чајетина	„Златибор Тоурс“	Локална, рецептивна
	„Тренди Травел“	Локална, рецептивна
	„Златибор Турист“	Локална, рецептивна
	„Елита“	Локална, рецептивна
	„Мирос и Вила борова“	Локална, рецептивна
	„Златиборски конак“	Локална, рецептивна
	„Тас“	Комбиновани тип, локална
	„Дабић Тоурс“	Комбиновани тип, локална
	„Мимекс Турс“	Локална, рецептивна
	„Анитурс“	Локална, рецептивна
	„Горг“	Локална, рецептивна
	„Моникс“	Комбиновани тип, локална
	„Навигатор“	Локална, рецептивна
Прибој	„ЕС Тоурс“	Рецептивна
Нова Варош	„Златар Травел“	Локална, рецептивна
Пријеполје	„Сан Турс“, „Вива Травел“ и „Лиса Травел“	Локална, рецептивна
Сјеница	„Рапсоди Травел“	Субагенти
	„Девим Тоурс“	Субагенти
Нови Пазар	„Знак Травел“	Комбиновани тип, локална
	„Еко Травел“	Комбиновани тип, локална
	„Дреам Травел“	Субагенти
	„Караван Интернационал“	Комбиновани тип, локална
Тутин	„Сејо Експрес“	Аутопревозничка, локална

Извор: Аутор

Организацију путовања преузеле су туристичке агенције, које нису само посредници у организацији путовања, већ пружаоцима туристичких услуга (саобраћајне организације, угоститељски објекти, хотели и др.) помажу да лакше продају своју услугу.

Према немачким теоретичарима Клату и Фишеру (1961) „путничка агенција је оно

привредно предузеће које услуге трећих предузећа посредује туристима, или те услуге нуди у посебним комбинацијама као нове, властите услуге“.

Јовичић (1967) дефинише путничку агенцију као „специфичну и јединствену радну организацију која се бави пословима туристичког промета“.

У Југозападној Србији, највећи број туристичких агенција послује на територији општине Чајетина, тј на планини Златибор (Табела 16.). Основна делатност ових агенција јесте организовање туристичких разгледања, излета, забавних програма и посредовање у организовању сајмова, спортских приредби, скупова и манифестација, пружање услуга туристичких водича, локалних туристичких водича, туристичких пратилаца, и туристичких аниматора. У Прибоју, Новој Вароши, Пријеполу и Тутину послују туристичке агенције чија је основна делатност понуда, продаја и посредовање у продаји туристичких путовања. У Сјеници послују две туристичке агенције од којих се једна успешно бави организацијом омладинских путовања (Рапсоди Травел), док се друга агенција бави субагентуром. У оквиру града Новог Пазара послују туристичке агенције чија је основа пословања пре свега организација и реализовање туристичких путовања у земљи и иностранству, али и субагенти и туристичке агенције чија је делатност прибављање путних исправа, продаја и резервација путних карата за рачун домаћих и страних превозника.

У Стратегији развоја туризма Републике Србије (Стратегија развоја туризма РС, 2016) туризам специјалних интересовања је идентификован као стратешки правац у оквиру којег се на простору Југозападне Србије могу издвојити следећи производи:

- Активности везане за културне ресурсе: манастирске туре (Путеви Трансроманике), туре културног наслеђа (UNESCO туре – црква Светих апостола Петра и Павла, манастир Ђурђеви Ступови, манастир Сопоћани), археолошка путовања (обилазак комплекса Старог града Раса), винске и гастрономске туре (Дани Сјеничке пите).
- Грубе активности: планински бициклизам, рафтинг (рафтинг на Лиму), вожња кајаком и кануом (пловидба меандрима Увца), истраживање кањона (пловидба меандрима Увца), планинарење и пењање (пешачка тура до видиковца и Ледене пећине), истраживање пећина (организовани обилазак Ледене пећине, Стопића пећине), параглајдинг, слободно пењање, џип сафари (организовани сафари кроз Пештер и планину Голију), крос кантри скијање.

- Благе активности: лов (Хајка на вука на планини Голији), риболов, бициклизам (бицикличка тура кроз Нови Пазар и околину), речна експедиција, вожња 4x4, јахање, кампинг, пешачење и посматрање птица.

3. ДИНАМИКА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Обим и динамика туристичког промета на територији Југозападне Србије врло су неуједначени. Иако су природни и антропогени потенцијали бројни и разноврсни на читавој територији, поједине деатинације, попут Златибора и Златара, издвајају се по великом броју домаћих и иностраних посетилаца. За разлику од њих, Голија и Пештерска висораван, имају далеко мањи промет туриста.

Табела 17. - Промет туриста у општинама Југозападне Србије за период од 1981. до 2018. године

Општина	Година	Туристи			Ноћења			Просечан број ноћења	
		укупно	домаћи	страни	укупно	домаћи	страни	домаћи	страни
Чајетина	1981	122.853	117.199	5.654	508.623	501.092	7.531	4,3	1,3
	1991	95.053	94.447	606	583.603	580.609	2.994	6,1	4,9
	1999	56.659	55.890	769	335.621	332.889	2.732	6,0	3,6
	2005	87.875	80.622	7.253	389.527	367.996	21.531	4,6	3,0
	2010	110.990	93.552	17.438	429.029	375.557	53.472	4,0	3,1
	2015	149.321	115.201	34.120	559.117	458.205	100.912	4,0	3,0
	2018	218537	159611	58926	768542	620857	147685	3,9	2,5
Прибој	1981	11.134	10.986	148	56.438	56.154	284	5,1	1,9
	1991	10.100	10.008	92	31.468	31.231	237	3,1	2,6
	1998	3.331	3.109	222	6.877	6.340	537	2,1	2,4
	1999	2.821	2.608	213	6.478	5.760	718	2,2	3,4
	2005	3.828	3.362	466	15.033	13.309	1.724	4,0	3,7
	2010	3.651	2.546	1.105	15.420	10.920	4.500	4,3	4,1
	2015	4.733	3.324	1.409	21.283	13.484	7.799	4,1	5,5
	2018	3960	2711	1249	17768	9929	7839	3,7	6,3
Нова Варош	1981	17.372	17.064	308	77.343	76.634	709	4,5	2,3
	1991	12.281	12.140	141	78.634	77.993	641	6,4	4,5
	1999	12.089	12.031	58	82.161	82.052	109	6,8	1,9
	2005	14.958	10.201	757	74.010	72.999	1.011	5,1	1,3
	2010	7.087	6.371	716	31.098	29.813	1.285	4,7	1,8
	2015	10.114	8.720	1.394	28.541	25.014	3.527	2,9	2,5
	2018	17387	15382	2005	52932	48875	4057	3,2	2,0
Пријепоље	1981	21.476	15.876	5.600	37.154	31.385	5.769	2,0	1,0
	1991	12.836	12.631	205	48.409	48.111	298	3,8	1,4
	1999	3.218	3.084	134	13.488	13.247	241	4,3	1,8
	2005	3.191	2.796	395	9.286	8.724	562	3,1	1,4
	2010	2.785	2.199	586	5.658	4.713	945	2,1	1,6
	2015	780	670	110	842	715	127	1,1	1,2
	2018	1994	1419	575	2768	2037	731	1,4	1,3
Сјеница	1981	5.422	5.297	125	7.259	7.106	153	1,3	1,2
	1991	3.878	3.780	98	9.347	9.020	327	2,4	1,4
	1999	1.633	1.571	62	8.193	8.116	77	5,2	1,2

Валоризација туристичког и демографског потенцијала у функцији развоја привреде
Југозападне Србије

	2005	2.744	2.645	99	8.125	7.966	159	3,0	1,6
	2010	1.473	1.205	268	2.686	2.283	403	1,9	1,5
	2015	2.970	1.881	1.089	5.435	3.704	1.731	2,0	1,6
	2018	3689	2315	1374	5622	3510	2112	1,5	1,5
Нови Пазар	1981	38.465	29.572	8.893	39.911	30.491	9.420	1,0	1,1
	1991	23.077	22.638	439	108.503	107.633	870	4,7	2,0
	1999	6.840	6.527	313	39.171	38.814	357	5,9	1,1
	2005	10.272	8.950	1.322	52.775	50.690	2.085	5,7	1,6
	2010	14.371	11.225	3.146	77.826	72.514	5.312	6,5	1,7
	2015	13.378	8.202	5.176	24.193	15.157	9.036	1,8	1,7
	2018	20280	12978	7302	34763	23462	11301	1,8	1,5
Тутин	1981	8.374	7.729	645	3.374	7.729	645	1,0	1,0
	1991	4.753	4.469	284	4.753	4.469	284	1,0	1,0
	1999	84	84	-	84	84	-	1,0	-
	2005	-	-	-	-	-	-	-	-
	2010	295	212	83	364	252	112	1,2	1,3
	2015	338	322	16	727	711	16	2,2	1,0
	2018	282	278	4	601	597	4	2,1	1,0
Југозападна Србија	1981	252.096	203.773	48.323	730.102	710.591	19.511	2,7	1,4
	1991	161.978	160.113	1.865	864.717	847.930	16.787	3,9	2,5
	1999	83.344	81.795	1.549	485.196	480.962	4.234	4,5	1,9
	2005	122.868	108.576	14.292	548.756	521.684	27.072	3,6	1,8
	2010	140.652	117.310	23.342	562.081	496.052	66.029	3,5	2,2
	2015	181.634	138.320	43.314	640.138	516.990	123.148	2,6	2,4
	2018	266.129	194.694	71.435	882.996	709.267	173.729	2,5	2,3

Извор: РЗС, Региони и општине у СФРЈ и СРЈ од 1981. до 1999. године, Општине и региони у Србији 2000-2018.

Општине Чајетина и Нова Варош које су, поред Новог Пазара, 1981. године имале највише туриста, забележиле су најмањи пад туристичког промета. И поред бројних економских трзавица, ове две општине су захваљујући туристичким потенцијалима Златибора, Златара и кањона Увца, успеле да у значајнијој мери одрже континуитет туристичких посета. Насупрот њима, Нови Пазар је у периоду од 1987-1999. године забележио петоструки пад броја туриста. Разлог овако драстичног смањења броја посетилаца треба тражити и у мешовитој етничкој структури Новог Пазара, као и осталих општина Југозападне Србије, која је у време грађанског рата у Босни и Херцеговини сасвим извесно утицала на смањење заинтересованости, пре свега домаћих туриста, да посете ове општине.

Када је реч о броју ноћења, постоје велике осцилације код свих општина. Ова појава је повезана са просечним бројем ноћења који је у периоду од 1981. до 1999. године углавном бележио раст. Тако је у општини Чајетина углавном био континуиран раст од 4,3 до 6,0 ноћења код домаћих туриста, односно од 1,3 до 3,6 код страних туриста. Са унапређењем Златибора као туристичке дестинације, повећавао се и број просечних ноћења. Међутим, савремени туристички тренд, који се односи на прелазак са једног дужег одмора на више краћих, приметан је и у овој дестинацији. Наиме, у периоду од

2000. до 2018. године просечан број ноћења је почео континуирано да опада до 3,9 код домаћих туриста, односно 2,5 код иностраних. Сличан тренд имали су и општина Нова Варош и град Нови Пазар. У осталим општинама које немају јасно дефинисану политику туристичког развоја, промет туриста и број ноћења имају стихијски карактер, завистан од бројних фактора, па је тешко објаснити зашто је појединих година било великих скокова, али и падова у туристичком промету.

3.1. Карактеристике укупног туристичког промета

Показатељ којим се утврђује колики је укупан број туриста, као и број њихових ноћења остварен у туристичкој дестинацији назива се туристички промет. Он је збирни показатељ, јер, као што је истакнуто, обухвата две категорије (туристе и ноћења). Категорија туристичког промета може се посматрати у три димензије и то као обим туристичког промета, динамика туристичког промета и структура туристичког промета (Добре, 2005):

Табела 18. - Страни туристи и ноћења у аранжману домаћих туристичких агенција, по земљама порекла у Југозападној Србији 2015. и 2018. године

Земље порекла	Туристи		Ноћења	
	2015.	2018.	2015.	2018.
Укупно	43.314	71.435	123.148	173.729
Босна и Херцеговина	9836	16.412	27.934	39.881
Црна Гора	7421	9.314	21.075	22.633
Кина	5580	10.393	15.847	26.567
Турска	3232	5.848	9.178	14.210
Словенија	3100	4.535	8.804	11.020
Македонија	2826	4.481	8.026	10.888
Руска Федерација	2322	3.646	6.594	8.860
Немачка	2004	3.329	5.691	8.089
Италија	1823	2.853	5.177	6.932
Грчка	1743	2.641	4.950	6.417
Шпанија	1006	2.399	2.857	5.829
САД и Канада	913	2.089	2.592	5.076
Румунија	596	909	1.692	2.209
Мађарска	398	743	1.130	1.805
Остале европске земље	514	1303	1.601	3.313

Извор: Републички завод за статистику, интерна документа, 2018.

Туристичке дестинације Југозападне Србије у последњих неколико година, као и остатак Србије, бележе раст броја долазака страних туриста. Као основни разлог повећања броја страних туриста наводи се стабилнија политичка ситуација и стабилизовање међуљудских односа на овом простору као и државама са којима се граничи Југозападна Србија, све веће улагање у саобраћајну инфраструктуру и унапређење туристичке инфраструктуре и понуде. У Југозападној Србији број туриста је у 2015. години износио 43.314, док је у 2018. години тај број скоро дуплиран и износио је 71.435. У овом делу Србије водећи посетиоци су из земаља из окружења, па тако је највећи број туриста из Босне и Херцеговине и Црне Горе са којима се ово подручје и граничи. За њима не заостају ни остале земље са којима се Србија граничи, па је број туриста из Словеније, Северне Македоније, Румуније и Мађарске у сталном порасту, а у 2018. години је остварен просек од 2,4 ноћења. Највећу заслугу за овакве податке има свакако општина Чајетина, јер планина Златибор у последњих неколико година постаје лидер у посетама туриста у планинским местима и значајна конкуренција Копаонику који је био водећа туристичка дестинација у категорији планинских места.

Занимљив је податак да је број туриста из Кине у сталном порасту и бележи највећи скок, у периоду од 2015-2018. године. Као основни разлог треба навести многобројне културно-историјске споменике под заштитом UNESCO-а, који су веома привлачни за кинеске туристе. Такође, овај део Републике Србије се уклапа у туристичке туре кроз Балкан великог броја туроператера из Кине, јер аранжмани најчешће започињу у Босни и Херцеговини, а пут се наставља кроз Југозападну Србију и завршава у Црној Гори. Због великог броја споменика исламске културе, али и нетакнуте природе којом овај крај обилује, број туриста из Турске се повећава константно као и остварени број ноћења. Није занемарљив ни број туриста из Русије, Италије и Немачке, који се све више, поред Копаоника одлучују да зимовање проведу на Златибору (Табела 18). Основни циљ туристичких дестинација овог дела Србије би требао да буде унапређење туристичке понуде и садржаја како би се боравак продужио тј. број ноћења повећао, а самим тим повећали и приходи од туристичког промета и оснажио привредни развој овог дела Србије.

3.2. Промет по врстама туристичких дестинација

Промет туриста у одређеним туристичким местима, планинама, бањама и градским насељима Југозападне Србије указује на повољност њиховог туристичко-географског положаја, туристичку атрактивност, степен изграђености и искоришћености материјалне базе, достигнути ниво развијености туризма и конкурентности на туристичком тржишту. Анализом података о броју туриста и броју остварених туристичких ноћења, омогућава се утврђивање степена развијености туризма у планинским, бањским и градским центрима проучаваног простора.

Веома атрактивне туристичке дестинације у овом делу Србије су свакако бање у којима се бележи раст броја домаћих и страних туриста.

Табела 19. - Кретање броја доласка и ноћења у бањским местима Југозападне Србије Србије од 2010. - 2018. године

Бање		2010.	2012.	2014.	2016.	2018.
Новопазарска бања	доласци	3145	607	1586	2311	2456
	ноћења	4399	725	4752	5100	6255
Рајчиновића бања	доласци	855	138	815	1421	1363
	ноћења	2565	269	1689	2720	3093
Прибојска бања	доласци	1810	2896	2117	2728	1917
	ноћења	7602	11612	9314	11457	8601

Извор: Републички завод за статистику, интерна документа, 2018.

На територији Југозападне Србије смештена су три бањска места, од којих се два налазе на територији Новог Пазара, док се једно налази у Прибоју. Када је реч о Прибојској бањи, треба нагласити да скоро половина туристичког промета који је остварен у овој општини, остварен баш у Прибојској бањи. Према последњим подацима дошло је до опадања броја посета и ноћења, што се може приписати процесу адаптације хотела тј. рехабилитационог центра у Прибојској бањи. За разлику од Прибоја, у Новом Пазару и поред две бање, које својим изворима лековите воде могу привући велики број посетилаца, ипак је њихов удео у укупном туристичком промету овог града, веома низак (Табела 19). Разлог за такву ситуацију је велики број других туристичких потенцијала који се налазе у овом граду, али и недовољно смештајних објеката у овим бањским местима, као и веома лоша путна инфраструктура. Са изградњом неколико савремених спа и велнес центара, очекује се већи број туриста, али и остварење већег броја ноћења и у овим бањским местима.

Табела 20. - Кретање броја долазака и ноћења у планинским местима Југозападне Србије од 2010. - 2018. године

Планине		2010	2012	2014	2016	2018
Златибор	доласци	110990	112221	112616	180085	218537
	ноћења	429029	467786	428484	657093	768542
Златар	доласци	7087	5053	7786	12041	17387
	ноћења	31098	13039	27702	34898	52932

Извор: Републички завод за статистику, интерна документа, 2018.

Планинска места у Југозападној Србији представљају најзначајније туристичке дестинације у оквиру којих се и остварује највећи туристички промет. Поред Златибора, који је апсолутни лидер по броју посета и оствареном броју ноћења и планина Златар, према подацима добијених од Републичког завода за статистику, представља изузетно посећену дестинацију са константним порастом броја посета и ноћења. Највећи скок у броју посета на Златибору забележен је у периоду од 2014. до 2016. године, где се број долазака повећао за 67469 долазака, а баш у том периоду ова дестинација је највише добила на популарности великим маркетиншким активностима, изградњом нових хотела, обогаћивањем садржаја и адаптацијом постојеће саобраћајне инфраструктуре. Златар, такође, бележи раст броја посета и ноћења, па је према последњим доступним подацима у 2018. години на овој планини остварен рекордан број од 52932 ноћења (Табела 20). У Југозападној Србији има и других планина подесних за развој туризма, али је само на Голији изграђен део туристичке инфраструктуре, међутим подаци о туристичком промету на овој планини нису доступни.

Табела 21. - Кретање броја долазака и ноћења у градским местима Југозападне Србије од 2010. - 2018. године

Градска насеља		2010	2012	2014	2016	2018
Нови Пазар	доласци	10371	12281	10075	11319	16461
	ноћења	70863	74592	27236	19320	25415

Извор: Републички завод за статистику, интерна документа, 2018.

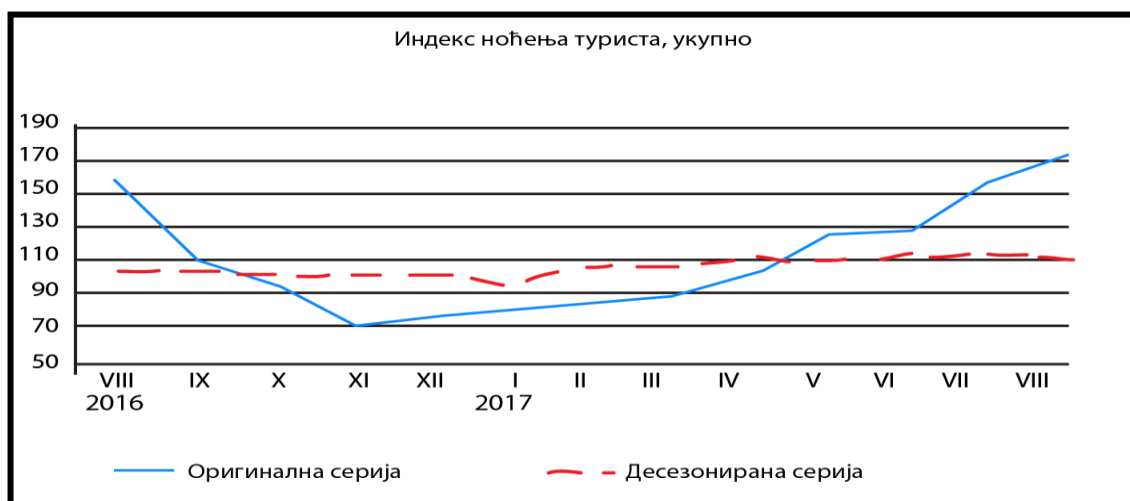
Туризам у градским насељима представља један од масовнијих видова туристичког промета. Обим туристичког промета у градовима зависи од богатства културно-историјских споменика, амбијенталних, манифестационих и других разноврсних културних садржаја концентрисаних у њима и њиховој ближој околини. Нови Пазар је у Југозападној Србији једини представљен као туристичко место и евидентиран у подацима Републичког завода за статистику. Важно је нагласити да у овом граду има великих осцилација што се тиче туристичког промета, па је у периоду од 2012-

2014. године остварен велики пад броја посета, чак троструко мањи број посета, у односу на период од 2010-2012.године, што се може оправдати кризним периодима, неадекватном евиденцијом долазака, као и смањењем значаја овог града као трговинског центра, за који је важио у претходном периоду. Међутим, према последњим доступним подацима опет долази до пораста броја туриста, па се уз адекватно улагање и унапређење ове привредне делатности, Новом Пазару може вратити стари успех у остварењу значајног туристичког промета (Табела 21).

3.3. Тренд раста туристичког промета у општинама Југозападне Србије

Република Србија у протеклих неколико година бележи тренд раста броја туриста. Све већа препознатљивост на светској туристичкој мапи, као и заинтересованост домаћих туриста да упознају своју земљу резултирала је охрабрујућим подацима који туризам воде ка месту једне од водећих привредних грана у Србији. Како се, према статистичким проценама, август месец сматра једним од месеци у којем се бележи највећи број туриста у нашој земљи, мерен је тренд раста броја туриста баш у овом месецу.

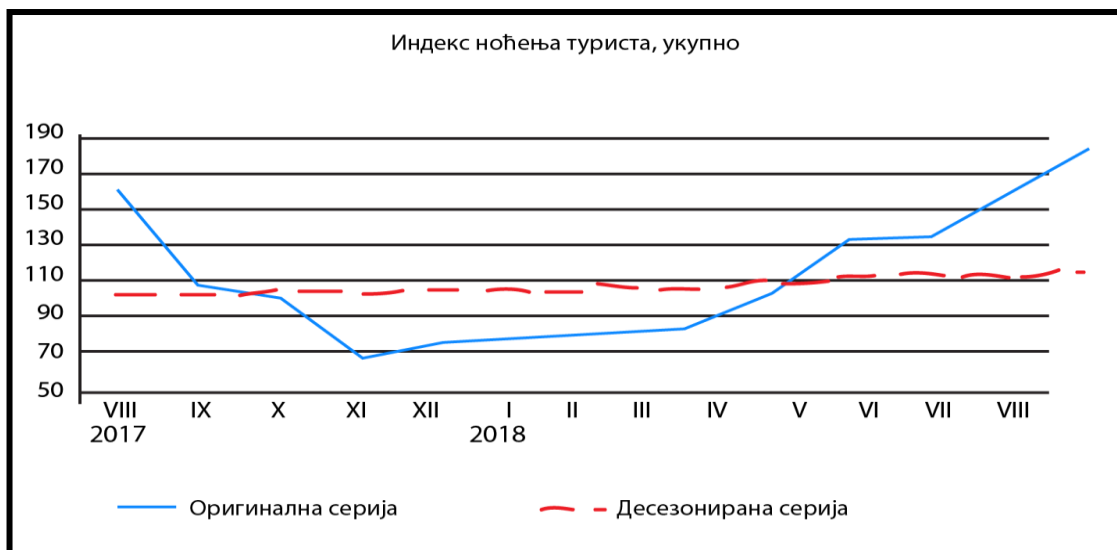
Графикон 4. - Индекс ноћења туриста у Југозападној Србији (2017. година)

Извор: Месечни статистички билтен за 2017. годину, РЗС

У августу 2017. године, у Југозападној Србији у оквиру смештајних капацитета, забележен је раст долазака туриста, како домаћих тако и страних, за 13,4% више у односу на исти период 2016. године. Процент раста домаћих туриста био је 7,6%, а страних 19,3%. Када је реч о броју ноћења, страни туристи су у августу 2017. у односу на август 2016. остварили више ноћења за 17,2%, а домаћи 7,9% (РЗС, Општине и региони, 2018).

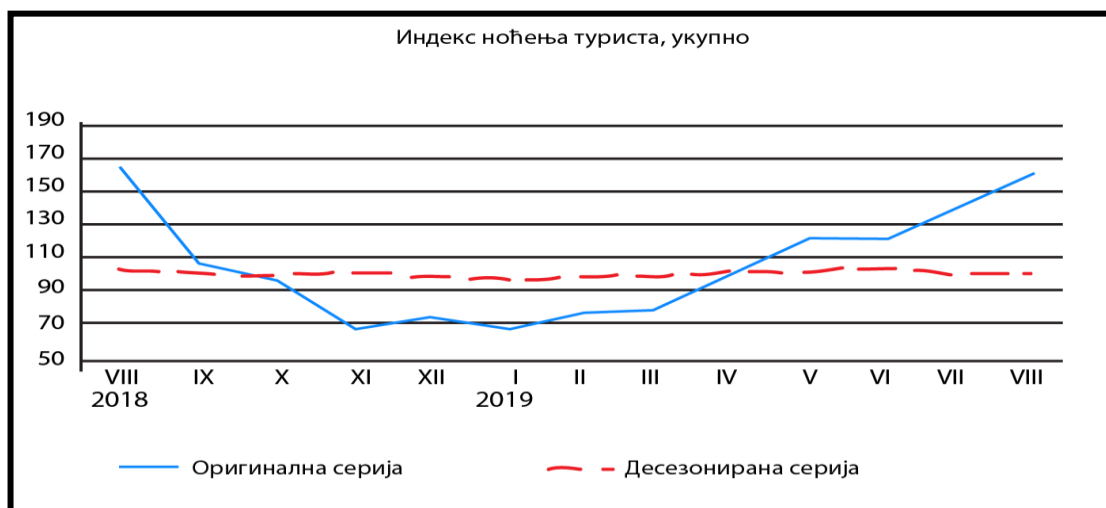
Графикон 5. – Индекс ноћења туриста у Југозападној Србији (2018. година)

Извор: Месечни статистички билтен за 2018. годину, РЗС

Разматрајући податке из 2018. године, долази се до закључка да је тренд раста присутан и да је у односу на 2017. годину, број туриста повећан за 14,8%. Број страних туриста је већи за 19,0%, а домаћих туриста за 10,3%. Страни туристи су у августу 2018. године остварили 60,8% ноћења, док су домаћи остварили 39,2%. Број ноћења у августу 2018. године, у односу на август 2017. године повећан је за 17,1% (РЗС, Општине и региони, 2019).

Графикон 6. – Индекс ноћења туриста у Југозападној Србији (2019. година)

Извор: Месечни статистички билтен за 2019. годину, РЗС

У августу 2019. године, евидентиран је раст од 6,4% у односу на август 2018. године. Број долазака страних туриста је већи за 4,7%, а домаћих 8,5%. Број ноћења је већи у поређењу са августом 2018. године за 2,9%. Са друге стране, последње две године

нису довољно репрезентативан период да би се говорило о неком континуираном расту туристичког промета. Чак ни у последњих пет година, посматране општине немају перманентан раст броја посетилаца изузев Чајетине, Нове Вароши и Новог Пазара. Све ово упућује на стихијски развој туризма, коме локалне власти не посвећују довољно пажње и инвестиција.

4. УЛОГА ТУРИЗМА У РАЗВОЈУ ПРИВРЕДЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

У многим истраживањима из области туризма, дуго опште прихваћен став био је да је туризам само изведена, последична појава привредног развоја. Овај став објашњен је тиме да је прво потребно достигнути одређени ниво општег друштвеног и привредног развоја па се тек онда могу приметити позитивни утицаји туризма на привредни развој. Бржи привредни развој доприноси развоју најзначајнијих фактора који утичу на туризам (индустријализација, урбанизација, повећање стандарда становништва, доходак и слободно време итд.) (Бошковић, 2006).

Савремена истраживања туризма (и то посебно рецептивног) указују да развој туризма утиче на остале привредне и друштвене делатности то јест на укупни привредни развој. Тако је туризам дефинисан не само као последица привредног развоја већ и као фактор привредног развоја.

Туризам, као привредна грана у Републици Србији има позитиван развојни тренд. Оно што је битно нагласити јесте да туризам има тенденцију даљег раста и развоја у будућности, односно да се предвиђа да ће достићи знатно виши ниво од садашњег. Ова чињеница има велики значај за различите регионе наше земље, нарочито за оне који су слабије развијени. Макроекономска политика сваке државе треба да се базира на обезбеђењу равномерног привредног развоја на целој територији. Неравномерни развој различитих делова Републике Србије јавља се као један од најкомплекснијих проблема развоја. Проблеми неравномерног регионалног развоја последица су претходног привредног и друштвеног развоја Србије. Перспектива развоја туризма пружа Републици Србији шансу за равномернији привредни развој (Бјелац и др., 2009). Бројни су разлози који су довели до тог стања, а најважнији су недовољан обим инвестиција, њихова неефикасност, као и неповољна структура инвестиција по регионима.

Неповољна структура инвестиција се огледа у томе да привредно најразвијенији Београдски регион, бележи и највећи обим инвестиција. С друге стране, најнеразвијенији регион Јужне и Западне Србије добија најмање инвестиција. Регионална политика коју

промовише наша држава требала би да допринесе ублажавању привредних неједнакости међу регионима. Како би се то остварило неопходно је отклонити ограничења с којима се суочавају неразвијена подручја. У отклањању тих ограничења туризам може имати веома значајну улогу. Туризам би у економски недовољно развијеним подручјима, али са очуваним природним вредностима и богатим етно-наслеђем који су другим привредним гранама неинтересантни, знатно допринео привредном опоравку (Бјелац и др., 2009). То би допринело и привредном уравнотежењу, јер би управо простори у којима нису развијене друге привредне гране, добили шансу да валоризују своје вредности.

Предности туризма у односу на друге привредне гране, када је у питању допринос бржем развоју неразвијених подручја Југозападне Србије, огледају се у следећем:

- Југозападна Србија је богата природним и антропогеним туристичким ресурсима који су полазна основа за развој различитих облика туризма (планински, бањски, рурални, транзитни, верски, манифестациони итд.)
- Унапређењем развоја туризма обезбеђују се нова радна места, смањује незапосленост, заустављају миграторна кретања и пражњење појединих делова земље.
- Развој туризма је мање захтевнији процес од формирања и развоја других индустријских делатности.

Последњих година у документима за планирање развоја туристичке делатности све већи значај придаје се заштити животне средине. Процена квалитета животне средине, процена носећег капацитета животне средине, као и механизми њене заштите постају саставни део туристичких планова развоја. Осим овога, акценат се ставља и на социјалне и културне чиниоце. При томе се подразумева истицање улоге и заштита интереса домицилног становништва у рецептивним туристичким областима. Један од основних циљева развоја туризма у Југозападној Србији је и максимизирање позитивних ефеката које туризам доноси локалној заједници. На тај начин локално становништво се мотивише да активно учествује у унапређењу и заштити свих природних и културних вредности које представљају основу развоја туризма. Због тога представници локалног становништва морају бити укључени у доношење свих одлука везаних за развој туризма на датом подручју.

Туризам је делатност која може да покрене развој неразвијених подручја која немају развијену индустрију и привреду те су на тај начин у одређеном смислу скрајнута. Постоји велики број земаља у свету које су успеле да се брже развију захваљујући

туризму (Вујић, 2009). У развијеним туристичким земљама које остварују високе приходе од страних туриста и бележе значајне проценте учешћа ових прихода у друштвеном производу, видљив је значај директног утицаја туризма на друштвени производ. Што се тиче Југозападне Србије, треба нагласити да се са повећањем посећености посебно страних туриста, остварују значајни приходи, односно преливање дохотка из привредно развијених у привредно недовољно развијен део Републике Србије. Захваљујући таквим утицајима на друштвени производ и национални доходак, туризам може да представља значајан чинилац укупног привредног развоја овог дела Србије.

Један од значајнијих бенефита које привреда једне земље може имати од туризма, ослања се на чињеницу да ова радно-интензивна делатност утиче на отварање великог броја радних места, те на тај начин доприноси решавању проблема незапослености која има високе вредности у читавој Републици Србији (Попеску, 2013). Развој туризма у Југозападној Србији пружа значајну могућност за директно запошљавање у делатностима туристичке привреде (смештај, исхрана, саобраћај), али и у делатностима које су повезане са туризмом и остварују значајне користи од туризма (трговина, грађевинарство, индустрија, пољопривреда итд.). За разлику од других грана привреде, туризам одржава висок степен потребе за радном снагом, пре свега у хотелијерству, угоститељству, малопродаји и јавном превозу. Главнину радне снаге која ради у туризму ипак чине запослени на одређено време који се ангажују као помоћ стално запосленима, поготово у време туристичке сезоне. Одређене врсте занимања у туризму погодне су за запошљавање женске радне снаге, што представља значајни покретач унапређења положаја жене у подручју где су жене традиционално незапослене и ангазоване само у кућним пословима. Такође, развојем туризма у општинама Југозападне Србије ствара се могућност запошљавања лица разних образовних профила, од оних који непосредно пружају услуге до оних који раде на различитим секундарним пословима.

Поред наведеног, туризам је повезан са другим активностима, као што су прехрамбена индустрија, пољопривреда, грађевинарство, образовање, здравство, посредовање некретнинама и генерално је тешко пронаћи економску активност која се не може повезати са туристичким активностима. Са унапређењем туристичке понуде, у Југозападној Србији, нарочито у одређеним дестинацијама дошло је до развоја пољопривредне производње како би се домаћим производима снабдевали угоститељски објекти, до развоја грађевинарства због адаптације и изградње великог броја објеката за

смештај, као и посебних видова индустрије, а све као последица развоја туристичке делатности.

Туризам је тренутно једна од најважнијих терцијарних грана привреде Југозападне Србије која значајно доприноси општем економском напретку туристичких дестинација. Посебно велики значај туризам има у оним деловима посматране области које поседују висок туристички потенцијал, било у виду здравственог, културног или другог вида туризма, а немају добро развијену привреду и индустрију. Управо се у овим дестинацијама осликава право стање и снага деловања туризма чијим развојем долази до просперитета тих дестинација, али и њиховог окружења.

III део

ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ
ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. ГЕОМОРФОЛОШКЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Геоморфолошке вредности, као природни туристички ресурси, односе се на објекте, појаве и процесе настале радом спољашњих и унутрашњих сила Земље. Геоморфолошки туристички ресурси имају једну или више туристичких привлачности и условљавају одговарајуће врсте туризма. Ови ресурси се јављају као основа развоја спортско-рекреативног, ловног, здравственог, излетничког и манифестационог туризма. Међутим, нису све геоморфолошке вредности истовремено и туристичке атракције, јер постоји велики број планина, пећина и клисура које немају својство туристичке дестинације (Мартиновић, Голубовић, 2004).

Оно што је главна одлика геоморфолошких туристичких ресурса јесте њихова условљеност, спајање и прожимање. Геоморфолошки туристички ресурси су непоновљиви и разноврсни, са наглашени, особинама знаменитости и куриозитета.

Геоморфолошке туристичке вредности могу бити самосталне, комплексне и комплементарне. Делују непосредно и посредно, утичући на климу, хидрографске објекте и живи свет. Туристичка валоризација рељефа подразумева његову оцену најчешће са становишта погодности за развој планинског и рекреативног туризма. При том, поред оцене морфометријских обележја рељефа, посебан значај има естетска оцена оних облика рељефа које одликује контрастност и уникалност (Спасојевић и Шушић, 2005).

1.1. Основне карактеристике рељефа

Југозападни део Србије чини Старовлашко-рашка висија. То је заправо део Динарске висије, чији је старовлашки део знатно пространији од Рашке. Стари Влах обухвата простор између Дрине и Ибра, око Лима, Увца и Моравице. Рашка обухвата сливове река Рашке и Студенице.

У склопу природних туристичких вредности, рељефни облици имају посебан значај за укупну туристичку валоризацију. Динамични геолошки и геотектонски процеси формирали су иницијални рељеф који је, у каснијим фазама деловањем егзогенних сила, битно измењен. Најинтензивнији геоморфолошки процеси на планинским странама које гравитирају Лиму, Увцу, Ибру и Моравици били су флувијална и крашка ерозија. Процес

карстификације кречњачких површи узроковао је стварање бројних морфоструктурних и морфоскулптурних облика.

На просторима између Увца и Лима налази се више спелеолошких објеката, крашких удубљења, хумова, понора и осталих карактеристичних продуката карстификације. Флувијална ерозија имала је пресудну улогу у формирању композитних долина Дрине, Лима, Увца, Ђетиње, Ибра и Рзава. Вертикално усецање у растресите седименте било је интензивније на већим нагибима, док је у котлинским удубљењима широко меандрирање и спорије усецање река утицало на стварање пространијих речних тераса (Гавриловић, Дукић, 2002).

Планине Југозападне Србије представљене су као средње и високе планине динарске зоне. Све планине одликују се великом рашчлањеношћу и различитим рељефним облицима. Планине и висоравни, својом лепотом, омогућавају визуелни и естетски доживљај предела. Туристички потенцијал ових дестинација је велики и представља један од веома развијених туристичких вредности овог дела Србије.

Експозиција терена на планини Голија је доминантно северна, али се појављују и остале експозиције у зависности од правца пружања коса и потока. Оваква експозиција и висок нагиб терена у великој мери утиче на задржавање снежног покривача и веома добру основу за изградњу ски стаза, инфраструктуре и развој планинског туризма. На Златибору и Златару експозиција је јужна, што условљава велики број сунчаних дана, али и заступљеност климе средњих висина или субалпске, па ове планине имају статус ваздушне бање.

Просечан нагиб терена планине Голије је 60-70%, што представља веома добар услов за развој авантуристичког туризма, бицикличких и пешачких тура. Омиљена рекреативна активност посетилаца Златибора је шетња многобројним стазама кроз планину, а због благих нагиба терена Златибор представља погодну дестинацију за вожњу бицикла, а ова планина поседује најуређеније стазе како пешачке тако и бицикличке. Разнолик рељеф Златара за последицу има различите нагибе терена, али такође има статус ваздушне бање, са доста мање уређених стаза, али и великим потенцијалима за развој оваквих туристичких атракција (Динић, 1976).

Дуж многих река као што су Лим, Увац, Црни Рзав итд. јављају се меандри. Главни узроци изражене флувијалне ерозије су нерегулисана корита, обешумљеност нагиба, карактер климе и др. Корита свих ових река су нерегулисана и зато стално мењају правац у растреситим срединама. На подручју Југозападне Србије постоји велики број

клизишта, који су веома распрострањени вид ерозије. Карстификација у правом смислу речи није на кречњацима Југозападне Србије онако изражена као на холокарсту у приморским областима Динарског система. На знатним деловима кречњака око Увца, Лима, Црног Рзава и другим местима Југозападне Србије земљиште је увелико нестало, па отуда оголићавање знатних површина (Марковић, 1995).

1.2. Планине као туристичка вредност

Разноликост природних карактеристика планина утиче на њихове различите туристичке атрактивности. У вези са тим планине су по основним туристичким функцијама подељене на следеће групе (Крстић, 1956):

- Планине национални паркови су планине које представљају комплексне туристичке мотиве са више врста туристичке привлачности, као и разноврсним могућностима за туристичка кретања. Изузимајући зоне строгих резервата, остали делови наших националних паркова доступни су туристима. Мада Југозападна Србија располаже очуваним природним комплексима, у овом делу Републике Србије нема националних паркова;
- Спортско-манifestационе планине су оне које омогућавају упражњавање зимских спортова. Њих можемо поделити у две групе: оне које омогућавају такмичења у летњој половини године и оне које омогућавају спортске манифестације на снегу. За спортске манифестације на планинама неопходне су разноврсне такмичарске стазе, спортски објекти, квалитетан смештај такмичара, паркинг простор за возила такмичара и гледалаца и правовремено и детаљно информисање о врсти и рангу такмичења. У Југозападној Србији, овој групи планина припадају Златибор и Голија, јер на њима постоје изграђени зимско-спортски центри, чији се капацитети из године у годину проширују;
- Културно-манifestационе планине су оне које погодују културним туристичким кретањима условљеним богатством и разноврсношћу културно-историјских споменика и локалитета значајних за познавање прошлости. Уз то, неопходно је да ове планине имају такво домицилно становништво да његов фолклор, кулинарски специјалитети и друге особине могу да се презентују туристима кроз организоване приредбе. Код ових планина

примарну туристичку вредност представљају антропогени туристички мотиви, а секундарну природни туристички мотиви. Ниједна планина Југозападне Србије не припада овој категорији. Мада у селима Златибора и Златара постоје традиционалне манифестације, које имају локални или регионални карактер;

- Излетничко-рекреативне планине по правилу имају повољан положај према градским насељима и регијама веће густине насељености. Развоју излетничког туризма доприноси добра саобраћајна повезаности и уређеност излетишта на мањим и већим висинама. У ову групу планина могу се углавном сврстати све планине Југозападне Србије.

Старовлашко-рашку висију која се простире на посматраном делу Југозападне Србије чини низ мањих планина – виших и средње висине, њихове висоравни и површи (нпр. Златиборска) које су дисециране клисурама и кањонским долинама и између којих су спуштене котлине. Од планина у Југозападној Србији доминирају: Златибор (1496м), Златар (1625м), Голија (1833м), Побигеник (1423м), Јадовник (1734м), Гиљева (1617м), Јавор (1519м), Јарут (1428м), Велика Нинаја (1352м) и Рогозна (1479м).

Златибор је најпознатија и најпосећенија планина у овом делу Србије. То је перидотитски лаколит утиснут у палеозојске стене, који се простире на око 300 км². Висока флувијална Златиборска површ засеца и кречњачке планине.

Слика 2. - Златибор

Извор: <https://mitropolija.com/2019/08/19/ljetopis-zlatibor>

Златибор је једна од највећих серпетинских маса у Србији. Планина је добро посећена и саобраћајно добро повезана (барска пруга, Златибоски тунел, асфалтни пут ка мору). Златибор је планина изузетне лепоте, са благо заталасаним висоравнима и

високим и стрмим падинама које заједно сачињавају посебна географска својства овог дела западне Србије. Златибор се некада називао по биљци рују, а садашњи назив добио је по великом пространству златожутог бора. Границе су му представљене дубоким клисурама и кањонима, изузев западне стране. Простире се између Рзава и Креманске котлине на западу, долине Ђетиње на северу, Великог Рзава на истоку, Златарског језера и долине Увца на југу. У динарском правцу пружања Златибор је дугачак око 55 км, а у правцу североисток–југозапад око 25 км. Средња надморска висина је 1.000 м, а највиши врхови су Торник (1.496 м), Чигота (1.422 м), Бријач (1.480 м) и Виогор (1.281 м) (Ршумовић и др., 1991).

Златар је, такође, једна од познатијих планина у Југозападној Србији са највишим врхом Велика Кршева 1.625м. Географски положај ове планине је изузетно повољан јер се налази између Бистрице, Увца, Лима и Милешевке. Планина Златар по морфологији, клими и биљном покривачу односно аутентичној природи, сврстава се у значајне туристичке регије, у којој се могу развијати спортско-рекреативни, излетнички, здравствено-лечилишни, ловни, конгресни, екскурзивни туризам и туризам на селу.

Голија (Јанков камен 1833м) представља највишу планину у југозападном делу Србије са површином од 75.138 ха, а простире се у атару пет општина. Планина се пружа лучно у дужини од 32 км. Изграђена је од шкриљаца, дацита и андезита. Голија има и глацијалних трагова. На предлог Завода за заштиту природе, Голија је од стране МАВ/UNESCO проглашена за Резерват биосфере „Голија Студеница“ на простору од 75.183ха, а на простору од 53.804 ха као парк природе (Николић, Јовичић, 2004).

Слика 3. - Голија

Извор: <https://www.westsrbia.org/>

Туристичке вредности геоморфолошких особености планине Голије огледају се у пространим пропланцима изнад 1200 м н.в. и врховима преко 1400 м н.в. Голија има

веома добру основу за формирање скијашких стаза и за рекреацију у виду благих шетњи и планинарења у готово нетакнутој природи. Туризам се на Голији развија великом брзином; те је у последњих 10 година на Голији изграђено више ски-стаза, жичара и пратећих ски-садржаја. Током зиме планину посећују гости из Србије и иностранства (Николић, 2014).

Рогозна је планина која се налази на територији града Новог Пазара, удаљена 10-12 км југоисточно од града. Пружа се правцем југозапад-североисток у дужини од око 20 км. Смештена је у троуглу који сачињавају река Рашка горњи и средњи ток Ибра. Долинама притока тих река рашчлањена је на дугачке косе веома стрмих страна. Највеће узвишење је Црни врх (1.504 м). Рогозна се састоји највећим делом од вулканских стена андезита, дацита, риолита и њихових туфова, а у североисточном делу од кристаластих шкриљаца горњо - карбонске старости и стена дијабаз-рожначке формације. Обрасла је густим шумама. На њој се истиче палеовулканска купа Јелеч-град (Нурковић, 1982).

Јавор је окружен обронцима Чемернице, на северозападу, Мучња, на западу, Голије, на истоку и Увца, на југозападу. Шумовити део планине простире се између река, Увца и Моравице, дужином од 16 км. Највиши врх је: Василијин врх (1.519 м). На њему су долине, са неколико мањих и већих вртача. Између висова Јавора налази се благо заталасана површ, која је дисецирана малим узвишењима и речним долинама. На јужној страни планине налази се Калипоље, на пространој крашкој површи која се простире око реке Увац. Дугачко је око 3, а широко око 2 км. Нагнуто је у правцу запада, где има површинских и подземних крашких облика рељефа, насталих за време језерске фазе (да је ту било језеро, закључује се по језерским седиментима) (Суботић, 2008).

Побијеник је издужена планина динарског правца која се простире дуж десне стране Лима између Пријепоља и Прибоја. Изграђена је углавном од јурских седимената и мањим делом од тријаских кречњака који често праве стрме камените висове. Већи део планине покривен је пашњацима, виши делови обрасли су буковом шумом а на источном делу и четинарима. Приступ је могућ са више страна, од Прибоја, Бистрице на Лиму, Пријепоља, Јабукe или долине Поблаћнице (Дробњаковић, 2012).

Планина Јадовник припада Динарском систему и то је млада веначна набрана планина пуна шума и пашњака са највисочијим врхом Катунућем од 1734 метра. До уназад једну деценију био је извор живота за 20-так околних села која су живела и још нека од њих живе на обронцима ове планине. Јадовник и његова заштићена подручја, инетерсна су зона великог броја истраживача тако да се сваке године врши мониторинг

белогваог супа и то два пута у години. Јадовник су истраживали и истражују многа биолошка друштва, чији се извештаји чувају у државним установама и архивама невладиних организација која се баве заштитом ове планине (<http://www.ugjadovnik.com/>).

Гиљева је планина која се налази на граници са Црном Гором, јужно од Сјенице. Део је венца старовлашко-рашких планина, са највишим врхом Јеленком који има висину од 1617м. Припада пештерској висоравни надовезује се на Бихор на југу, односно на Озрен и Јадовник на северозападу. На југозападном ободу планине налази се Ђаловска клисура изграђена од кречњака (Љешевић и др., 2004).

Јарут је планина у југозападној Србији, пар километара северозападно од Тутина. Планина је претежно шумовита, са мањим облицима крашког рељефа. Највиши врх планине Јарут је Марков врх, који износи 1428 м.

Велика Нинаја, одн. Нинаја је планина у југозападној Србији, источно од Сјенице и северозападно од Тутина. Смештена је између Пештера на западу, Јарута на југу, Голије на северу и Новопазарске котлине на истоку. Нинаја је сложене морфологије, њу чине и донекле изоловани гребени Хомар и Сухар. На Хомару је и највиши врх Нинаје - Суви крш, одн. Сухи крш (1462 м) (Крстић, 1956).

1.3. Крашки рељеф као туристичка вредност

Крашка ерозија или корозија представља геоморфолошки процес изграђивања облика рељефа хемијским деловањем воде у карбонатним стенама, у првом реду у кречњацима и доломитима. Могу се издвојити две посебне група облика: подземни крашки облици и површински крашки облици, у унутрашњости кречњачке масе. Основна калсификација поршинских крашких облика обухвата: шкрапе, увале, вртаче, и крашка поља, док у подземне крашке облике спадају јаме и пећине.

На основу морфолошких и хидрографских облика, Јован Цвијић је издвојио два основна типа кречњачких терена, у којима су крашке појаве различито развијене. Кречњачки терени у којима су развијене све крашке појаве представљају савршени, потпуни крас или холокрас. Кречњачки терени у којима су крашке појаве само делимично развијене представљају рудиментарни, непотпуни крас или мерокрас. Између ова два основна типа краса постоје и два прелазна типа, тип косова и тип јуре. Код прелазног типа косова, крашки облици су развијени као и у динарском красу, изузев што

нема крашких поља. Овом типу припадају и кречњачки простори Југозападне Србије попут Коштан поља код Новог Пазара и Пештера јужно од Сјенице (Петровић, 1956).

Пештерска висораван је микрорегија у Југозападној Србији смештена између Новопазарске и Сјеничке котлине, Лима и Ибра. Благо заталасана типична карстна површ, која заузима централни део Старовлашко-рашке висије површине око 1.200 км². Ова микрорегија је добила назив по пећинама (пештере). Висораван је издуженог облика, Динарског правца пружања северозапад–југоисток, дужине 20 км, просечне надморске висине око 1.150 м, спуштена и корозијом издубљена (Марковић, 1995). На висоравни су изражени флувиоденудациони и крашки облици рељефа. Окружена је планинама: на северу Јавором и Кладницом, североистоку Голијом, северозападу Златаром и Јадовником, на западу реком Лим и Бистрицом, на истоку Људском реком и Тутинском котлином на југу.

Слика 4. – Пештерска висораван

Извор: <https://mojaavantura.com>

Уз Пештерску висораван налази се и неколико мањих планина. Највећа је Гиљева (1.617 м) која одваја Пештер од Сјеничке котлине. У правцу Голије, са Пештерске висоравни, издижу се Јарут (1418 м) и Нинаја (1358 м). Већином су кречњачког састава и припадају високим областима Динарског карста. Кречњачки терени доминирају нарочито око Увца и они су карстификовани и огољени. На терену, у правцу Белих Вода, срећу се вртаче, а њих има местимично и на другим местима Пештерске висоравни, од којих су неке испуњене водом.

На Пештерској висоравни срећу се и два крашка поља, веће Пештерско поље, једно од највиших и најпространијих крашких поља, површине 63 км² и мање Коштан поље, површине 15 км² (Марковић, 1995).

Пештерско поље високо је (1150 м надморске висине) и плитко (50 м). Изграђено је у крашкој динарској површи (Пештерској заравни). Троугластог је облика и налази се јужно од Сјенице, између Гиљеве, Жилиндара, Јарута и Нинаје. Назив је добило од бројних пећина (пештери). У неогену је било под језером, сада је периодски плавлено, а воде су му и хидроенергетски искоришћене. Дно му је покривено квартарним језерских и речним наносима изнад којих се дижу два кречњачка хума Сука и Горица (Марковић, 1995). Обе заравни биле су некад језера, али су касније карстификоване и језерски седименти у њима су само местимично сачувани. Специјални резерват природе „Пештерско поље“ један је од највећих сачуваних брдско-планинских тресавских комплекса на Балкану.

Под специфичним климатским, рељефним, хидрографским и другим условима, ту се формирао јединствен комплекс барских, мочварних и тресавских станишта. Флору и фауну ове микрорегије чине бројне заштићене, ретке и угрожене врсте, од којих су неке јединствене не само у Србији, већ и у свету попут пештерског пужа (*Bythinella pesterica*) (Обратов, 1992).

Коштам поље, није право крашко поље, већ је крашка депресија. У њему има неколико понорница (Точиловка, Потреб, Ликовска, Делимеђска и Мелајска река). Код Сопоћана се јављају као јако крашко врело реке Рашке. На ободу, у правцу данашњег врела Рашке, ово поље прелази у клисуру усечену у кречњак. Данас је велики део Коштам поља покривен крупнијим ерозионим материјалом, те за обрађивање земљишта нема посебног значаја. Кроз Пештер, који се налази јужно од Сјенице, протиче река Бороштица. Сама површ чини њен засебан слив, површине око 400 km², у систему главне пештерске понорнице. По ободу централне површи налазе се мање увале у којима понире вода. Пештер обилује бројним понорима, из којих се улази у пећине. Највише је сувих. Кроз најниже тече вода периодично или стално. Како је Пештер окружен планинама, геоморфолошки има карактеристике котлина. Садашња Пештер је крашко поље у динарском холокарсту у коме нема периодичних поплава. Преовлађују плитка земљишта, погоднија за пашњаке, а много мање за ратарске културе (Павићевић и др., 1968).

Поред површинских, веома важно је истаћи и постојање великог броја подземних крашких облика, као посебних туристичких потенцијала Југозападне Србије.

Ушачки пећински систем се састоји од више спелеолошких објеката међусобно повезаних каналима: Ушачке, Ледене пећине и Бездане јаме у дужини од 6.185 метара.

Овај јединствени пећински систем налази се на Пештеру, у близини Сјенице. Ушачка пећина представља најнижи сплет канала Ушачког система у засеоку Горње Лопиже. Понорски улаз се налази на крају следе долине Дубоког потока на 1020 метара надморске висине, а изворски улаз на 955 м надморске висине (Љешевић и др., 2004).

Једна од најпознатијих пећина у Југозападној Србији је Стопића пећина коју красе дубоке бигрене наслаге. Пећина је заштићена као споменик природе прве категорије. Пећина се простире у дужини од 1663 метара, од чега је за посетиоце уређено 1615 метара. Пећина је добила име по засеоку Стопићи, а први писани подаци о њој налазе се у Записнику Српског геолошког друштва из 1901. године, док је прва спелеолошка истраживања обавио наш велики истраживач и творац научне спелеологије, чувени Јован Цвијић.

Слика 5. – Стопића пећина

Извор: <http://www.zlatibor.org.rs/>

Стопића пећина се састоји од два хоризонта: речног дела и изворског дела, повезаних подземним током Приштевичког потока. Улаз у пећину се налази на кречњачким стенама на висини од 711 метара надморске висине. Ова пећина је састављена од пет целина, а оно по чему је препознатљива јесте пећински накит у облику камених каскада и водопада. Ова пећина није у потпуности истражена јер је речно активна. Пећина представља изузетан туристички потенцијал, који је у великој мери искоришћен и важи за веома атрактивну туристичку дестинацију овог дела Србије. Стопића пећину чини пет целина: Светла дворана, Тамна дворана, Велика сала са кадама, Канал са кадама и Речни канал (Менковић, Кошћел, 1996).

Баждарска пећина налази се ко десет километара северозападно од Сјенице, у засеоку Таировићи (село Урсуле), на десној обали Увца, у близини ушћа Кладнице у

Увац. Улаз се налази на 1.075 м н.в., односно 155 м изнад нивоа Увца. Улаз Баждарске пећине је ширине 8 м и висине 12 м. Налази се испод високог кречњачког одсека на крају следе долине тока Ријеке. Иза широког улаза пружа се пространи канал - дворана. Улазну дворану краси вид на таваници високој 32 м. Укупна дужина канала износи 617 м. Баждарска пећина има хидрогеолошку функцију понора. Треба током истраживања, 2002. године, пећина је у целости била сува. На удаљености од 100 м од улаза део канала је најбогатији накитом. Изграђени су стубови, сталагмити, сталактити у облику цевчице, каде и др (Ристић, 1963).

Слика 6. - Тубића пећина

Извор: <http://www.uvac.org.rs/pecine-uvca>

Тубића пећина налази се налази 5 км северозападно од Сјенице у селу званом Тубићи. Пећина има два улаза који су смештени на висинама 1.020 м. н.в. и 980 м. н.в. Нижи улаз је изворски и смештен је у левој долињској страни реке Увац, а виши је понорског облика и налази се на крају следе долине Маљевинског потока у Тубићима. Према истраживањима укупна дужина канала износи 1.929 м, док је дужина главног канала 798 м. (Станковић, 2005). Тубића пећина има повремену хидролошку активност. Један улаз има функцију понора а други извора. У дужем временском периоду током године планина је претежно сува. Главни канал пећине који је у ствари проточни тунел Маљевинског потока, чини пећину хидролошки активном у једном делу године. Природни хидролошки режим ове пећине знатно је измењен када је изграђена брана и када је формирано Сјеничко језеро. Када је реч о другом улазу, он је стално потопљен до одређеног нивоа, док је велика дворана која се налази иза њега већином зајезерена, тако

да се током године у дужем периоду у пећину може ући чамцем из Сјеничког језера успореног тока Увца.

1.4. Клисуре и кањонске долине

Као веома специфични природни ресурси Југозападне Србије, од изузетног значаја за развој туризма, јављају се клисуре и речне долине које имају велики потенцијал за развој авантуристичког и спортско-рекреативног туризма. Хидрографска мрежа Југозападне Србије је разграната, те клисуре и кањони овог дела Републике Србије чине значајан туристички потенцијал.

Долина Лима (Доње Полимље) је на западу регије усечена између већих планина, Јадовника и Лисе на југоистоку и Златара и Побигеника на северозападу, и више нижих планина. У изворишном-горњем делу више планине су са леве стране, а у доњем делу су на десној обали. Долина је композитна, клисурасто-кањонска са проширењима код Бијелог Поља, Бродарева и Пријепоља, а између ових проширења Лим протиче кроз узане клисуре на улазу из Црне Горе у Србију између Лисе у Црној Гори и Озрена у Србији река је усекла Куманичку клисуру. Низводно од Пријепоља, река поново ствара клисуру са мањим проширењима све до ушћа Увца. Након тога Лим улази у котлину која је све дубља, да би неколико километара пред ушћем у Дрину река ушла у кањон дубок до 530 м. Речни ток Лима је претежно усечен у кречњак. Флувијална ерозија била је одлучујући фактор при формирању композитне долине Лима. У овом делу тока, река прима веће притоке Милешевку, Бистрицу и Увац, које карактеришу уске долине. Полимље је најважнија хидрографска и саобраћајна спона између Србије и Црне Горе. Доње Полимље има повољан положај за развој екотуризма, а рељефне одлике пружају повољне услове за локална и регионална туристичка кретања. У котлинским местима шљунковито-песковите наслаге имају одлике речних плажа, па је купалишни туризам доста развијен, мада локалног карактера (Драговић, 2004).

Од Залушке котлине у правцу севера, долина Лима сужава се тако да је десна обала знатно виша и стрмија од леве, а ту микрорегију чине северозападне падине Златара који је, у овом делу, омеђен долинама Лима и Бистрице. Благо клисураст изглед одлика је долине Лима према северу. Долинске стране обрасле су листопадном вегетацијом. Формирањем вештачког језера, долина Лима променила је првобитни изглед. У уздужном профилу реке Лим истичу се три широке флувиоденудационе котлине: Бродаревска, Жупско-ивањска и Пријепољско-залушка, северно од Пријепоља.

Најатрактивнија је свакако Пријепољска где се сусиче седам речних долина, Лима, Сељашнице, Миоске, Комаранске, Бистрице, Милешевке и Ратајске реке. Ове долине одликују се различитим флувиоденудационим облицима, посебно благо нагнутим терасама.

Долина Увца је претежно кањонска, спаја се са долином Лима северозападно од Прибоја. Увац је дужине 119 км, а извире на планини Озрен и тече западним ободом Сјеничке котлине преко Старог Влаха. На Пештерском пољу Увац носи назив Расанска река, у Сјеничкој котлини Вапа, а низводно Увац. Простире се између Златибора и Јавора, на северу, те Златара, Јадовника и Озрена, на југу. Правац пружања речног тока је североисток – југозапад. Ову долину одликује несагласност бројних меандара и меандарских петљи са издуженим вратом и теменом. У долини реке Увац изграђене су три вештачке акумулације за хидроелектране: Сјеничко језеро (ХЕ „Сјеница“), Златарско језеро (ХЕ „Кокин Брод“) и најнизводније Радоињско језеро (ХЕ „Бистрица“).

Падови корита су мањи у горњем току, где су пространије котлине, за разлику од долине Лима, па укупна висинска разлика на уздужном речном профилу Увца износи 411 метара (Петровић, 1956).

Слика 7. – Меандри Увца

Извор: <http://bonvoyage.rs/>

Негбинско проширење повезује вештачка језера Златарско и Радоињско. На излазу из Сјеничке котлине, Увац улази у кањонску долину, чији је најатрактивнији део дуг 9,5 km. Одликује се вертикалним одсечима кречњачких страна, у којима је усечен велики број меандара, од којих су поједини скоро затворени. Меандри представљају изузетну природну, односно рељефну, хидрографску и туристичку вредност. Дужина

тока Увца је 119 км, а растојање од извора до ушћа ваздушном линијом чини само трећину тога. На странама кањона налази се више пећина и станишта белоглавог супа, па је, из тих разлога, овај део кањона (и доњи део леве притоке Вељушнице) заштићен као специјални резерват природе прве категорије. Узводно од ушћа Вељушнице клисура Увца прелази у кањон дужине око 10 км, и представља ретко угодан рекреативно-туристички амбијент за шетње и туристичка разгледања, нарочито са воде и из ваздуха. Све ово учинило је туристичку понуду овог краја знатно интересантнијом, па је овај резерват природе врло атрактиван мотив у погледу туристичке валоризације (Николић, 2006).

Долина Црног Рзава налази се на Златибору. Настаје у Царевом пољу у подножју Чиготе. Испод туристичког насеља Водице, преграђивањем речног тока Црног Рзава формирано је Рибничко језеро површине 10 км². Преко Златиборске висоравни долина има мали пад и плитку, широку долину благих страна. Северно од Златибора, речна долина има већи пад па су формиране атрактивне клисурасте долине окружене густим боровим шумама. Испод Црног Врха, на 1.177 м надморске висине, дубина је 200 м, код Рајчевине, на надморској висини од 1.140 м, клисура Црног Рзава дубока је 300 м, а најдубља је Блатина, преко 300 м. Спајањем Црног и Белог Рзава код Доњег Вардишта настаје Рзав који се улива у Дрину код Вардишта (Драговић, Кићовић, 2007).

2. ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Већи речни токови Југозападне Србије су Увац, Вапа, Рашка и Лим. Поред ових великих речних токова треба споменути и Црни Рзав и Сопотницу. У самој области су бројни и извори крашка врела велике издашности. Поред ових хидрографских мотива, значајно место у Југозападној Србији заузимају и језера, а на овом подручју их има и природних и вештачких. Велики број природних језера се налази на подручју планине Голије, док су вештачка језера формирана на планинама Златар и Златибор, али и у општинама Сјеница и Тутин. Велики број термалних извора налази се у општинама Прибој и Нови Пазар, а ова изворишта представљају значајан потенцијал за развој бањског и медицинског туризма.

2.1. Површинске воде као туристички ресурс

Према хидрогеолошким истраживањима, на простору Југозападне Србије, налази се око 200 извора различите издашности. Због развијене хидрографске мреже, планина Голија има улогу значајног хидрографског чворишта Југозападне Србије.

Као извор најбоље Златиборске воде сматра се Краљева чесма, изграђена у центру Златибора, која се после Другог светског рата називала „Партизанске воде“, а крајем 20. века враћен јој је стари назив. Када је краљ Александар Обреновић 1893. године био у посети овим крајевима, дотадашњи извор Кулашевац преименован је у Краљева чесма, а само место је добило назив Краљеве Воде. Насеље је од извора, 1931. године, добило водовод, тако што је вода са чесме пумпама изведена у резервоар (Ршумовић и др., 1991).

Поред овог извора, најиздашнији су: Извор у Зауглини под Чиготом, Хајдучка чесма и Хајдучица у Муртеници, Дуњића врело у Стублу, Јованова вода у Алином Потоку, Пашица врело у Чајетини, Око у истоименом пределу Ђуровица, чесма на Торнику, Буквића врело у Зови, Ћировића чесма у Мушеветама, Лазовића „Изворска вода из флаше“ код Рожанства, Стублина на Врањевини и друга (Мајсторовић, Мајсторовић, 2002).

Сјеничко-пештерска висораван због своје кречњачке грађе спада у најбезводније области динарског карста. Најзначајнији извори и врела Златара су Црвена вода, испод Руњеве главе, Тубића вода, испод Равне горе, Точурница испод Алиног брда, неколико извора испод Сувобора, Мерица и Голог брда (Зеремски, 1960).

Као атрактивне изворе треба поменути потајнице или интермитентне изворе. Истицање воде у њима је, чешће у правилним, а знатно ређе у неправилним интервалима. У размаку од неколико сати, престаје истицање воде, а онда се, после одређене паузе, поново појављује. Мале су издашности и присутни су у крашким пределима. У Србији постоје 4 оваква извора, од којих се два се налазе у Југозападној Србији: Промуклица код Тутина у долини Видрењака и Бјелушка потајница испод Мучња. Ове потајнице, као туристичке вредности, не поседују репрезентативне и рекреативне атрибуте, али као куриозитетне појаве употпуњују туристичке мотиве проучаваног простора.

У кречњачким деловима Југозападне Србије јављају се крашка врела, најчешће на контакту кречњака и флиша. Њихова карактеристика је различита издашност у току

године, која зависи од атмосферских падавина. Нека су врло јака, па из њих могу настати слаповити токови, који понекад на литицама граде водопаде. Највеће издашности су: врела Рашке и Вапе, Сјеничко, Шарско и Перуђачко врело, врело Сопотнице, Скудланска врела итд. Крашка врела на посетиоце остављају снажан естетски доживљај, па би требало обезбедити заштиту амбијента и забранити антропогено деловање. У зонама врела треба омогућити дневне туристичке активности (Гавриловић, Дукић, 2002).

Врело Рашке извире из пећине, испод засвођених кречњачких одсека Голеча у облику амфитеатра, на крајњем југозападном ободу Пештерске висоравни. Пећина је на надморској висини од 726 м, са отвором висине 10 м. Вода истиче у виду водопада висине 6,8 м, са просечним протицајем од 3,5 m³/s. Воде овог врела подземно притичу са Пештера од река понорница, Точиловске реке, Делимеђске реке, Ликовске реке и Потреб реке, које пониру на истоку Коштам поља. Већи део воде са врела је, године 1953, одведен тунелом за хидроелектрану „Рас“. У непосредној близини, налази се манастир Сопоћани, и заједно представљају део просторне културно-историјске целине „Стари Рас Сопоћани“. Рашка је позната по највећем врелу искоришћеном за хидроцентралу и водоснабдевање Новог Пазара (Николић, 2006).

Врело Вапе најснажније је врело Пештерске висоравни, налази се испод брда Градац на 1.035 м н.в. у источном делу Сјеничке котлине. Састоји од четири мања и једног већег преливног врела. Издашност му варира у зависности од количине падавина и износи од 1 до 10 m³/s.

Сјеничко врело налази се у Сјеничком пољу, на 3,5 км југозападно од Сјенице. Избија испод кречњачког одсека, амфитеатралног облика. Издашност му варира, а у просеку је 1,5 m³/s. Вода се слаповито слива до ушћа у Грабовицу, притоку Вапе. Сјеничко врело је посећено излетиште (Николић, 2006).

Шарско врело, названо по селу Шаре, налази се у источном делу Пештерске висоравни, на 1.010 м н.в. воде овог врела отичу у Људску реку. Врело је просечне издашности, од 0,2 m³/s. На свом кратком току, поток Шарског врела тече преко слапова што у периодима већег протицаја делује веома атрактивно. Због близине насеља, воде овог врела користе се за погон воденица и за наводњавање (Николић, 2006).

Црно врело чини више крашких извора у изворишном делу потока Бистрица на северним обронцима Златара. Извори се начазе на око 2 км од Нове Вароши и на око 800 м н. в. Најиздашнији извор је Велика бањица, око 10 l/s, али се не може сврстати у термалне изворе због температуре воде од 17°C. Други мањи извори поред Велике

бањице имају температуру од 20,2°C. Вода Црног врела знатно се расхлађује зато што се меша са хладним подземним водама. Минимална издашност свих извора Црног врела износи 10,3 l/s. Воде Црног врела су азотне, а растворени радионуклиди дају јој лековита својства. Због близине Прибојске Бање и ниже температуре воде, извори нису туристички валоризовани (Филиповић, 2003).

Сушичко врело је једна од значајнијих хидрографских појава у Златиборском крају. Назив је добило томе што вода у сувом периоду године нестаје због кречњачког састава тла. Издашност му је од 450 l/s до 1.500 l/s, зависно од водостаја. Налази се у долини Сушице, на око 800 м узводно од њеног ушћа у Ђетињу (Мајсторовић, 2002).

Хидрографска мрежа Југозападне Србије, иако не превише разграната веома је важан туристички потенцијал овог дела Србије. На рекама и језерима ове области одржавају се веома посећене манифестације које у великој мери доприносе укупном туристичком промету ове области.

Лим је једна од најзначајнијих река Југозападне Србије, дужине од 197 км. Отока је Плавског језера, одакле тече ка северозападу и улива се у Дрину. Лим је типична планинска река. Ток кроз територију Србије започиње Добраковачком клисуром. После Добраковачке (Куманичке) клисуре прелази у кањон дубине 550 м и дужине 11 км, одакле тече кроз Бродаревску котлину, дубине 530 м. Према Пријепољу долина постаје ширира и са нижим странама. Низводно од Пријепоља река улази у клисуру са мањим проширењима и меандрима. На око 5 км од ушћа, Лим гради кањонску долину дубине до 530 м. Код насеља Међеђа, у близини Вишеграда, улива се у Вишеградско језеро. Површина слива реке Лим у Републици Србији износи 3.063 км² односно 53% његове укупне површине (Дукић, 1977).

Највећа притока Лима је река Увац. Од осталих притока, са леве долине стране, уливају се Гостунска, Слатинска, Комаранска, Грачаница, Миоска, Ратајска, Сељашница и Љупца, а са десне, Гробљанска, Страњанска, Дубочица, Крушевица, Рибњак, Зебуда, Милешевка и Бистрица. Карактеристика већине ових притока је бујичарски карактер. На Лиму је изграђено вештачко акумулационо Потпећко језеро, на којем су две хидроелектране, „Потпећ“ и „Бистрица“, од којих једна користи језеро као акумулацију, а друга као компензациони базен. Пре изградње Фабрике целулозе и папира у Беранама, Лим је био једна од најчистијих река, атрактиван за риболовце и спортове на води.

Изградњом поменуте фабрике у великој мери је угрожен опстанак живог света (Драговић, 2004).

Увац, као највећа притока Лима, са Резерватом природе „Увац“, представља типичну планинску реку са великим падом и значајним хидропотенцијалом. Увац извире испод североисточних падина планине Озрен, на око 16 км југозападно од Сјенице (Тичије поље). Изградњом три бране, део долине реке Увац потопљен је и формирана су три акумулациона језера: Сјеничко, Златарско и Радоињско. Слив реке Увац посебно је туристички атрактиван, али због недостатка инфраструктуре мало је искоришћен. Слив заузима површину од 1.334 км², а дужина реке износи 119 км (Љешевић и др., 2004). Део клисуре реке Увац на месту званом Павловића Брод први пут је заштићен 1971. године као Специјални резерват природе са површином од 267 хектара. 1995. године заштита је проширена на површину од 2.717 хектара, а изменама од 2006. године резерват је проширен на садашњих 7.543 хектара (Миљковић, Живковић, 2007). Некада је река Увац била природна граница Србије и Турске, а данас меандри реке Увац представљају праву туристичку атракцију и ремек-дело природе.

Црни Рзав извире у Царевом пољу под Чиготом, тече централним делом Златибора. Преграђивањем реке настало је Рибничко језеро. Дужина речног тока износи 39 км. Црни Рзав је добио име по тамној боји серпентинске подлоге преко које тече, а као последицу тога има топлију воду од Белог Рзава. Већа десна притока Црног Рзава је Обудојевица на којој је изграђено истоимено вештачко језеро. Најдужа и водом најбогатија притока Црног Рзава је Бјела Вода. Црни Рзав се састаје код Вардишта са Белим Рзавом одакле даље тече под називом Рзав (Ршумовић и др., 1991).

Река Сопотница има дужину око 4 км, а настаје у атару села Сопотница (20 км, уз водно од Пријепоља), на надморској висини од 1.120 м, испод кречњачког одсека Јадовника. Ову реку карактерише брзи и кратки ток, велики пад и водопади. Најатрактивнији водопад је 40 м висок непосредно пре ушћа у реку Лим. Мада кратког тока, Сопотница је усекла живописну долину (Гарача, Ратковић, 2007).

Долина Сопотнице саобраћајно је добро повезана, железничком пругом Београд–Ужице–Пријепоље–Подгорица–Бар и Јадранском магистралом Београд–Чачак Ужице–Пријепоље–Подгорица–Будва. Са магистралног пута Бијело Поље–Пријепоље, преко моста на Лиму, лако се стиже до њене долине и водопада. Посетиоци, којих из године у годину има све више, имају изаванредну прилику да уживају у амбијенту разбијеног типа планинског села Сопотнице, долини реке Сопотнице, која представља редак пример

природног амбијента, изворних и очуваних шумских екосистема, бигреног речног корита у којем је образовано седам степеничасто поређаних бигрених тераса и осам водопада (Николић, 2006). Атрактивност простора подстакла је Завод за заштиту природе Србије да део долине реке Сопотнице (209,34 ха) 2005. године прогласи за заштићено природно добро од изузетног значаја, режима заштите II степена, под именом Споменик природе „Слапови Сопотнице“.

Река Рашка је лева притока Ибра. Дуга је 39 км са површином слива од 1.193 км². Изворишну челенку реке чини пет токова (Делимеђска, Точиловска, Мелајска, Потреб и Воденичка река) који пониру у Коштам пољу и јављају се као јако крашко врело јужно од манастира Сопотани, где је изграђена хидроелектрана „Рас“. Највећа лева притока Рашке је Људска река, а десне су Себечевачка река и Јошаница. Рашка тече кроз композитну долину са наизменичним проширењима и сутескама (Дукић, 1977). Ове реке увлаче се и дубље усецају у Рашку у брдско-планински терен, па су им долине узане и заклоњене од јачих ветрова и зато имају жупску климу. Због тога се еколошки услови за развој у овим долинама веома разликују од суседног брдскопланинског терена и углавном су повољнији. Заклоњеност долина, са истока Копаоником, са запада Голијом и Пештером, такође, доприноси блажој клими и повољнијем екотуристичком развоју.

2.1.1. Језера као туристички ресурс

На простору Југозападне Србије има више природних и вештачких језера. Вештачка језера су у овој области грађена за потребе хидроенергије и водоснабдевања. Језера доприносе побољшању рекреативно-туристичког значаја река на којима се налазе. Тај значај најчешће им умањују велике осцилације нивоа воде у летњим месецима.

Природна језера налазе се на планини Голији и то су: Дајићко језеро, Велико и Мало, Кошаниново језеро, Савина вода и Округлица или „Небеска суза“, док у вештачка језера спадају Сјеничко, Златарско, Радоињско, Потпећко, Рибничко, и Обудојевачко језеро. Голијска језера су скромнијих димензија па је и њихов туристички потенцијал незнатан.

У горњем току реке Увац, подизањем бране, код села Акмачићи, настало је Сјеничко језеро. Смештено је у клисурастом делу између Златара и Пештерске висоравни, западно од Сјенице, са површином од 6 км². Језеро се налази на 985 м надморске висине, у подножју Пештерске висоравни. Језеро је допунило велику клисуру

насталу услед усецања Увца у кречњачки масив сјеничке висоравни као и кањонске делове ушћа Вељушнице и Кладнице. Дугачко је 25 км, а у басену се акумулира 212 милиона m^3 воде. Брана је дуга 160, а висока 110 м, а изградњом бране и стварањем вештачког језера, простор око језера је у великој мери деградиран и нарушена је еколошка равнотежа (Станковић, 2005).

Слика 8. - Сјеничко језеро

Извор: www.zlatarinfo.rs

Златарско језеро (Кокин брод) представља највећу вештачку акумулацију на Увцу, а налази се на 880 м надморске висине. Језеро се налази између Златара, који се налази на југозападу и Муртенице на североистоку, на 10-15 км од Нове Вароши, а 54 км узводно од ушћа Увца у Лим. Површина језера износи 7,25 km^2 . Брана на језеру висине је 83 м и дужине 1.264 м, највећа је земљана брана у Европи. При нормалном нивоу, језеро се простире долином Увца на дужини од 14 км, док је при највећем водостају дужина 22 км. Обала језера веома је разуђена, а максимална дубина достиже 75 м. Највише измерене температуре језерске воде су у летњим месецима (јул 20,9°C), док је најнижа температура забележена у јануару (3,5°C). Ово језеро настало је за потребе производње електричне енергије. После Ђердапског језера и Перућца на Дрини, Златарско језеро је по величини треће језеро у Србији. У басену је акумулирано 250 милиона m^3 воде. Вода Златарског језера потопила је доње делове притока Тисовице и Злошнице и на тај начин битно изменила пејзаж. Често варирање водостаја језера има еколошке последице, али негативно утиче на туризам (Станковић, 2005).

Радоињско језеро на Увцу налази се на 805 м надморске висине, око 4 км низводно од Златарског језера. Брана Радоињског језера подигнута је на 43 км од ушћа Увца у Лим. Језеро је смештено између стрмих кречњачких обала, дугачко је 11 км. Језеро водом

снабдева Увац из Златарског језера и непосредног слива површине 73 км². Запремина басена је 4 милиона m³ воде, док је максимална дубина 30 м. Тунелом дугим 8.026 м, вода се из Радоињског језера усмерава на турбине хидроелектране „Бистрица“, а одатле системом тунела и цеви спроводи у Потпећко језеро за покретање агрегата хидроелектране „Потпећ“. Иако има погодне терене за купалишни туризам, вода је врло хладна, па у купалишној сезони износи само 12°C, тако да овај вид туризма није могуће развијати, изузев на локацији североисточно од бране под врхом Мутавцићи. Ова локација амфитеатралног је облика, отвореног према језеру и југу, па је добро осунчана и лако приступачна јер се налази на завршетку асфалтног пута који повезује Кокин Брод са језером. Од ветрова је заштићена узвишењима на обали. Ово језеро је приступачно и у лепом природном амбијенту, па је поред њега изграђено туристичко насеље (Станковић, 2005).

Потпећко језеро је вештачко језеро на Лиму, настало изградњом бране Потпећ 1967. године. Воде Потпећког језера се примарно користе за производњу електричне енергије, а мање за водоснабдевање. При нормалном водостају, језеро се налази на 435 м надморске висине. Запремина басена је 42,8 милиона m³ воде, а дубина језера достиже 40 м. Површина језера износи 7 км². При високом водостају, језеро има дужину 17-20 км, сужавајући се ка Бистрици, док код Пријепоља има облик деформисаног левка. Иако постоје повољни услови за развој купалишног и спортско-рекреативног туризма, који би имао сезонски карактер и риболовног туризма, туристичка активност на језеру је занемарујућа. Деловањем флувијалне ерозије притока језера које имају бујичаст карактер, наносе велике количине еродованог материјала који се таложи у језеру, па је више од 50% басена језера већ засуто, што неповољно утиче на рад хидроелектране, риболова и туризма. При изградњи језера Потпећ није се размишљало о туристичком развоју, међутим, добрим туристичким планирањем могло би се врло брзо развити у транзитно-туристичку дестинацију (Станковић, 2005).

Рибничко језеро створено је 1971. године преграђивањем Црног Рзава код насеља Рибнице, које се налази на путу ка ски центру Торник. Воде језера користе се за водоснабдевање туристичког центра на Златибору и Чајетине. Купање на језеру је забрањено, али је дозвољен риболов. Језеро привлачи велики број посетилаца, риболоваца и рекреативаца током већег дела године (Мајсторовић, Мајсторовић, 2002).

Обудојевачко језеро, најлепши и најпосећенији хидролошки објекат Златибора, изграђено је 1946. године за туристичке-рекреативне активности. Дужина језера је 150 м,

ширина 50 м, а дубина се креће између 1,5 до 2,5 м. Окружено је високом боровом шумом која ствара хладовину и свежину у топлим летњим данима. Такође, око њега се налазе стазе за рекреативне активности. Током лета вода се угреје до 21°C и повољно је за купање. Међутим, купање је забрањено због ниског квалитета воде. Од активности у летњем делу године могућа је возња чамцима са веслима и педолинама. У зимским месецима језеро се заледи и користи за рекреативно клизање (Станковић, 2005).

Значај река и језера за туристичка кретања односи се на могућност развоја купалишно-рекреативног туризма који би могао да утиче на целокупни привредни развој одређене дестинације. Значајно место у туристичкој афирмацији Југозападне Србије заузимају хидрографски мотиви. Они представљају једну од основа око које се гради целокупна туристичка понуда овог краја. У Југозападној Србији, речни токови река Лим и Увац су у великој мери стављени у службу туризма. Лимска регата, као манифестација међународног карактера, довела је до тога да је ова река допринела доласку великог броја туриста, развоју туристичке инфраструктуре и привредном препороду овог краја. Као и Лим, река Увац са својим надалеко познатим меандрима, одговорна је за популарност сјеничког и нововарошког краја, па су сви туристички садржаји овог подручја у блиској вези са овом реком. Оно што представља главну препреку за валоризацију туристичког потенцијала реке Рашке, јесте загађеност речне воде и недовољна уређеност обала и околине. Повољан положај речног тока, који пролази кроз центар Новог Пазара представља велики потенцијал који се може искористити у сврху туризма кроз изградњу неких атрактивних објеката на води, чиме би се употпунила туристичка разгледница овог града и поспешило привредни развој.

Природна језера у Југозападној Србији нису прилагођена организованим посетама, нису довољно презентована ни маркетиншки истакнута. Уз одређену заштиту и правилно управљање овим локалитетима, она би се могла искористити у туристичкој понуди. Сјеничко, Златарско и Златиборско језеро су у великој мери стављена у службу туризма. На њима се користе чамци за возњу туриста, практикују се различити спортови на води намењени како одраслима тако и нјмлађој популацији посетилаца. Међутим, важно је истаћи да би се обједињавањем планинског и језерског туризма постигло креирање препознативог и јединственог туристичког амбијента, са широком туристичком понудом, далеко продуктивнијег него сада, када се туризам развија стихијски и неорганизовано. Наведени облик туристичког промета допринео би

продужењу туристичке сезоне и омогућио развој еколошки одрживих туристичких активности.

2.2. Термоминералне воде као туристички ресурс

Минерални извори представљају воду богату минералима (више од 1 g/l сувог остатка), а уколико је вода најмање 8,3°C топлија од околне температуре ваздуха онда се назива термална вода. Вода са већих дубина (преко 100 м) загрева се проласком кроз пукотине у Земљи где је загрева магма или због вулканизма близу земљине површине. Термалне воде се у туризму користе за здравствени туризам, рекреацију, spa&wellness туризам и др (Scott, 1995).

Најзначајнији термоминерални извори Југозападне Србије налазе се код Новог Пазара и Прибоја. Станковић и Јовановић (2006) минералне, термалне и термоминералне изворе Србије сврставају у неколико бањских зона, а бање и изворе овог краја у Новопазарско–прибојску бањску зону. Осим као хидролошка вредност, ови извори имају и вишеструк привредни значај, пре свега у туризму.

2.2.1. Прибојска бања

Прибојска бања се налази 4,5км југоисточно од Прибоја, смештена у долини Лима. Налази се на висини од 530 до 550 м. Окружена је планинама, са севера, Црним врхом (1283 м), са југа Лисјом стеном, а на југозападу Побјеником (1423 м). Ове планине штите бању од хладних ветрова са севера, док су јужни углавном фенски ветрови. Прибојска бања удаљена је од Београда 280 км, од Сарајева 200 км, од Подгорице 160 км и од Ужица 90 км. Њена удаљеност од Јадрана није велика, али је због Динарских планина, више изложена континенталним климатским утицајима (Мађејка, 1982). Богатство шумске вегетације узрокује ублажавање дневних и годишњих температурних амплитуда и повећава релативну влажност ваздуха. Оваква клима, уз присуство мириса боровине, липе и смреке са околних планина, делује умирујуће на посетиоце. Честа је појава магле, што негативно утиче на развој туризма.

Прибојска бања је познато лечилиште још из времена Римљана и средњовековне Србије. Први помен бање, 1153. године, налази се код арабљанског географа Мухамеда ас Сарифа ал Идриси. Он је у географској карти света, у виду пописа станица на путу од

приморја до централних области Балкана, описао Прибој као „мали и утврђени град“, који се налази поред Лима. По његовим записима „до Београда на северу удаљен пет дана хода“. Он је на карти учртао град са знаком Банија и лоцирао га у центар данашњег села Бање. У Бањи има више термоминералних извора, а два највећа су каптирана. Над главним извором подигнута је Стара бања са једним базеном, а над мањим три базена, који чине Нову бању. Јачи извор даје 43 l/s, температуре воде од 37,5°C. Слабији извор даје 15 l/s, док му је температура у базенима 36,5°C.

Бањска клима и олигоминералне, сумпоровите, благо земноалкалне воде без боје, укуса и мириса пружају могућности за балнеотерапију. То се односи, пре свега, на купање, јер се, на тај начин, уносе сви значајни елементи у организам. У Прибојској бањи заступљена су терапијска лечења оболелих од хроничног ишијаса, гинеколошких обољења, повреда насталих оштећењем локомоторног апарата и периферног крвотока, а вода која се пије регулише варење и пробаву.

2.2.2. Новопазарска бања

Новопазарска Бања, као што се и из самог имена може закључити, налази се у близини града Новог Пазара. Њен положај и њена надморска висина одређују и њену микроклиму. С обзиром да се налази на чак 504 метра надморске висине, што је директно сврстава међу највише бање наше земље, њена клима има планинске одлике. Ове факторе додатно употпуњује планина Рогозна у чијем подножју се бања налази. Клима Новопазарске Бање изузетно је пријатна – веома је мали број падавинских дана, а налета јаких ветрова скоро и да нема. Због свих тих пријатних фактора којима се одликује њена клима, многи је сврставају и у климатско лечилиште.

Историја бање сеже још у античко доба, али је кроз векове имала успехе у развоју, али и падове. Наиме, у средњем веку, Новопазарска бања, окружена манастирима и богатим минералним водама била је чувено лечилиште Рашке, да би са првом најездом Турака њена популарност ослабила. Али који век касније, и Турци су почели да увиђају благодети ових простора и да их искоришћавају. Значајна прекретница десила се после Другог светског рата, јер је подигнут савремени стационар и изграђен Завод за лечење и рехабилитацију оболелих од неуромишићних и мишићних болести.

Новопазарска бања специфична је по својим лековитим изворима, јер сви потичу из једне термалне издани. И поред тога што сви њени извори потичу из једне издани,

састав њихових вода се разликује. Ово је повезано са кретањем воде и мешањем са другим подземним водама, те и на извориштима имају различиту температуру и другачији минерални састав. Укупан број извора у овој бањи износи 14, а њихове температуре се крећу од 15-50°C, што их сврстава у хипертермалне воде. Издашност извора, износи и до 5 l/s. Воде Новопазарске бање садрже бројне елементе: натријум, калијум, магнезијум, калцијум, гвожђе и др. Због свог састава, али и температуре, бањске воде погодују лечењу многих болести, попут кожних обољења, трауматских стања, проблема са кичмом, женских гинеколошких обољења и неких облика реуматизма (Гајић, 2003).

2.2.3. Рајчиновића бања

У долини Рајчиновића реке, леве притоке Рашке, око 5 км северозападно од Новог Пазара, налази се Рајчиновића Бања. Ова бања има пријатну микроклиму и атрактиван природни амбијент, што је сврстава у ред омиљених излетишта локалног становништва. Температура изворске воде варира од 30°C до 42°C, док према хемијском саставу припада групи алкално-киселих вода. Хидрогеотермални систем Рајчиновића бање је део система Новопазарске Бање. Осим топлих, бања поседује и хладне минералне изворе, што има великог значаја у терапеутском смислу. Упоредним коришћењем воде оба извора постиже се погодно термичко стање за лечење обољења органа за варење, јетре, жучних путева, бубрега и мокраћних канала. Застарела купатила и скромни смештајни капацитети представљају ограничавајући фактор развоја туризма у овој Бањи (Ристановић, 2006).

2.2.4. Остале локалне бање

На левој обали реке Поблаћенице налази се минерални извор Крајчиновићи. Од Прибоја је удаљен око 20 км југозападно. Налази се на око 500 м н. в, са температуром око 15°C. Припада групи угљено-киселих вода, издашности 0,1 l/s и рН вредности 6,4. Најзаступљенији гас у њој је угљен-диоксид, а од радиоактивних елемената повишен је садржај радијума. Релативно ниске температуре воде и слаба саобраћајна повезаност, условили су да извор није, до сада, значајније скренуо пажњу балнеолога (Протић, 1995).

На око 4 км северно од Сјенице, на десној обали Вапе, налазе се извори термалне воде Чедово. Леже на надморској висини од 980 м, а на изворској површи, дужине око 500 м, смештено је 20 извора. Одликују се температурама воде извора између 20 и 26,3°C и издашношћу од 22 l/s. Припадају типу гасних извора HCO₃-Са типа укупне минерализације 0,31 g/l са Ph вредношћу од 7,5. Воде ових извора су азотног типа. Два најзначајнија извора Чедова су Бањица и Бања. Бањица је већих димензија и незнатно веће температуре воде (око 26 °C). Издашност овог извора је 2,0 l/s. Воде оба извора обogaћене су песком и мехурићима гасова, а због температуре воде ових извора не мрзну у зимским месецима. Термални извори Чедово, могу се користити у лечењу реуматских обољења. Као балнео објекти нису уређени, иако постоје повољни природни услови за туристичко активирање (Шабић, Павловић, 2005).

3. КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Као најважнији елемент природне средине, клима утиче и на формирање одређених облика рељефа, на настанак одређених типова земљишта као и на њихов састав, на богатство вода на копну, флору и фауну. На тај начин, клима утиче и на биодиверзитет, у мањој или већој мери, и на густину насељености, начин живота становника, исхрану и обичаје.

Основни фактори који утичу на климу Републике Србије јесу географска ширина, надморска висина, удаљеност од мора, рељеф (облици рељефа, рашчлањеност, експозиција, нагиб, падина), врста подлоге (вода, снег, лед, разни типови тла и стена, биљни покривач и антропогени фактори).

Србија се налази између 41°41' и 46°11' северне географске ширине, тако да већим својим делом, око три четвртине, лежи на јужној, а мањим делом на северној половини умереног појаса. Самим тим, у највећем делу Србије су заступљени умерени климатски типови, што значи без изразито топлих или хладних типова климе. С обзиром на то да су крајњи југозападни, јужни и источни делови Србије од најближих мора (Јадранско, Егејско море) удаљени између 100 и 300 км, климатски типови имају континенталне одлике. Смањеном утицају мора доприносе и високе планине које, својим динарским правцем пружања спречавају маритимне утицаје (Драговић, 2001).

Просечна средња годишња температура ваздуха у Србији опада од севера према југу, а у највећем делу Србије износи 10° до 12°C. Падавине Србији, углавном, доносе

западни ветрови, а просечна годишња количина падавина опада од запада ка истоку, а повећава се са надморском висином.

Према климатској регионализацији коју је извршио Милутиновић (1974), а на основу Көррен-ове класификације, већи део Југозападне Србије има одлике бореалне (D) климе. Умерено-топли влажни (Cfb) тип климе карактеристичан је у северном делу и котлинскодолинском простору ове регије, а субпланински тип, у јужном и планинском делу. У зависности од азоналних фактора (географског положаја, рељефног склопа, вегетације и глобалних циркулација ваздушних маса) и анализе доминантних климатских елемената могу се издвојити два основна типа климе:

- планинска, на висинама изнад 1.000 м,
- континентална, са елементима жупске, у нижим и затвореним котлинским просторима.

Пратећи рељеф, климатска класификација могла би се извести и поделом на три рејона. Долински рејон обухвата долине река са њиховим притокама које су делимично отворене према Перипанонском простору, одакле продире умерено-континентална клима чији је утицај, у овом делу, ослабљен и модификован. С друге стране, с југа продире медитеранска клима, која је такође веома ослабљена. Свој допринос формирању климе дају и околне планине. Просечна надморска висина Југозападне Србије је од 360 до 700 м. Прелазни рејон обухвата Пештерску висораван и поједине карстне заравни. То је прелазна климатска зона која се налази на висини између 700 и 1.300 м. Овде је умереноконтинентална клима модификована планинским рељефом. Одликује се дугим и оштрим зимама, са обилним снежним падавинама и честим вејавицама. Лета су свежа и кратка, с хладним ноћима и топлим данима, пролећа и јесени су кратке. Планински рејон обухвата највише делове планина. Карактеристике климе ове зоне су оштре и дуге зиме са доста снега, кратка и прохладна лета, са повременим падавинама, пролећа и јесени су хладне, са честим сипећим кишама (Драговић, 2003).

Јужне падине планина Доњег Полимља, Златибора, Златара, Јадовника, и других, имају карактеристичну климу која је погодна за развој здравствено-лечилишног туризма. У току зиме, услед судара маритимног ваздуха, који долази с југа, и оштрог континенталног ваздуха са севера, на Златибору и Златару честе су промене времена што, са своје стране, погодује лечењу неких хроничних и акутних обољења. Климатске карактерике Југозападне Србије разнолике су због велике рашчлањености рељефа (планине, долине и котлине, и утицаја локалних и регионалних ваздушних струјања).

Услед тога, ова регија у речним долинама и котлинама има жупску климу (појас од 440 м до 700 м надморске висине), умерено-континенталну (појас од 700м до 1.300 м надморске висине) и планинску (појас изнад 1.300 м) (Драговић, 2003).

На климатске карактеристике проучаваног простора утичу, осим географског положаја, надморске висине и геолошке грађе, рељеф, педолошки покривач и биљни свет. Карактеристичан је микроклимат мезорегије Сјеница (најхладније место у Србији), зиме су јаке и дуге, са честим ниским температурама и јаким хладним ветровима. У Сјеници је 2005. године измерена, најнижа температура -42°C . Стога, овај крај има одлике континенталне климе, са наглашеним елементима планинске (Букумировић, 2002).

3.1. Валоризација температурних услова

Температура ваздуха представља најважнији климатски елемент који одређује одвијање туристичких активности. За котлинско-долинска подручја значај имају летње температуре које утичу на температуру воде језера и река, а за планинска подручја, зимске. Ниским зимским температурама у Југозападној Србији доприноси отвореност котлине за хладна ваздушна струјања из правца северозапада. За зимске месеце везује се и температурна инверзија, посебно у периодима тишина у којима су котлинско-долински простори испуњени маглом, а планински сунчаним периодима.

Ако се анализира кретање температуре ваздуха у периоду од 1998. до 2018. године, јасно се могу издвојити температурни максимуми и минимуми у току године, уз приметну разлику међу метеоролошким станицама услед утицаја различитих рељефних и земљаних карактеристика, као и утицаја ветрова. Максималне температуре и најтоплији период јављају се у јулу, и то у другој половини, и у августу, јер се у том периоду успоставља широки антициклон који, са своје стране, условљава лепо и стабилно време. У летњем периоду је и већи број сунчаних часова. Просечна температура за напред наведени период виша је од 17°C , осим на простору општине Сјеница где је највиша просечна температура до $17,5^{\circ}\text{C}$. Највише месечне температуре изнад 20°C забележене су у јулу у Новој Вароши и Новом Пазару (РХМЗ, 2018).

Табела 22. – Средње, месечне и годишње температуре ваздуха у °C за период од 1998. до 2018. године

Место	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Чајетина (Златибор)	-1,3	-0,6	2,5	7,3	12,4	16,1	18,1	18,3	12,9	8,8	4,3	-1,0
Нова Варош (Златар)	-0,4	0,2	4,1	8,4	14,1	17,9	20,1	21,3	14,5	11,3	5,9	0,2
Сјеница	-3,8	-1,9	1,5	5,3	11,1	14,6	16,8	16,4	11,9	8,1	3,4	-1,5
Нови Пазар	0,2	1,4	5,5	10,6	15,2	18,6	20,1	20,6	15,8	10,1	6,3	0,6

Извор: РХМЗ, Метеоролошки годишњази од 1998. до 2018. године

Температуре у августу незнатно су ниже од јулских температура услед подвлачења хладнијег ваздуха са планинских страна под загрејани ваздух у котлинама, па долази до бржег хлађења подлоге. У овом периоду су и свежије вечери. Најзначајнији туристички центар, Златибор, највише температуре бележи у јулу и августу, око 18°C. Што се температурних екстрема тиче, највише месечне температуре на територији општине Сјеница и околине ретко прелазе 30°C, док су температуре преко 30°C веома честе у летњем периоду на Златибору и у Новом Пазару, где понекад прелазе и 40°C. Као веома важну чињеницу треба поменути да на Златибору не долази до нагомилавања расхлађеног ваздуха већ до проветравања, док је у Сјеничком пољу велика акумулација хладног ваздуха, а мала моћ проветравања. Језера на Увцу за Нову Варош, делују као изванредан термички стабилизатор.

Посматрајући температуре на планинама ове регије, евидентно је, да ни планински предели нису имуни на ефекте глобалног загревања, посебно ако се узме у обзир и утицај урбанизације. Златибор је климатски претрпео знатне промене последњих деценија, услед урбанизације, што знатно утиче на климатске елементе. Минималне температуре јављају се крајем децембра, а најниже вредности достижу у јануару. Планина Златибор, са субалпском климом, бележи, најнижу средњу температуру у јануару, -2°C, док је најнижа годишња и месечна температура забележена на метеоролошкој станици Сјеница, која је најхладнији део регије и Републике Србије, где средња месечна температура јануара, износи -3,9°C. Средња годишња температура је у периоду од 1945. до 1998. (53 године), износила 6,3°C, док је у периоду од 1999. до 2010. године порасла за 0,9°C, и износи 7,2°C, што је последица глобалног загревања. Овакве температуре неповољно утичу на туристе са кардиоваскуларним проблемима. Ниске температуре формирају се у периоду стабилног зимског антициклона, када је отежан

приступ влажних маритимних ваздушних маса из правца југозапада (Букумировић, 2000).

Оскудна вегетација, већа надморска висина (1100–1200 м), отвореност простора Пештерске висоравни условљавају стварање „језера“ магле и дуже задржавање ниских температура. Средње годишње температуре представљене у Табели 22. углавном су у оквиру републичког просека, осим за метеоролошку станицу Сјеница, где су забележене температуре испод просека за Републику Србију.

3.2. Валоризација снежног покривача

Режим и количина падавина зависи од надморске висине, рељефних карактеристика, температуре, ветрова и глобалне атмосферске циркулације. Просечна годишња количина падавина у овој области расте од југоистока ка северозападу, услед рашчлањености рељефа и висине Динарских планина.

Табела 23. - Средње месечне и годишње количине падавина у mm за период од 1998. до 2018. године

Место	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Чајетина Златибор	64,9	71,2	76,2	79,8	116,0	106,8	107,7	65,7	110,1	81,9	83,4	90,5	1064,0
Нова Варош (Златар)	43,8	56,5	48,1	61,8	96,5	80,7	85,9	58,7	83,7	70,8	56,6	62,3	683,3
Сјеница	52,2	51,5	52,3	56,0	90,9	68,7	72,7	59,6	89,5	69,7	67,8	71,0	822,2
Нови Пазар	40,4	44,1	43,8	54,9	73,5	55,7	61,6	46,8	81,4	61,2	53,8	58,9	803,5

Извор: РХМЗ, Метеоролошки годишњаци од 1998. до 2018. године

У годишњем билансу падавина такође се издвајају максимуми и минимуми излучене количине кише. Највише падавина је у јуну и септембру, а најмање у јануару и фебруару. Највише падавина у једном месецу забележено је на Златибору (108,7 mm и 110,5 mm). Падавине на Златибору варијају од локације до локације, југоисточни делови примају највише падавина. Кише падају преко целе године, а летње падавине, у облику јаких пљускова праћених грмљавином, изазивају ерозију.

У периоду јаких десцедентних вртложних струјања ваздушних маса на пространој Пештерској висоравни, мање је падавина. Зими се јавља антициклон који доприноси хладном и стабилном времену и повећаном ваздушном притиску, а лети је доминантно силазно ваздушно струјање и мала релативна влажност ваздуха, па се уочавају инверзије падавина. Тако нпр. Сјеница, која лежи на надморској висини изнад 1.000 м, добија

знатно већу количину падавина (822,2 mm), од Новог Пазара, која се налази на 465 м, (803,5 mm) (РХМЗ, 2018).

У погледу развоја планинског туризма, у зимском периоду, снег чини најзначајнији падавински елемент, као и висина снежног покривача, његово трајање и број дана са снежним падавинама. Анализирајући Табелу 24., где је приказан средњи месечни и годишњи број дана са снегом за период од 20 година, запажа се, да највећи број снежних дана имају Златибор, Сјеница и Нова Варош (Златар). Број снежних дана на Златибору и Златару посебно погодује развоју туристичких и спортских активности на овим планинама. На Златибору је средњи годишњи број снежних дана 62,6, а највише дана са снегом је у децембру и јануару, око 14 дана. Снег се на овој планини задржава некада до марта и априла.

Табела 24. - Месечни и годишњи број дана са снегом за период од 1998. до 2018. године

Место	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год
Чајетина (Златибор)	13,3	13,5	117,7	3,9	0	0	0	0	0	0	6,2	12,8	62,6
Пријеполје	11,2	11,4	4,4	0	0	0	0	0	0	0,6	4,3	10,2	42,0
Нова Варош (Златар)	10,2	11,5	3,7	2,0	0	0	0	0	0	1,8	3,6	10,2	42,9
Сјеница	12,2	13,1	11,0	4,5	0	0	0	0	0	0	6,0	11,3	55,0
Нови Пазар	5,7	5,9	3,9	0,5	0	0	0	0	0	0	2,0	5,7	24,4

Извор: РХМЗ, Метеоролошки годишњаци од 1998. до 2018. године

Када анализирамо Нову Варош, првенствено Златар, ту је просечни годишњи број дана са снегом 42,9, са нешто већим бројем снежних дана у фебруару (11,5), у односу на децембар и јануар (10,2).

У мезорегији Сјенице, на годишњем просеку број дана са снегом је 59,9, а значајан број дана са снегом јавља се већ у октобру. Најснежнији месеци су јануар са 12,2, и фебруар са 13,1 дана у просеку. Већи број снежних дана бележи се и у марту (11 дана), док се снег понекада задржава до априла и маја. У складу са највећим бројем снежних дана на ове три метеоролошке станице, праћена је и висина снежног покривача у овом периоду (Табела 25.). Највиши снежни покривач на годишњем нивоу има Златибор, 24,9 cm, као и појединачне месечне вредности. Месец са највишом средњом вредношћу покривача јесте фебруар, у простору Златибора (30,4 cm), Сјенице (20,8 cm) и Нове Вароши (19,3 cm) (РХМЗ, 2018).

Табела 25. - Просечна месечна и годишња висина снежног покривача у см за период од 1998. до 2018. године

Место	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год
Златибор	24,1	30,4	24,8	3,1	-	-	-	-	-	4,0	13,8	17,8	24,9
Сјеница	6,4	20,8	17,4	1,3	-	-	-	-	-	2,0	6,7	9,0	16,6
Златар	15,2	19,3	6,4	3,6	-	-	-	-	-	7,4	4,2	13,9	15,4

Извор: РХМЗ, Метеоролошки годишњаци од 1998. до 2018. године

Према подацима из ванредног билтена РХМЗ-а, историјски максимум снежног прекривача, забележен је у Сјеници (105 см), 12. фебруара 2012. године, као и на Златибору, где је истог дана забележена висина снежног покривача од 97 см. У фебруару 2012. године, на територији читаве Републике Србије, услед снежних падавина и повећања висине снежног покривача, као и ниских температура, проглашена је ванредна ситуација. Најтежа ситуација била је на Пештерској висоравни због неприступачности терена и отежаног прилаза насељима (РХМЗ, 2018).

3.3. Остале карактеристике климе

Интензитет сунчевог зрачења израженији је на планинама него у котлинама, али су температуре ваздуха на планинама знатно ниже услед климатских фактора. Интензитет директног сунчевог зрачења расте са порастом надморске висине, а настаје услед смањења густине ваздуха, као и присуства водене паре и честица прашине у ваздуху. Загрејаност ваздуха мања је и услед упадног угла сунчевог зрачења, албеда, нагиба топографске површине, веће разређености ваздуха, итд. Дужина трајања сунчаних периода зависи и од надморске висине и експозиције. Тако је облачност у планинским деловима Југозападне Србије дужа лети, него у котлинско-долинским пределима, а зими је обратно.

Кад је облачност мала, интензивније је загревање, али, услед тога, и земљино излучивање. Ако је облачност изразита, долази до обрнуте ситуације. У приказаном месечном и годишњем кретању облачности у Табели 26, могу се уочити одређене правилности. Најоблачнији је децембар, а онда је средња месечна облачност мања све до августа, где достиже свој минимум. Такође се може уочити, да се јесењи месеци карактеришу нешто већом облачношћу него пролећни. У јуну и септембру релативно је ниска облачност, услед претежно антициклоналног типа времена, а од октобра се увећава, као последица маритимне циркулације ваздуха.

Табела 26. - Месечни и годишњи број ведрих (<2) и облачних дана (>8) за период 1998. до 2018. године (В – ведри дани, О – облачни дани)

Место	Дани	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год
Златибор	О	4,1	4,3	4,3	4,0	3,8	5,5	8,4	7,4	7,5	8,3	4,9	3,9	66,4
	В	13,6	12,3	11,3	10,0	9,2	6,4	5,5	4,9	9,2	9,7	11,3	14,6	118,0
Нови Пазар	О	3,6	5,5	5,6	6,3	7,4	9,3	10,7	11,2	4,9	4,4	3,2	2,2	74,3
	В	7,6	6,5	4,3	3,9	3,3	2,2	1,6	1,7	3,9	5,9	5,8	11,5	58,2
Сјеница	О	4,1	3,6	3,8	2,9	3,2	4,8	7,7	8,8	4,8	6,7	4,6	4,6	59,6
	В	15,0	11,9	11,7	11,1	8,6	5,8	6,8	7,5	7,7	9,1	12,0	14,7	121,9

Извор: РХМЗ, Метеоролошки годишњаци од 1998. до 2018. године

Дејство ветра одражава се на климатске елементе као што су температура и влажност ваздуха, облачност, падавине. С обзиром да планине својом висином чине препреку ваздушном струјању, а свој утицај имају и рељефне одлике терена микро и мезо размера, у овој области ветрови најчешће дувају из правца, југозапада, а најмање из правца североистока .

Табела 27. - Средње годишње вредности честине у промилима (‰) и брзине ветра (m/s) за 1998. до 2018. године

Место	Параметар	Правац								
		N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	тихо
Златибор	Честина (‰)	136	148	69	42	149	272	32	67	85
	Брзина (m/s)	1,6	1,2	1,4	1,5	2,7	2,0	1,7	1,7	-
Сјеница	Честина (‰)	76	38	60	101	74	96	98	171	286
	Брзина (m/s)	2,0	1,7	2,4	2,7	2,8	3,6	2,4	2,6	-

Извор: РХМЗ, Метеоролошки годишњаци од 1998. до 2018. године

На основу података из Табеле 27., закључујемо да на Златибору највећу честину имају југозападни ветар 272‰ годишње, јужни 149‰ и северни 136‰. Најмању честину имају западни 32‰ и југоисточни 42‰ ветар. По брзини се издвајају јужни (2,7m/s) и југозападни (2 m/s). Период тишине је 85‰ (Букумировић, 2000).

Југозападни и јужни ветрови Златибору доносе релативно топле ваздушне масе, па зими подижу температуру ваздуха. Зиме су благе, лета топла, киша пада често, а први снег почиње да пада од октобра и може се задржавати до маја. Највише снежних падавина има у јануару и фебруару, тако да љубитељи зимских спортова могу да користе жичару на Торнику. У току зиме најхладнији су северни и североисточни, а најтоплији јужни ветрови. У пролеће, северни и северозападни су најхладнији, а јужни најтоплији,

лети су западни најхладнији, а јужни најтоплији. У јесен, топао ваздух стиже са јужним ветровима, а хладан са западним (Милутиновић, 1974).

4. ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ БИЉНОГ И ЖИВОТИЊСКОГ СВЕТА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Одређени типови климе, земљишта, грађе терена и орографски фактори, утичу на формирање природног биљног покривача. Југозападну Србију карактеришу планине средње висине, а на вегетацијски склоп највећи утицај имале су жупна клима у котлинско-долинским крајевима, рељефна рашчлањеност и експозиција.

Атрактивне и ретке врсте биљака и животиња, лековите и јестиве врсте биљака, животиње од значаја за лов и риболов, као и заштићене врсте за посматрање, са разноврсним туристичким мотивима, чине овај простор посебно интересантним за туристичке посете. Туристи све више захтевају да се уз стандардне туристичке мотиве, у туристичкој понуди нађу и атрактивни репрезенти биљног и животињског света. То значи да се биљни и животињски свет Југозападне Србије може наћи у понуди као комплементарна туристичка вредност. Највећи број заштићених природних добара, која су и те како присутна у овом делу Србије управо пружају овакве могућности.

Када се анализира планинска зона Југозападне Србије, свакако треба нагласити разноликост флоре и фауне, где примат заузима богатство шума, најпре Голије и Златара, затим пашњачка пространства и ливаде којима се карактерише Златибор и једним делом Пештер. Овај део најбоље осликавају живописни пејзажи, велики потенцијали за развој рекреативног туризма, али са друге стране еколошки и туристички потенцијали још увек су недовољно искоришћени.

Богатство и разноликост биљног и животињског света погодно је за развој и афирмацију екотуризма пошто је ова област богата шумским плодовима, лековитим биљем и квалитетним водама са богатом ихтиофауном. Треба истаћи и изванредне услове за производњу и прераду еколошке хране, прикупљање и прераду лековитог биља, гајење житарица, поврћа, јагодичастог воћа, за фарме и прераду меса и млека, гајење живине, рибњаке и сл.

4.1. Вегетациони покривач

За туристичку валоризацију, биљни свет Југозападне Србије значајан је у домену рекреативног и излетничког туризма и ту се посебно истичу шуме које захватају највећу

површину. У нижим планинским пределима, око река, простиру се шуме јове, врбе и тополе, а у вишим шуме храста, граба, букве, цера, бреза, јавора и четинара.

У Парку природе, на Голији, налази се око 1100 таксона биљног света, са присутним 51 флорним елементом и са најочуванијим заједницама планинског јавора (*Acer heldreichii*) (Гајић, 1989).

Што се тиче вегетације у речним долинама и брдовитом делу ове регије, примарна вегетација знатно је уништена. Остала је само у мањим комплексима у виду забрана или на врло стрмим и неприступачним местима, а комплекс лишћарских и лишћарскочетинарских шума прашумског типа остао је једино на Голији. Разлог за овакво стање јесте крчење шума ради добијања обрадивих површина због чега је дошло до повећања ливадско-пашњачких и пашњачких комплекса.

У овој регији издвајају се следећи типови вегетације (Обратов, 1992):

- мочварни, претежно око реке Вапе, али и поред других мањих река;
- ливадско-пашњачки, претежно на Пештеру, Голији, Златибору и другим планинама, али се може наћи и у брдском подручју, па и у долинама река;
- шумски тип вегетације који се простире од најнижих речних долина па до највиших планинских врхова.

Флористички састав мочвара чине шевар тамнозелене боје, који се везује за дубље делове бара, трска у плићим, рогоз, барска млечика и др. На прелазу ка површинама које се повремено култивишу, срећу се и многе коровске биљке влажних станишта као што је мухар. На простору са релативно високим нивоом подземне воде која, у пролећним месецима, избија на површину, најчешће се сусрећу оштрица, прољевак, љутић, барска млечика и барска перуника (Павићевић и др., 1968).

У ливадско-пашњачкој вегетацији налазе се три зоне: долинска, брдска и планинска. У долинама речних токова и теренима поплавленим при високом водостају, у којима се вода задржава у краћем периоду, простире се долинска зона ливада и пашњака. Иако се ови терени налазе поред речних токова, представљају суво станиште, јер алувијални материјал пропушта воду. Флора ове зоне веома је разноврсна, а погодује највише испаши стокe. На овом типу пашњака претежно се срећу зубача и камфорне траве, са веома развијеним кореном и карактеристичним цветовима. Типични представници су боквица, маслчак, хајдучка трава, поповац, млечика, царевац, мирисавка, детелина. Један од најзначајнијих типова ливада ове зоне су зубача (*Cynodon tetrum*), трава ливадарка (*Poa pratensis*), лисичји реп (*Alopecurus pratensis*),

власуља (*Bromus racemosus*) и друге. Друга и трећа зона распрострањене су на брдскопланинским теренима. Појављују се на различитим надморским висинама, од нижих брда па до планинских врхова. Ливаде ове две зоне доминантно су заступљене у планинском простору, док су у нижим брдовитим зонама, најчешће, претворене у оранице, и налазе се под шумом. Ливадске заједнице ових двеју зона карактеристичне су за Пештерску висораван. Зона златиборских пашњака простире се у правцу северозапад - југоисток, од Груде до Муртенице и од подгорине Торника до Рудина. Дугачка је око 30 км, а широка око 16 км.

На Златибору доминира травна вегетација пашњака и ливада украшена белим нарцисима и другим цвећем. Пашњаци и ливаде на Златибору простиру се по готово читавој таласастој висоравни, заузимајући висински појас 900–1.200 м. Пошто леже испод изохипсе од 1.600 м припадају претпланинској зони. Доминирање ливада последица је сече четинарских шума и све јачег развитка сточарства у овом крају. Биљни покривач представљен је са три основна вегетациона типа: пашњаци на сувим, плитким и скелетним земљиштима, пашњаци уравњених коса и страна, други тип чине сенокоси, трећи тип чине ливаде удолина, депресија, речних долина и суводолица. Посебну атрактивност пружају златиборски сувати распоређени висоравни која се пружа у виду мањих и већих брежуљака. На њима расте око 80 биљних врста, међу којима и врло ретке, као што су линцура, јеремичак и нарцис. По флористичком саставу и степену деградације, златиборски пашњаци спадају у најслабије пашњаке серпентинске подлоге (Крстић, 1956).

Јужне стране планине Голије и подгорине обрасле су пространим ливадама и пашњацима, пружајући одличне услове за развој рекреативног туризма и сточарства. На деловима блажих страна развијени су најразноврснији, најцветнији и најсликовитији ливадски и пашњачки екосистеми који предстаљају туристичке дражи планине.

На Пештерској висоравни доминирају осиромашени пашњаци, са нешто ливада по дну котлина и долина, због кречњачке и безводне подлоге и зато ова висораван има карактер планинске степе (Драговић, 2003).

4.1.1 Еколошка вредност вегетационог покривача

Шуме имају велику еколошку и туристичку вредност. Као комплементарни елемент туристичке привлачности, шуме Југозападне Србије имају незаменљиву рекреативну улогу. Шуме покривају око 30% целокупне територије овог дела Србије, а многи терени потпуно су обешумљени. Услед ерозивних процеса, неке терене требало би поново пошумити. Могу се јасно издвојити зоне простирања појединих шумских појасева, па тако на најнижим деловима, поред река и потока, су шуме врбе и тополе које граде галеријске шуме. У највећем броју налазе се у долини Рашке, Лима, Милешевке, Бистрице, Вапе и др. У брдовитом делу је појас храста, 400–600 м н. в., а гради га станиште цера сладуна, китњака граба, грабића црног јасена. Запажа се, да на Сјеничко-пештерској висоравни нема храстових шума. Изнад храста је појас букве 600–1.000 м н. в.; на Голији, и преко 1.000 м. Изнад 1.000 м срећу се и мешовите шуме букве и јеле, букве и смрче. На Голији се изнад 1.650 м појављују мешовите шуме букве и јеле, и то је забележено само на овој планини. Највише терене Голије, Златара, делимично Јадовника, заузимају шуме смрче на висинама 1.600–1.800 м (Гајић, 1989).

На Златибору је заступљен мали број типова шума, са ограниченом распрострањеношћу. Проређивањем шума Златибора није умањена заштита од сунчевог зрачења, какав је случај на другим планинама. Због тога је њихово терапијско дејство изразито. Значај Златибора повећавају привлачни гајеви четинарске шуме, са стаблима на растојању 8–20 м, од којих су најзаступљеније шуме белог и црног бора и јеле, а следе их храстове, букове и смрчеве. За Златибор је карактеристично да нема густих четинарских шума, што га обogaћује естетски и рекреативно, делујући опуштајуће и умирујуће на организам човека. Шумске површине Златибора чине комплексни екосистеми у којима су најчешће заступљени букова шума, шума храста китњака и црног граба, заједница раките, цер, храст, бор, јела. У шумама Златибора најзаступљенија врста је златни бор, по коме планина носи име. Пространо шумско богатство ове планине омогућава излетничкорекреативни туризам и од несумњиво великог је еколошког значаја.

Голија је најшумовитија планина Србије, са највећим и најбољим шумским комплексима. Повољни услови резултирали су великом разноврсношћу флоре и вегетације овог планинског простора. На Голији је заступљено чак 30 терцијарних и глацијалних реликтних и ендемичних врста флоре. Најзначајније међу реликтним

врстама су планински јавор и зеленика. Планински јавор типичан је за флору Голије и најочуваније заједнице планинског јавора у Србији. Од ендемита најпознатије су Панчићева оморица и мајчина душица. Заступљени су и најкомпактнији и најсложенији екосистеми високих економских шума, које на појединим деловима, имају одлике прашуме и представљају природни раритет европског значаја. Као последица тога, на Голији је одавно издвојен строги природни резерват „Изнад љутих ливада“. Због наведених и сличних природних вредности на овом планинском терену установљени су, 2001. године, заштитни статуси парка природе I категорије и резервата биосфере међународног значаја. На овај начин, постиже се еколошка и туристичка промоција и популаризација предела, што је у интересу развоја туризма Голије. Ботанички значајна подручја на Голији чине очуване лишћарске и лишћарско-четинарске шуме прашумског типа, као и шуме четинара, посебно субалпске смрче. У смрчевом појасу очувале су се тресаве, као специфични и осетљиви екосистеми (Гајић, 1989).

На Пештерској висоравни, у околини Сјенице, налази се резерват Гутавица. Представља једину чисту очувану јелову шуму на читавој Пештерској висоравни. Као очувана природна реткост, која се разликује у односу на околни оголићени терен, представља значајан атрактивни мотив и потенцијал за развој туризма (Драговић, 2004). Велики потенцијал и атрактивност овом делу дају изванредне ботаничке вредности и парковски негован изглед. Туристички значај шумских екосистема проистиче из његових пејзажних и рекреативних вредности. Рекреативне вредности значајне су за здравствену и туристичку рекреацију.

Доказ простирања шума на свим висинама представља Полимље, где се могу срести шуме храста, букве, јеле, смрче, бора, мунике и молике. Биљне врсте које се по свом значају посебно истичу реликтно су налазиште Панчићеве оморице, ендемичне биљне врсте црног бора, јеремичка, питомог кестена у кањону Милешевке. Територија општине Пријепоље располаже значајним комплексима шума на просторима Златара, Јадовника, Озрена и других планинских предела. Најшумовитија планина овог предела је Златар, у чијој структури шумских површина доминира смрча (45% укупне површине), јела (26%), буква (16%), бор (6%). Златар се одликује разноврсношћу природних пејзажа. Спада у ред најшумовитијих планина Србије, због густих четинарских шума у којима доминирају састојине смрче. На овим просторима распрострањене су и шумске врсте - леска, дрен, глог, клека и зеленика, а на Голији расте и црвена зова. Шуме су богате боровницом, јагодом, малином, купином, рибизлом и различитим врстама печурака-

вргањ, смрчак, поповача итд. На шумском простору овог краја налазе се два резервата природе, један под највишим врхом Голије, Јанковим каменом, а други испод Црног врха. Ови резервати представљају мешавину јеле, смрче и букве прашумског карактера. Природне знаменитости су и строго заштићене врсте, стабло пирамидалне смрче и стабло смрче са кугластом формом круне, у делу Дајићке планине.

Укупна површина под шумом на територији Новог Пазара је 42,3%, што је недовољно у односу на биоеколошке карактеристике подручја, а оптимална се процењује на 51%. Такође на простору Сјенице уочава се недовољност у односу на биоеколошке карактеристике, будући да је под шумом 27% територије општине. На територији ове шумске управе констатовано је 29 значајних врста дрвећа, од којих је 8 на листи реликтних, ретких и угрожених врста. У шумском фонду доминира буква, (35% у укупној запремини свих врста и 30% запреминског прираста). У шумама у државном власништву нема довољно зрелог дрвета, због великог учешћа танких стабала, са 55,2%, и само 7,1% дебелих. Доминација танких стабала у недовољној мери обезбеђује приоритетне функције шума (Љешевић и др., 2004).

4.2. Туристички потенцијал животињског света

Простори диференцирани на различите типове станишта (водена и копнена) погодују развоју и опстанку разноврсног животињског света. Све значајније врсте високе и ниске дивљачи (вук, медвед, дивља свиња, лисица, куна, јазавац и птице-белоглави суп, јаребица, препелица) карактеристичне за Средњу Европу и умерене ширине, могу се наћи у Југозападној Србији, тако да овај део представља један од значајнијих центара биодиверзитета и у смислу фауне.

На простору Златара, Специјални резерват природе „Увац“ простире се на 7.500 ха и на надморској висини 900–1.267 м. Овај крај посебно је познат по белоглавом супу (*Gyps fulvus*), врсти орла лешинара импозантне величине, чији распон крила иде до три метра. Просечна тежина орла је 8–9 килограма, а поједине јединке могу достићи и до 11 килограма. Гнезди се по стенама, храни се лешинама, угинулом стоком и другим крупним сисарима, па је познат као чистач природе, притом никада не напада друге животињ, па се не сматра штеточином. Територија коју настањује еколошки је чиста.

Слика 9. - Белоглави суп

Извор: <https://iskra.co/>

Пре двадесет година, ова ретка врста била је пред изумирањем. Пожртвованим радом биолога, љубитеља природе, локалног становништва и других, повећала се бројност супова од 9 на 66 парова, а јединки на 250 до 300, колико их је данас. Данас је стабилно пет колонија ове врсте: Просјек код Зворника и Лазе код Љубовије, затим клисура реке Увац, клисура реке Милешевке и клисура реке Трешњице. Специјални резерват природе „Увац“, такође је и једино гнездилиште великог ронца. Увац је и једно од три преостала станишта беле кање (*Neophron peregrinus*) у Србији (Пузовић, 2000).

Осим изразитог богатства орнитофауне, истиче се и присуство ретких и угрожених врста сисара и друге фауне. Природно чисте воде и акумулација, представљају станишта за 11 врста риба, а неки делови су и природна мрестилишта поточне пастрмке, младице, клена, језерске пастрмке итд. На простору највиших станишта Златара, на високопланинским камењарима, настањују се дивокозе, док срнама погодују буково-јелове шуме, где има више траве. Станишта букове и храстове шуме на Златару, Јавору, Голији и Јадовнику, постојбине су дивље свиње. Крзнари се срећу на свим планинама, претежно у мешовитим и лишћарским шумама, где има обиље хране. Бројност планинских вукова последњих година посебно се увећава на подручју Пештерске висоравни.

Фауна птица такође је бројна и разноврсна. Претежно се сусрећу јаребица, фазан, дивља патка, а од грабљивица, најчешће соко, јастреб и сова, затим препелица, голуб, ласта, дрозд, кос, зеба, креја, детлић, грлица, сеница, чворак, шева и друге врсте. Од гмизаваца, најзаступљеније врсте су: змије-белоушка, претежно у мочварно-барским и прибрежним језерским деловима Полимља и шарка отровница, са веома широким ареалом. Највише их има на нижим, добро осунчаним ливадама и пропланцима. Следе

веома распрострањени гуштери, и ретко, барска корњача (Драговић, 2004). Фауна инсеката бројна је на овом простору и настањују четинарске, мешовите, ливадске и пашњачке пределе. У фауни инсеката неизоставно је потребно навести и Панчићевог скакавца (*Purgomorphella serbica*), реликтну врсту коју је нашао др Јосиф Панчић 1881. године. Ареал Панчићевог скакавца локализован је на источним падинама Златибора (горњи слив Црног Рзава, у околини Чајетине) и др. (Матвејев, 1978).

4.2.1. Лов и риболов

Посебну туристичко-еколошку вредност представља фауна риба. У рекама, потоцима и језерима, живи више врста риба, а најзначајнији представници су: младица, липљен, мрена, скобаљ, клен, штука и поточна пастрмка. Младица живи у чистим планинским рекама које се уливају у Дрину, на подручју од Пештера до Таре. Младица има велики спортско-риболовни значај али је сада под режимом ограниченог риболова. Све ове врсте риба су аутохтоне. Порибљавањем је унета и калифорнијска пастрмка, али најтраженија је заштићена врста поточне пастрмке коју риболовци називају „легава лепотица“. Живи у брзим и чистим водама и може се сматрати еколошким индикатором чистоће слатких вода, јер се, чак и при појави мањих загађења, сели узводно. За спортски риболов у неким рекама погодни су и сом, шаран, кркуша и друге. Све ово указује на могућност развоја речног и језерског туризма, као и на услове за развој риболова (Чолић, 1967).

Значајнији ефекти у очувању бројности риба могу се постићи ограниченим издавањем риболовачких дозвола, строжом применом казних мера, уклањањем дивљих депонија, изградњом риболовачких стаза и пунктова, правилнијим газдовањем мрестилиштима и афирмацијом туристичко-спортског одрживог риболова. Важан сегмент туристичке делатности може представљати риболовни туризам. У сезони риболова, реке и језера посећује већи број, како домаћих, тако и страних туриста-риболоваца. Због тога, Србија посвећује посебну пажњу очувању риболовних ревира.

Разноврсност дивљачи, као што су срне, зечеви, лисице, јаребице и вукови, пружа основу за развој ловног туризма на Златибору. Најпознатије ловно излетиште је Чавловац. Налази се на километар удаљености од Црног Рзава, у пределу дубоких клисура, оштрих теренских форми и пространих густих четинарских шума. Гајењу ловне дивљачи погодују знатна надморска висина, преко 1.150 м, богатство четинарских шума

и дисецираност рељефа. Чавловац представља највећи ловни резерват дивљачи као што су: срна, зец, лисица, куна, јазавац, веверица и друго. Ту би требало изградити излетничке стазе, заклоне од невремена, чеке-осматрачнице и планинарски дом (Николић, 2006).

Муртеница је такође погодна за лов јер је богата шумама. Поред четинарских, овде су заступљене и листопадне шуме. Због дивних предела, нетакнуте природе и богатства шума, овај крај представља станиште ретких животиња. На ловиштима Муртенице, судећи према ловно-привредној основи, од аутохтоних врста дивљачи има срна и зечева. У мањем броју, ту су и љештарке, пољске јаребице и камењарке, а има и вукова који се јављају само у пролазу. Торник је такође ловни простор са нешто мање дивљачи од Чавловца и Муртенице.

5. ЗАШТИЋЕНА ПРИРОДНА ДОБРА

Заштићена подручја се могу дефинисати као подручја која имају изражену геолошку, екосистемску или предеону и биолошку разноврсност, због чега се проглашавају заштићеним подручјима од општег интереса, актом о заштити. Под форму заштите увршћавају се и она подручја која имају утицај за опстанак миграторних врста а све у складу са међународним прописима. Такође, заштићена подручја могу се прекогранично повезивати са заштићеним подручјима других држава. Заштићена подручја представљају заштићена природна добра, поред заштићених врста и покретних заштићених природних докумената (<https://www.zzps.rs/wp>).

Поред већ наведених подручја, у Југозападној Србији је смештен још велики број заштићених природних добара категорисаних као предели изузетних одлика и строги природни резервати. Ове територије нетакнуте природе све више добијају на популарности како код домаћих тако и код страних туриста, и представљају велики потенцијал за развој авантуристичког и спортско-рекреативног туризма.

Парк природе „Шарган – Мокра Гора“ делом обухвата планину Тару, тако да се граничи са Националним парком „Тара“. Парк природе „Шарган – Мокра Гора“ обухвата мокрогорску и део креманске котлине, југоисточне површи Таре, северозападне огранке Златибора и превој Шарган који се налази између ове две планине. Читав овај простор део је крајњих источних огранака унутрашњих Динарида. Кроз мокрогорску и креманску котлину пролази међународни магистрални путни правац Е-761 који преко Чачка и Ужица повезује Бугарску и Румунију са Босном и Херцеговином и Хрватском. На

граница Парка природе налази се гранични прелаз Котроман, капија на путу до Вишеграда, Требиња, Боке Которске и дубровачког приморја. Административно, Парк природе „Шарган – Мокра Гора“ највећим делом припада општини Ужице (КО Мокра Гора и КО Кремна), а мањим делом општинама Бајина Башта и Чајетина. Најинтересантније природне атракције које се могу посетити у овом крају су Хајдучка и Црвена пећина, као и водопад Скакавац.

Табела 28. - Заштићена природна добра Југозападне Србије

Назив	Категорија заштићеног природног добра	Површина (ха)	Година проглашења
Голија	Парк природе и Резерват биосфере (МАВ)	75183	2001.
Шарган – Мокра гора	Предео изузетних одлика	3678,23	2008.
Пештерско поље	Резерват природе	3.117,97	2016.
Клисуре Увца	Резерват природе	7 543	1995.
Клисуре реке Милешевке	Резерват природе	297	1976.
Слапови Сопотнице	Споменик природе	209,34	2005.
Стопића пећина	Споменик природе	1594 метара	1976.
Потпећка пећина	Споменик природе	19,60	1953.
Гутавица (Сјеница)	Строги природни резерват	9,54	1965.
Палевине (Сјеница)	Строги природни резерват	4,50	1965.
Изнад љутих ливада (Голија)	Строги природни резерват	27,6	1950.
Јанков камен (Голија)	Строги природни резерват	8,50	1957.
Стабло зеленике (Голија)	Споменик природе	296,34	2009.

Извор: Амиџић, Красуља, Белиј, 2007.

На Мокрој Гори, за туристе је најинтересантније путовање старом железницом – Шарганском осмицом. Ово представља најзанимљивији начин да се дојми како су некад изгледала путовања планинским крајевима Србије, али и да се природне лепоте Мокре Горе упознају на један другачији начин. У близини станице Мокра Гора налази се узвишење Мећавник на којем је смештено етно насеље Дрвенград, за чију је изградњу заслужан режисер Емир Кустурица. Насеље је формирано преношењем и прикупљањем аутентичних брвнара овог краја (<http://www.logosfera.net>).

Клисуре реке Милешевке која се улива у Лим код Пријепоља налази се у Југозападној Србији и представља уточиште за многе ретке и старе врсте флоре и фауне.

Природни резерват клисуре реке Милешевке чини неколико кречњачких клисура између јужних падина Златара и Јадовника, окружених шумама и пашњацима, на надморској висини између 600 м и 1400 м, обухватајући површину од 297 хектара. Кањон Милешевке је дуг 24 км и почиње код села Милошев до, на старом путу од Пријепоља према Сјеници и завршава се у близини манастира Милешева и средњовековног утврђења Милешевац – Хисарцик. Изградњом новог асфалтног пута преко Нове Вароши, читаво подручје око Милешевке је остало изоловано те представља пример изворне природе (Петровић, 1956).

Специјални резерват природе „Гутавица“ смештен је на територији општине Сјеница, на шумском подручју планине Голије и обухвата укупну површину од 9,54 ха у својини Меџлиса Исламске заједнице Сјенице, којима се резерват и поверава на управљање. Влада Србије је почетком децембра 2011. године донела уредбу о проглашењу Специјалног резервата природе „Гутавица“, који се ставља под заштиту из разлога да се очува природна шума јеле, која се може дефинисати као последњи фрагмент непрегледних, природних, четинарских шума на Пештеру које имају очувано земљиште. Као разлог се наводи и очувања генофонда изоловане субпопулације јеле са припадајућим елементима ендемичне, ретке и угрожене флоре и фауне (<http://sr.turizamsjenica.com/>).

Специјални резерват природе „Паљевине“ налази се на подручју општине Сјеница у оквиру Шумског газдинства „Голија“ Ивањица, и обухвата површину од 4.50 ха у државној својини. Специјални резерват природе „Паљевине“ стављен је под заштиту да би се очувало једино природно станиште пирамидалног варијетета јеле у Републици Србији и јединствена популација овог таксона. Највећи део резервата обрастао је мешовитом шумом букве, јеле и смрче. Значајно флористичко обележје овог подручја је и присуство тресетница. У границама Специјалног резервата природе „Паљевине“, поред потока, на малим површинама, развијена је висока тресава, која као врло осетљив тип екосистема, представља, за заштиту, приоритетни тип станишта. Специјални резерват природе „Паљевине“ је прво налазиште врсте *Dryopteris remota* (врста папрати) у Републици Србији (www.srbijasume.rs).

На Голији постоје три резервата природе који су под заштитом. Комплекс мешовитих шума јеле, смрче и букве на локацији изнад Љутих ливада је заштићен на површини од 27,6 ха још од 1950. Заштићен је и резерват шума смрче, јеле и букве на простору од 8,5 ха у близини Јанковог камена (www.golijainfo.rs).

IV
АНТРОПОГЕНИ ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛ
ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. УМЕТНИЧКЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

Богато културно-историјско наслеђе Југозападне Србије настало је као последица боравка многих народа, који су кроз историју за собом оставили видљиве трагове својих култура. Физичко-географске карактеристике ове регије и њен положај биле су веома повољне за насељавање становништва још у праисторијско време. Најстарији очувани трагови припадају још непознатом неолитском становништву, док се из каснијег периода срећу остаци трачке, илирске и келтске материјалне културе. Хелени (Грци) и Латини (Римљани) представљају напредне цивилизације иза којих су остали добро очувани објекти културног добра. У VI веку нове ере, простор почињу да насељавају Словени, односно Срби, иза којих је остало завидно културно добро.

1.1. Археолошка налазишта

Према Закону о културним добрима Републике Србије (1994), под археолошким налазиштем као непокретним културним добром подразумева се „део земљишта или површине под водом који садржи остатке грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне предмете из ранијих историјских доба, а од посебног су културног и историјског значаја“. Као и свако друго културно добро и археолошко налазиште се не сме „оштетити, уништити, нити се без сагласности, у складу с одредбама овог закона, може мењати његов изглед, својство или намена“(Закон о културним добрима, 1994).

Период римске владавине представљен је великим бројем археолошких локалитета на територији Југозападне Србије. Почетак II века пре нове ере означава виши културни ниво становништва и организованији начин живота. У римско доба, велики део простора Југозападне Србије, обухватао је две провинције-Мезију и Далмацију. Колски путеви, војна утврђења, надгробни споменици и насеља представљају најзначајније трагове материјалне културе овог доба. Путеви су имали трговински и војни значај. Један од њихових важнијих кракова водио је низ долину Лима до Пријепоља, где се уклапао у мрежу осталих колских путева. Надгробни споменици срећу се у околини Бродарева, Коловрату, Сјеници и Новом Пазару. Материјални докази говоре

да су се у периоду римске владавине на овим просторима користили термоминерални изори Прибојске бање (Грашанин, 1972).

На Златибору су нађене камене секире и кремени ножићи заједно са грнчаријом. У музејској збирци библиотеке у Чајетини, могу се видети неки фрагменти грнчарије са карактеристичним шарама утиснутим у глину помоћу нокта. Култура и живот Илира проучавани су искључиво из „тумула“, тј. гробница, јер су они били номади па нису имали насеља. На Златибору их има на разним локацијама, где су пронађени земљани судови, копља, накити и други метални предмети. Остаци римске цивилизације у околини Нове Вароши откривени су у селима: Рутоши, Радоиња, Акмачићи, Буковик, Љепојевићи и у месту Пуљци поред Увца. Најпознатије насеље било је у Радоињи, где се и налази највише трагова из римског периода. Ови археолошки налази указују на то да је овај крај, у римско доба, био насељен. На овом простору, налази се неколико утврђења везаних за владавину цара Јустинијана, које је он подигао ради одбране од продора Словена. Најпознатија утврђења, из тог доба, су Оштрик, изнад Челица, Градина, код Јасенова, и Градина у Радоињи (Павловић, Живковић, 2001).

У новије време, у атару села Рутоши (Нова Варош), пронађени су делови средњовековног града у којем је владала српска лоза Војиновића. Познато је да је ова лоза владала овим крајем Србије (Хум, жупа Дабар) у XIII и XIV веку, а била је врло блиска Немањићима. Докази су бројни, а најзначајни се налазе у манастиру Свети Никола код Прибоја, (који представља њихову породичну задужбину). Остаци овог средњовековног града налазе се на планини Оштрик, на око сат времена хода од села Рутоши, и леже на висини од 1.238 m (Дерикоњић, 2013).

На територији Новог Пазара, Сјенице, Тутина и других места, као што су Смолућка пећина и Напреље налазе се значајни археолошки локалитети из различитих епоха, од неолита до средњег века. Бројни локалитети са остацима римских и других античких објеката и утврђења, као што су: Новопазарска Бања, Јужац код Сопоћана, Шарски крш код Дуге Пољане, и многи други. Ипак, најзначајнији археолошки локалитет је Постоње, код Новог Пазара у близини Петрове цркве, у којој је Стеван Немања крштен по православном обреду и прихватио православље. Истраживања на овом локалитету указују на то да се у близини налазио Стари Рас и двор Немањића (Гаршанин, 1969).

Треба нагласити да и поред тога што у Југозападној Србији постоји више археолошких налазишта, истражених и конзерваторски испитаних, ниједан од ових

локалитета није туристички уређен ни прилагођен организованим посетама туриста. Од свих наведених налазишта, једино је на територији града Новог Пазара, до старог града Раса, на Градини, уређена пешачка стаза, док сам локалитет није прилагођен организованим посетама туриста, већ је посећен и познат претежно локалном становништву, као и већина локалитета Југозападне Србије. Овакав однос према овом културном туристичком потенцијалу је велики недостатак, а пре свега пропуст локалних туристичких организација. Како авантуристички туризам све више добија на популарности, а значај културног туризма не опада, локалитети на којима се налазе остаци културно-историјских споменика, са уређењем туристичке инфраструктуре могу постати посећеније туристичке дестинације.

1.2. Сакралне грађевине

Својим положајем на Балканском полуострву Србија се одувек налазила између културе Истока и Запада, које су утицале на стварање јединственог културног наслеђа. По свом броју, а и значају, посебно се издвајају сакрални објекти, који су у Југозападној Србији бројни и разноврсни, пре свега због верског састава становништва које није монолитно. Највећи број верника Југозападне Србије је православне вере, са значајним процентом муслиманског становништва. Сходно томе, велики је број сакралних објеката који имају вишевековни историјски континуитет.

1.2.1. Манастири и цркве

Српски православни манастири и цркве су света места за духовни и молитвени живот. Најстарије и најлепше храмове подигли су моћни српски владари, а неки су у њима провели своје последње године као монаси. Манастире као задужбине су остављали властела, монаси и обични грађани. Углавном су грађени као задужбине, али и као места заједничке молитве. У неким манастирима и црквама вековима се чувају мошти наших светаца. У њима су се преписивале и украшавале богослужбене књиге.

Простор Југозападне Србије је у средњовековној Србији имао централни положај те је ово данас део Републике Србије са можда највећом концентрацијом средњовековних цркава и манастира. Стога ће овде бити поменути сакрални објекти од највећег културно историјског значаја. Највреднији споменици културе Југозападне

Србије су манастир Сопоћани, Петрова црква и Ђурђеви Ступови, о којима ће касније бити више речи, затим манастир Милешева, манастири Увац, Бања, Куманица, Давидовица и Дубница, као и цркве које су изграђене највише на Златибору, али и у околини Златара, Прибоја и Пријепоља.

Манастир Милешева један је од најзначајнијих српских средњовековних манастира, са изузетним, како духовним и идентификационим, тако и културним значајем за српски народ. Манастир се налази на ушћу Косаћанке у Милешевку, на шестом километру од Пријепоља. Стилски, манастир припада Рашкој школи, а подигао га је краљ Владислав, син Стефана Првовенчаног, 1219. године. Јачање и процват манастира као и српског духа у директној су вези са полагањем моштију Светог Саве у припрати коју је краљ Владислав доградио. Тада настаје и живопис спољне припрате где су сви зидови прекривени сценама Страшног суда. Централни део на жутој позадини, заузима композиција на којој је Христос представљен на престолу, са грешницима на црвеној позадини и јужној страни, а праведницима на северној и плавој позадини. Свуда је подражаван мозаик. У покушају да се сломи српски дух, схватајући значај светитељевих моштију за српски народ, Турци су године 1595. пренели мошти из манастира на Врачар и спалили их. Време грађења манастира, време Латинског царства, поклапа се са настајањем специфичног стила који се одликује монументалношћу, без додатног декора, уз склоност ка формама класичне античке лепоте. Године 1337, у манастирској цркви крунисан је Твртко I Котроманић за краља Србљем и приморјем, а Стефан Вукчић Косача овде се прогласио херцегом од Светог Саве, по чему Херцеговина добија име (Сајловић и др., 2003).

Слика 10. - Манастир Милешева

Извор: www.turizamrijepolje.org.rs

Фреске манастира Милешеве убрајају се у највећа уметничка дела и најбоља европска остварења XIII века. Фреске су вишеслојне, а тако су рађене да би се заштитиле од Турака. Услед разарања, манастир је дуго био без крова, па су фреске биле изложене киши, снегу и јаком сунцу, при чему је оштећен површински слој испод кога се налазио много вреднији.

Слика 11. - Фреска „Бели Анђео“

Извор: www.turizamrijepolje.org.rs

Највреднија фреска и најснажнији симбол православне вере је фреска „Белог Анђела“, део композиције „Мироснице на Христовом гробу“ из цркве Вазнесења, на којој је приказан анђео обучен у бели хитон који седи на камену и руком миросницама показује празан Христов гроб, односно, место његовог васкрснућа. Уочљив је слободан стил остварен широким потезима где се истиче монументалност и пластичност у моделирању. Фреска је смештена на јужном зиду, настала је у XIII веку као ремек-дело непознатих аутора Грка, а у XVI веку преко ње насликана је друга фреска, тако да је Бели Анђео био прекривен све до XX века, када је при рестаурацији горња слика уклоњена. Поред Белог Анђела, својом уметничком вредношћу, истичу се „Богородица из Благовести“ и ктиторска композиција са портретом краља Владислава, а од историјских портрета Иконографија Немањића. Пракса имитирања мозаика из Студенице, пренета је и још више развијена у Милешеву, а интересантно је, да је распоред композиција Великих празника поређан обрнутим редом, здесна на лево и одоздо навише, па су се поједине сцене нашле на неубичајеним местима. Манастир је једнобродна базилика са две куполе, једне изнад улаза и друге изнад олтарске апсиде. Манастир Милешева једно

је од најзначајнијих духовних, уметничких, историјских, светитељских и туристичких вредности српског народа (Јанковић, 2007).

Манастир Бања налази се поред Лима, 6 км југоисточно од Прибоја. Црква је посвећена Светом Николи и Успењу. Први пут манастир је споменут у Студеничком типичу (1207. године), а од 1219. године као седиште Дарске епископије, једне од првих шест епископија осамостаљене Српске Православне Цркве коју је основао Св. Сава. У манастирском комплексу налазе се темељи некадашње цркве Св. Илије. Црква Св. Николе изграђена је 1329. године, а ктитор је био Стефан Дечански. Манастир је обновио патријарх Макарије Соколовић, а црква Св. Николе украшена је новим фрескама 1573–1575. године. Живопис цркве потиче из XIV, испод млађег слоја из XVI века. Млађи слојеви су скинути, обрађени и изложени у другим деловима цркве. Манастир је и маузолеј властелинске породице Војиновић (Сајловић и др., 2003).

Слика 12. – Манастир Бања

Извор: <https://www.panacomp.net/>

Манастир Увац налази се у селу Стубло, на граници општина Чајетина и Прибој, између врхова Хум и Кобиља глава. Храм је посвећен Рођењу Пресвете Богородице, а подигао га је непознати властелин почетком XV века. У старијим изворима, о овом манастиру говори се као о једном од најнеприступачнијих средњовековних манастира код нас, о царству камена и змија, познатом под називом Вувац, на реци Увац, у подножју прибојског Црног врха и испод обронака Златибора на североистоку. Историјски подаци са сигурношћу тврде, да је, на овој граници између деспотовине и средњовековне Босне давно била подигнута мала црква као отпор јереси и надилазећем исламу. Страдао је и обнављан неколико пута па се у архитектури издвајају три градитељске фазе. Године

1944. започета су систематска истраживања и конзерваторско-рестаураторски радови, тако да је црква у потпуности обновљена (Сајловић и др., 2003).

Слика 13. – Манастир Увац

Извор: www.zlatibor.org.rs

Манастир Куманица са црквом посвећеном Архангелу Михаилу, налази се на десној обали Лима, непосредно на уласку у Куманичку клисуру 13 км од Бродарева, на граници са Црном Гором. Грађена је у моравском стилу, време настанка није познато, мада историјски извори указују да је то било у XV веку. Црква је грађена као једнобродна грађевина, а фрагменти живописа везују се за XVI век. У XVIII веку манастир је потпуно опустео, а црква је обновљена 2006. године. Треба истаћи да у овај верски објекат долазе са великим поштовањем и припадници исламске вероисповести (Сајловић и др., 2003).

Манастир Давидовица, са Богојављенском црквом, налази се североисточно од Бродарева. Представља културно историјски споменик од великог значаја. Задужбина је монаха Давида (Димитрија) по коме је добила назив, сина кнеза Вукана (Немањин унук). Изградњу Богојављењске цркве, започео је 1281. године протмајстор храма Десина де Риса, а уговор о изградњи чува се у Дубровачком архиву. Једнобродне је основе, а по архитектури припада Рашкој школи. Црква је живописана у XIII веку, али су сачувани само фрагменти фресака под куполом и немају већу уметничку вредност. Рестаураторски и конзерваторски радови завршени су 1997. године (Сајловић, и др., 2003).

Манастир Дубница, посвећен Светој Тројници, налази се у долини Увца, у селу Божетићи, на само неколико километара од Сјеничког језера. Историјски подаци указују да је манастир настао у првој деценији XV века и да је саграђен на темељима старије

грађевине. Остаци старије цркве и конака из тог периода данас су тешко препознатљиви. Црква је живописана након градње, што се може закључити по постојању једног већ испраног слоја фресака. Народно предање Дубницу доводи у везу са Немањићима, а да су је касније обнављали Рашковићи, јер су и они од лозе Немањића. По истом предању, патријарх Арсеније Чарнојевић провео је ту последњу зиму, пред Сеобу 1690. године. Турци су, као одмазду за то, манастир спалили до темеља. Завод за заштиту споменика културе из Краљева спровео је прву велику реконструкцију седамдесетих година XX века (Милосављевић, 2002).

Слика 14. – Манастир Дубница

Извор: www.zlatar.info.rs

Цркве брвнаре имају веома значајну историјско-туристичку вредност. Значајан број изграђен је на Златибору, а до данас их је сачувано само пет, које су стављене под заштиту државе.

Црква посвећена Св. Илији налази се у Доброселици, 19 км од центра Златибора. Црква изванредних уметничких лепота дело је непознатих градитеља. На иконостасу цркве налазе се иконе Пресвете Богородице, Исуса Христа и Господа Спаситеља. Прављена је као правоугаона грађевина, димензија 8 м дужине, а ширине 5 м. Изграђена је 1821. године од борових брвана (Мајсторовић, Мајсторовић, 2002).

Црква брвнара у Јабланици, посвећена Покрову Пресвете Богородице, саграђена је 1838. године. По предању, градили су је локални мајстори. Налази се око 25 км југозападно од центра Златибора. Грађена је од борових брвана и правоугаоне је основе. Малих је димензија, 9,25 м, ширина 5,25 м. Иконе је, године 1851, осликао Димитрије

Посниковић, а значајније су: Исуса Христа, Пресвете Богородица, Светог Василија Острошког са Светим Јованом Крститељем (www.upoznajsrbiju.co.rs).

Црква у Пети, налази се на јужним падинама Златибора, у селу Кућани. Посвећена је Рођењу Пресвете Богородице. Изграђена је 1780. године и представља најстарију цркву брвнару на Златибору. Темељ је изграђен од необрађеног камена, зидови од борових брвана, а кровни покривач је од шиндре. Црква спада у најмање на територији Старог Влаха и Рашке (дужина брвнаре је 6,5 м, ширина 3 м). По предању, овако мале димензије везују се за то да је прављена у тајности бојећи се турских паљевина, а у њој су у то време сакривани црквени предмети и књиге. Зограф Симеон Лазовић, родоначелник сликарске породице која је у то време украшавала многобројне цркве и манастире у Србији, осликао је царске двери (Мајсторовић, Мајсторовић, 2002).

Црква брвнара у Радијевићима на Златару изграђена је 1808. године. По летопису, цркву је у тајности подигао свештеник Василије Пурић. Посвећена је Светој Богородици. Неуобичајеног је облика за верске објекте, изграђена од борових брвана, са кровом покривеним шиндром. Четвртасте је основе, подигнуте изнад каменог подрума, који је коришћен у периоду турских напада за скривање. Унутар цркве налази се полукружни олтар, такође, од зиданог камена. Налази се на 12 км јужно од Нове Вароши (Чувари баштине, 1998).

Црква у Белој реци налази се на десној обали белоречког потока на Златибору. Малих је димензија, са једним кубетом. По народном предању, потиче из доба Немањића. Унутрашњост цркве скромног је изгледа, почев од пода поплочаног каменом и зида од сиге, на којем би се испод малтера, вероватно, могли наћи остаци фресака. Детаљно је обновљена 1810. године.

Црква Светих апостола Петра и Павла налази се у Сирогојну. Представља део споменичког комплекса музеја „Старо село“. Ктитор цркве био је протојереј Георгије Смиљанић, који је цркву изградио 1764. године. Црква је једнобродна грађевина, са кровом од дрвета. Познати српски зограф, Симеон Лазовић, осликао је иконостас цркве, који данас представља њену највећу вредност. У порти цркве налазе се надгробни споменици који датирају из XIX века (Мајсторовић, Мајсторовић, 2002).

Црква Светог Архангела Михаила налази се на левој обали Поблаћенице, недалеко од Прибоја. По народном предању подигао ју је Мехмед-паша Соколовић, у спомен своје мајке. Једнобродне је основе, са нешто издигнутом средином јер је, вероватно, требало да носи куполу. На њој се уочавају елементи две градитељске школе

и дела зетских мајстора који су радили камене богомоље на територији Рашке. Црква није живописана, осим на зиданом иконостасу, где се су сачуване фреске са почетка друге половине XVII века. Најзначајније су фреске Христа и апостола. Године 1966., изведене су конзерваторске интервенције над овим иконостасом, а годину дана раније и радови на крову и зидовима цркве. Завршетком свих радова на рестаурацији црква ће добити првобитни изглед, те ће и њена туристичка вредност бити већа (Чувари баштине, 1998).

1.2.2. Џамије

У време турских освајања, у Југозападној Србији је више него у другим српским просторима вршена исламизација. На овај начин створени су услови за формирање исламске споменичке културе, односно градња џамија, мектеба (верских школа) и вакуфа (задужбина).

Ибрахим-пашину џамију у Пријепољу саградио је 1572. године син Скендербега, који је био Херцеговачки субаша, Ибрахим-паша. Џамија је саграђена за потребе верских обреда војске, чији је командант био баш Ибрахим-паша. Посада је обезбеђивала мост на Лиму. Око џамије убрзо се формирала махала, у прво време названа Ибрахим-махала, а касније Горњи Вакуф. У близини џамије, а поред горњег зида, је мезар (гроб) Ибрахим-паше и његове сестре Кајдефе. На предњем нишану мезара исписано је Шехаде и исклесана је сабља (Кићовић, 2004).

Махмут-бегова џамија у Пријепољу, саграђена је у периоду од 1895. до 1900. године, на месту где је некада постојала доста мања џамија, са дрвеним минаретом, који је саградила Мева кадуна за свог мужа Махмут-бега. Налази се у центру града, поред музеја. У џамијском комплексу налазе се шедрван и пространи харем. Шедрван са шест чесама, подигнут је 1929. године (Кићовић, 2004).

Хасан-бегова џамија се налази у Прибоју. Саградио ју је Хасан-ага, када је постао управник прибојске области, 1758. године. У то време, представљала је симбол града. Двапут је горела и обнављана. Последња велика реконструкција урађена је 1982. године (Кићовић, 2016).

Алтун-алем џамија изграђена је, највероватније, између 1516. и 1528. године, у старој градској чаршији Новог Пазара. Џамија је средње величине, са тремом, једном куполом и каменим минаретом. Ктитор је Муслихедин Абдул Гани (познатији као

Мујезин Хоџа Ал Медини), образован и богат градитељ из половине XVI века. Изграђена је на друму за Стамбол (Цариградски пут) према Скопљу и Истанбулу. Зидови су од опеке и тесаног камена, а фасада је малтерисана. Минарет је дванаестространи, од камена пешчара, озидан уз трем.

Слика 15. - Алтун-алем џамија

Фото: Љ. Лешевић

Унутрашњост џамије није осликана, а под је прекриван ћилимима карактеристичним за ову област. Алтун-алем џамија представља редак споменик исламског градитељства у нашој земљи. По стилу градње и архитектури припада рано-османлијском периоду. У њој је смештен део завичајног музеја (Ристановић, 2006).

Мало је поузданих података о Араб џамији. Први пут се помиње у попису из 1528. године, што довољно говори да ова грађевина спада у најстарије објекте у Новом Пазару и околини. У народу је очувано предање да је Хасан Челеби био Арапин, па је џамија по њему добила име. Међутим, у изворима из XVI века, помиње се извесни Хасан Челеби или Хасан-бег, као градитељ џамије, невеликих размера, у Новом Пазару, али уз његово име нема податка који би означио његову етничку припадност. Џамија је била спаљена 1689. године, а касније обновљена, па је могуће да ју је обновио неки Арапин који је живео у Новом Пазару као официр или неки други старешина, те је од тада све добила садашњи назив (www.tonp.rs).

Лејлек џамија спада у најстарије исламске верске објекте у Новом Пазару. Назив је изведен од речи лејлек (рода), птице која је код муслимана веома поштована. Првобитни назив џамије био је Ахмед-бег или Хавале Ахмед-бег Силхадар џамија, како је сачувано у историјским записима. Џамија има широку и плитку куполу без прозора, а кровни покривач је ћерамида. Минарет је зидан поред улаза, тесаним каменом. Салих-

бег Беговић обновио је џамију 1891. године, када је и дограђен нови трем, подигнута нова зграда мектеба и обновљена чесма. Такав изглед џамије сачуван је до данашњег дана (Ристановић, 2006).

Слика 16. - Лејлек џамија

Фото: Љ. Лешевић

1.3. Музеји и културно-историјски споменици

На територији Југозападне Србије постоје бројни споменици културе, који чине веома важан део туристичког потенцијала ове области. Неки од њих нестали су у ратним сукобима, али је највећи део културног блага остао сачуван. Њихово постојање и рестаурација, у другој половини XX века, има велики значај за развој туризма.

Јачањем и доминацијом хришћанства, у другој половини IX века, напредује културни и просветни живот становништва. У том периоду граде се манастири са карактеристикама Рашке школе и богатим иконописима, па овај крај поприма улогу културног средишта из којег се ширила и јачала православна религија и дух православног народа. Захваљујући династији Немањића, подижу се бројне цркве и манастири, ради се на јачању српског духа и идентитета. Својим архитектонским изгледом, културним и уметничким благом, манастири и цркве овог краја, доказ су аутентичне културе и уметности српског народа на овим просторима. Наглим надирањем Турака на ове просторе, а будући да је било мало правих Турака, била је изражена јака исламизација, па је тако изграђено и више споменика исламске архитектуре. Исламски објекти са

једним молитвеним простором и плитком михрабом (део џамије намењен за имама) окренутим у правцу Меке, грађени су у истамбулско-балканској варијанти.

Споменици од културно-историјског значаја, новијег доба, најчешће су посвећени браниоцима из Првог и Другог светског рата. Досељавање словенских племена у регију Југозападне Србије, пратила је градња војних утврђења и кућа од дрвета. У каснијем периоду, јачањем економског савеза уједињених племена, створена је прва српска држава-Рашка. (Драговић, 2004).

Поред оних који су сачувани до данашњег времена, бројни су локалитети са остацима манастира, цркава и утврђења на овом простору. Достионик и Црно Бучје били су утврђења средњовековног типа (као и Јелеч, Звечан и Градина). Достионик је постојао пре Немањића, а претпоставља се да се налазио западно од Раса, док је претпоставка да се Црно Бучје налазило у близини Сопоћана (Петровић, 1984). Дежева, са остацима двора Стефана Немање, и град Јелеч, на Рогозни, утврђење краља Драгутина, спадају у најпознатија утврђења у Новопазарском крају. Остаци манастира Ораховица налазе се у атару села Мажићи код Прибоја. Сматра се да је сазидан у XII веку јер се први пут помиње у типичу манастира Студенице почетком XIII века. Неколико пута је разаран, а најтеже 1667. године, да би, у XVIII веку био напуштен. Црква Светог Ђорђа, помиње се као црква у Дабру, а имала је изглед једнобродне правоугаоне грађевине. Кивот из 1620. године, највреднији предмет манастира, чува се у старој православној цркви у Сарајеву (Кићовић, 2004).

Град Јелеч, налази се на планини Рогозна, око 12 км јужно од Новог Пазара, на висини од 1.262 м. Представља мало утврђење, на стрмим и неприступачним странама Великог крша, зидано ломљеним и тесаним каменом. Најбољи прилаз је са југоисточне стране. Простор, унутар зидина, дугачак је 45 м и протеже се као и врх на коме се налази, од југозапада према североистоку. Очуване зидине високе су између 5 и 15 м. Унутар зидина могу се наћи остаци дрвених греда, које су служиле као степенице ка осматрачницама. Представљао је јужно утврђење у долини Ибра. У унутрашњост су водила два улаза, на северисточној и северозападној страни (Петровић, 1984).

Новопазарска тврђава налази се у центру града, на десној речној тераси реке Рашке. Саградио ју је Иса бег Исаковић крајем XV века, када је и град изграђен. Налази се на раскрсници караванских путева од Цариграда и Солуна преко Јени (Новог) Пазара до Босне и Дубровника. Најбоље је очувана висока осмоугаона кула Мотриља са четири еркера испуст и пушкарницама на највишем спрату, као и источна страна бедема.

Проглашена је Спомеником културе од великог значаја (Енциклопедијско– туристички водич, 1983).

Хисарцик је средњовековни град-утврђење на окомитој стени, 7 км источно од Пријепоља, над улазом у клисуру реке Милешевке, недалеко од Манастира Милешева. Подигао га је Херцег Стефан Косача поред пута Сјеница–Пријепоље, које су касније освојили Турци и дали му назив који је остао до данашњих дана. У изворима из XV века помиње се као град Милешевац (Енциклопедијско-туристички водич, 1983).

Новопазарски музеј „Рас“ основан је 1953. године као Градски музеј, у центру Новог Пазара, у старој традиционалној градској кући из XIX века. Музеј „Рас“ поседује највећу збирку предмета у Старовлашко-рашкој регији, од каменог доба до новијег времена. Области истраживања су: археологија, историја, етнологија, нумизматика до савременог стваралаштва. Покрива територију Новог Пазара, Тутина, и Сјенице.

Слика 17. - Музеј Рас

Извор: <https://muzejnp.rs>

Етнолошко одељење је специфично због етничке и етнографске шароликости становништва (пештерских муслимана и старовлашких и рашких Срба). Посебност археолошког одељења је збирка новца из доба Немањића, која је јединствена у Србији. Због великог значаја за културу Србије, 30. априла 2013. године, проглашен је за институцију од националног значаја (www.tonp.rs).

Музеј у Пријепољу основан је 1990. године и један је од најмлађих музеја у Србији. Од 1995. године сврстан је у регионални музеј.

1.3.1. Споменици културе на *UNESCO* листи културне баштине

Светска баштина Организације Уједињених нација за образовање, науку и културу (*UNESCO*) ставила је дванаест локалитета у Србији под своју заштиту, уврстивши их у места од изузетног значаја за светску културу, науку и образовање.

Први заштићени споменици су средњовековни комплекс споменика Стари Рас и манастир Сопоћани који су на листу *UNESCO*-а стављени 1979. године. Када је Република Србија приступила Унесковој конвенцији, под заштиту су прво стављена четири манастира која се налазе на КиМ, остаци палате Ромулијана и три локалитета стећака.

Табела 29. - Споменици културе на *UNESCO* листи у Југозападној Србији

Назив	Локација	Врста (критеријум)	Година	Број
Стећци – средњовековни надгробни споменици	Надомак Пријепоља и Бајине Баште	Култура (III, VI)	2016.	1504
Стари Рас са манастиром Ђурђеви Ступови и Црквом светих апостола Петра и Павла	Нови Пазар	Култура (I, III)	1979.	96
Сопоћани	Нови Пазар	Култура (I, III)	1979.	96

Извор: Аутор

Комплекс Старог града Рас који је 1979. године уврштен на листу Светске културне баштине *UNESCO* подразумева комплекс споменика и то остатке тврђаве на локалитету Градина, 11 км западно од Новог Пазара, Градина у Постењу, Рељина градина, стара црква у Напрељу и "латинска" црква у Постењу.

Градина са старим Трговиштем (Пазариштем), заједно са оближњом епископском црквом Светих апостола Петра и Павла и манастирима Сопоћани и Ђурђеви ступови представљала је историјско језгро српске средњовековне државе Рашке, чије је име било изведено управо из назива тврђаве Рас.

Петрова црква, односно црква св. Апостола Петра и Павла, налази се на североисточном ободу града Новог Пазара, на благом узвишењу изнад десне обале Дежевске реке, у непосредној близини њеног ушћа у Рашку. Изузетне културно-историјске вредности овог споменика, његова загонетна архитектура, необичног и

јединственог просторног склопа, као и фреске из различитих епоха, чине Петрову цркву не само најстаријим српским православним храмом, него и једним од најзначајнијих сведочанстава о синтези уметности Истока и Запада. Време подизања Петрове цркве није познато, али о томе постоје два предања. По једном цркву је подигао апостол Тит, ученик апостола Павла. По црквеним канонима цариградске патријаршије аутокефалност цркве у једној земљи могла се стећи само ако је на њеном тлу постојао храм сазидан од стране било ког Христовог апостола. По неким историчарима легенда је и настала у време св. Саве и осамостаљивања Српске православне цркве. Према другој легенди, забележеној у Летопису попа Дукљанина, цркву су подигли римски племићи, рођаци по мајци дукљанског владара Павлимира (Премовић, 2015).

Слика 18. - Петрова црква

Фото: Љ.Лешевећ

У време владавине великог жупана Стефана Немање, Петрова црква се нашла у средишту српске државе и у близини владаревог двора. Немању је ту, као 40-годишњака, 1143. године крстио по православним обичајима епископ Леонтије. Године 1172. године сазван је сабор против јереси, а на државном сабору 1196. године Немања се одрекао престола у корист средњег сина Стефана. На истом сабору се и замонашио добивши монашко име Симеон, а његова супруга Ана постала монахиња Анастасија. Петрова црква, била је „столно место“ српских владара све до владавине краља Милутина. У историјској науци усвојена је претпоставка да је црква подигнута крајем 9. и почетком 10. века, а како су показала архитектонска истраживања, ни ти најстарији делови цркве нису из тог времена. Ни у једној српској средњовековној цркви није се сачувало толико слојева фресака, насталих током дужег временског периода, на тако ограниченом

простору у Петровој цркви. Оне својим пореклом приближно прате хронологију градитељских промена на цркви (Премовић, 2015).

Манастир Сопоћани налази се непосредно поред врела реке Рашке, на око 15 км западно од Новог Пазара, на 760 м н.в. Назив манастира потиче од словенске речи сопоте која значи извор. Ктитор манастира је краљ Стефан Урош I. Подигао га је око 1260. године, а манастирска црква посвећена је Светој Троици. По архитектонском изгледу припада рашком типу из друге половине XIII века. По спољашњем изгледу личи на тробродну базилику, што је први случај у рашком стилу градитељства (Чувари баштине, 1998).

Слика 19. - Манастир Сопоћани

Фото: Љ. Лешевић

Живопис манастира настао је 60-их година XIII века и представља смрт краљице Ане Дандоло, мајке краља Стефана Уроша I, која се налази на северном зиду припрате. На две композиције представљени су краљ и принчеви Драгутин и Милутин. Свакако, најјачи утисак, представља композиција „Успење Пресвете Богородице“ на површини од 40 м², која приказује бол због смрти Богородице. Данас се сматра да су ове фреске највећи домет европског сликарства времена када су настале, а тајна лежи у привржености идеалима вечите античке лепоте. Представљају најимпресивнија ликовна остварења у византијском фрескосликарству XIII века. Спољну припрату и звоник подигао је краљ Душан, уз учешће архиепископа Јоаникија II, између 1338. и 1345. године. Сопоћани се сврставају међу најзначајније српске културне споменике, па манастир 1979. године од стране UNESCO-а постаје заштићена светска културна баштина. Манастир је замишљен као породични маузолеј, па је и током изградње уобличен и као породична и као гробница краљевих најоданијих људи.

У југозападном наосу цркве је саркофаг од црвенкастог мермера намењен краљу, а ту су сахрањени и мајка, краљица Ана Дандоло, архиепископ Јоаникије I и кнез Ђорђе, млађи Вуканов син. Током османлијске владавине, манастир је доста страдао, а записи из 1750. и 1759. године говоре о разореној цркви, на којој су сводови пали, купола се срушила. Након ослобађања рашке области од Турака почиње обнова манастира (Јанковић, 2007).

Данас у манастиру, који је општежитељни, живи 8 монаха. Због свог духовног и историјског значаја, манастир носи титулу царске Лавре.

Манастир Ђурђеви Ступови налази се на палеовулканском узвишењу код Новог Пазара, на висини од 805 м. Подигао га је велики жупан Стефан Немања, а радови су завршени 1171. године. Под заштитом је UNESCO-а као светска културна баштина, као део целине Старог Раса са Сопћанима. Према писању Стефана Првовенчаног, настао је заветом Немање, заточеног у пећини, да ће саградити манастир у част светог Ђорђа. Црква је осликана око 1175. године, а други ктитор манастира био је краљ Драгутин који је доградио манастирску цркву и дао да се ослика њена припрата. Краљ Драгутин је и сахрањен у овом манастиру (Сајловић и др., 2003).

Слика 20. - Манастир Ђурђеви Ступови

Извор: <http://zzskv.rs/manastir-djurdjevi-stupovi/>

Током аустро-турског рата манастир је опустео и наредна два века био рушевина која је услед ратова још више разарана. Први пут су Турци запалили манастир и порушили све зграде око њега, а други пут су однели камен са Ђурђевиких ступова у Нови Пазар да граде тврђаву. Потом су га користили као војно упориште. Такође су у Другом

светском рату окупатори наставили са одношењем камена за утврђење изнад Новог Пазара. Услед свих тих разарања, од овог знаменитог манастира остале су само зидине разрушене цркве и капела краља Драгутина. Касније су откопани темељи првобитне трпезарије и других мањих грађевина. Капела, која је била у руинираном стању, конзервирана је, а преостале фреске у њој очишћене су и обезбеђене од даљег пропадања. Обнова манастира подељена је у две фазе, од 1960. до 1999. и од 1999. године до данас. Две синтетисане градитељске концепције средњег века, византијска и романска архитектура, чине јединствени стил у којем је манастир изграђен. Важно место у формирању ове архитектуре има црква Светог Ђорђа, која припада Рашкој школи, као грађевина којом започиње средњовековна српска стваралачка епоха у архитектури. У нови стил убрајају се карактеристичне куле, елипсаста купола, олтарски простор неправилног облика. Будући да је од првобитног живописа веома мало остало, о њему се сазнаје на основу старих фотографија и истраживања (Јанковић, 2007).

По завршетку Другог светског рата, део декорација и фресака скинут је са зидова и пренет у Народни музеј у Београду. Манастирски конак изграђен је 2002. године и омогућио је да се у манастиру опет нађу монаси док је испред манастира саграђен мањи објекат који представља музеј.

Слика 21. - Стећци

Извор: srbijadanas.com

Простор Југозападне Србије су јединствен је по још једном занимљивом феномену, специфичним надгробним споменицима, стећцима, које је могуће наћи у Босне и Херцеговини, Србији, Хрватској и Црној Гори. Стећак је велики надгробни камени споменик, на ком су се клесали украси и натписи. Појам стећак потиче од речи стојећак, или оно што стоји, оно што је усправно. Ова реч се данас најчешће користи, као синоним за стаменост, постојаност. Некада су се користили и други називи, као што је

мраморје, машети, грчки гробови, итд. Стећци са ових простора су специфични јер су симбол времена и показатељ какво је било друштво средњег века, односно како су живели народи на овим просторима. Стећци су грађени у спомен на преминулог, али и на целу породицу и претке. Натписи на стећцима чине драгоцен увид у живот људи тог времена, њихове обичаје, веровања, свакодневни живот. Епитафи сведоче о развојености писма, стању народног језика, историјским догађајима и особама. Најчешће се на епитафима употребљавала ћирилица, тамо где су постојали натписи.

Поред епитафа, сачувани су и украси и симболи (лоза, розета, љиљани, звезда, круг, крст, оружје, оруђа, симболи занимања, итд). Ови надгробни споменици се највећим делом налазе на просторима данашње Босне и Херцеговине и Србије, а настајали су од XI до краја XV века. У Србији се стећци углавном налазе у Рашкој области и Западној Србији. Оно што се зна јесте да су испод стећака сахрањивани припадници свих трију конфесија: Цркве босанске, Римокатоличке и Православне цркве (Кићовић, 2004).

2. ЕТНОГРАФСКО НАСЛЕЂЕ У СЛУЖБИ ТУРИЗМА

Етнографско наслеђе се најчешће везује за материјално културно наслеђе (непокретно или покретно), те подиже његову вредност и на својеврстан начин обогађује квалитет туристичке понуде. Оно се, такође на неки начин може валоризовати у туристичком смислу, али су заиста ретки случајеви да ове вредности представљају самосталне туристичке атракције, већ су обично комплементарне вредности (Бјељац, Ђурчић, 2007).

Остварења материјалне културе народа улазе у категорију покретних етнографских или фолклорних добара и као таква могу бити представљена посетиоцима у виду поставки које су саставни део зграда и простора народног неимарства. Остварења духовне и уметничке културе спадају у категорију покретних културних добара са уметничким карактеристикама, а односе се на књижевна дела и дела ликовне, музичке, филмске и примењене уметности и као таква чувају се у музејима, галеријама, легатима, архивама и библиотекама.

Поједини облици нематеријалне баштине, приказују се путем обреда, фестивала, изложби, и као такви они су приступачни и посетиоцима – туристима (Бјељац и др, 2007). Најчешћи видови туризма којима се најбоље представља нематеријална културна баштина јесу културни и манифестациони туризам.

2.1. Сеоска архитектура

На развој сеоске архитектуре у Југозападној Србији, као и у другим областима, утицало је више фактора, чије се дејство према датим околностима одражава јаче или слабије.

Природа је један од најбитнијих фактора који су у утицали на стварање типова кућа. Она делује на два начина, грађевинским материјалом који пружа у непосредној околини и климатским условима. Најчешћи и грађевински материјали у Југозападној – Србији били су дрво и земља. Камен се обично употребљавао за темеље, подрумске зидове, а у неким местима и као кровни покривач. У зависности од климатских услова (хладне зиме – топла лета) и конфигурације тла, куће добијају различите специфичности у конструкцији (врсте крова, зидови, пад крова, прозори, подруми итд). Осим под утицајем природних услова, сеоска архитектура развијала се и под утицајем политичких, културних и економских чинилаца. Најснажнији међу њима био је социјално-политички положај сељака и њихова привредно-економска снага.

Сеоска архитектура коју ново становништво развија у овом крају ослања се на постојећу архитектуру старог краја. Тек у даљем периоду, после дужег прилагођавања новим природно-економским условима, архитектура добија нове облике, проналазећи притом и нове начине и материјале за изградњу кућа.

Милићевић у свом раду „Кнежевина Србија“ из 1876. године напомиње, да су по планинским селима многе куће „тврде, јер су обично грађене да буду заклон од злих људи“. Највише су покривене даском или кровином, од брвана са малим прозорима, на којима је често разапет јагњећи бураг.

Према истраживањима Павловић (1925), у области Југозападне Србије преовладава тзв. „црногорска кућа“ која је једнолика по унутрашњем распореду и грађи. Стари типови кућа: сламаре, брвнаре, дашчаре, претворе и сибаре и данас постоје. Преовлађују полубрвнаре, получатмаре са дрвеним крововима, са свим додацима или са крововима од ћерамиде и црепа са зиданим оцацима.

Подаци из литературе који и нису тако бројни, резултати нашег истраживања, као и сачувани остаци некадашњих зграда указују на то да су се у прошлом веку у овој области јављале куће грађене најчешће од дрвета односно брвна, али да су се током времена правили модернији облици кућа, као што су „вајати“ или „зграде“, али и полубрвнаре и получатмаре, затим конаци или одвојеници, а у каснијем периоду тј. у

новије време формирану су модерни облици кућа које се много не разликују од оних у градским подручјима.

Брвнара – кровниџара је једноделна кућа чији грађевински стил не показује велику разноврсност нити високи ступањ обраде. Квадратне је основе. Као подлога, уместо темеља, на четири угла постављено је камење и дрвени темељ, затим и друга брвна која су чинила зидна платна. Покривена је кровином и „притисцима“ – „леменђем“. Врата су увек у једном крају зграде. На брвнима је прорезан мали отвор који је замењивао прозор.

Слика 22. - Брвнара-кровниџара

Извор: Гласник Етнографског института, 1984.

На архитектуру сеоске куће утицао је и начин живота и склоп великих породичних задруга из тог времена. Такав склоп захтевао је и нарочите облике кућа. То су **вајати** или **зграде**, типски пратиоци брвнаре. Налазе се у близини главне куће. Имају једну просторију, у којој спавају ожењени задругари и држе личну својину. Ватра се у вајату не ложи. У случају да се један члан одели, ложио је у њему ватру. (Хасанбеговић, 1984).

Услед сталног повећавања становништва, расле су и потребе за обрадивом земљом. Шума је нагло почела да се разређује, тако да је средином 19. века нестао значајан број шумских површина. Због новонастале ситуације, класична брвнара постепено нестаје, а замењује је нови тип куће полубрвнара-получатмара. И ове куће су углавном приземне, дакле, развијале су се у хоризонталном правцу. Само на местима где је био већи нагиб земљишта оне добијају подрум, који је од камена и брвана. Овај тип куће одржао се до данас.

Слика 23. – Полубрвнара получатмара

Извор: sr.wikipedia.org

Треба споменути још један веома занимљив тип зграда који је вазан за области у којима је задружни живот био највише развијен. То су конаци или одвојци. Према времену настанка, млађи су од вајата. Служе за госте или намернике, за весеља и свечаности. Често су лепши и од саме куће, богато опремљени и увек спремни да дочекају госта. Грађени су од брвана и чатме, прекривене даском, а касније црепом. Састоје се из две просторије, мада није редак случај да се састоје и из више одељења (Родић, 1992).

У новијој фази после Другог светског рата, када су се куће развиле како у хоризонталном тако и у вертикалном правцу, у ентеријер сеоске куће нагло продиру индустријски производи, али уз комбинацију старог и новог.

Узимајући у обзир природне лепоте овог краја, потребно је имати у виду да су поменуте куће последњих година, развојем сеоског туризма, отвориле врата многим љубитељима одмора у природи и поклоницима сеоског туризма.

Само на територији Златибора, Златара, Голије и Рогозне евидентиран је велики број домаћинстава која су отпочели бављење сеоским туризмом, у адаптираним објектима и прилагођеним за туристе који желе да уживају у домаћој храни, природи и пријатном амбијенту.

2.2. Народни обичаји

Обичаји и традиција у оквиру постојања једног народа, поред религије и језика, можда најпресудније утичу на очување и стварање етничке препознатљивости те заједнице. У тој непрекидној трци за профитом и слободним временом, којом је већина становништва данас опседнута, ери глобализације која квари многе посебности и специфичности народа и земаља, чинећи их универзалним и безличним вредностима, мора се поставити питање колико се заправо народни обичаји могу чувати и

практиковати у једном народу. Свака култура задржава одређени део своје аутентичности, иако се многе културе развијају под утицајем различитих културних образаца и преплићу се у својим фазама развоја. Проучавањем културне традиције и обичаја на најбољи начин се може разумети суштина духовног развоја једног народа.

Најзначајнија улога обичаја, од најранијих времена, јесте чување идентитета народа. Веома је тешко одредити у које време је неки обичај настао, али је то свакако било у давној прошлости. Настали су да би се задовољиле најразличитије људске потребе, а обичаји су се мењали истим темпом како су се мењале и развијале те потребе. За Србе се свакако може рећи да имају богату традицију, али су због различитих историјских околности долазили у велика искушења и неприлике како би те исте обичаје сачували. Из тог разлога је велики број обичаја код Срба, током дугог временског периода потиснути или изгубљени. Данас, унутар српског ентитета, у измењеним околностима, присутна је све већа тежња да се велики број заборављених обичаја обнове и укључе у савремени живот. Најпознатији и најзаступљенији обичаји код Срба јесу они који се тичу животног циклуса, који су у вези са рођењем, крштењем, свадбом, одласком у војску, смрћу и други.

Југозападна Србија је специфична по питању народних обичаја. Треба нагласити да се ради о мултикултуралној средини, где је у већини посматраних општина у већини бошњачко становништво, па су обичаји овог краја у великој мери формиран под утицајем исламске културе, мада се већина српских народних обичаја се такође практикује у овим крајевима.

Српски народни обичаји се најчешће везују за прославу најзначајнијих верских празника: Божића, Васкрса, Крсне славе као и обичаји везани за неке друге празнике (Јеремије, Ђурђевдан итд.). Прослава Божића, показује да су основни елементи празника, паљење бадњака, посна храна која се налази на празничној трпези, печено месо (печеница) и сама улога положајника (човека који први честита прославу Божића у кући домаћина), феномени који корене имају у далекој прошлости. Такође, само Бадње вече подразумева велики број обичаја који су карактеристични за овај крај, као што су уношење сламе, прављење крста од те сламе на њивама како би биле плодне, а Бадњак се сече у каснијим сатима, вероватно због дуге владавине Турака на овим просторима.

Крсна слава је такође верски празник који обилује бројним обичајима, од сечења славског колача, преко постојања „славског комшије“ и велики број здравица које се одржавају у току прославе славе. За Ђурђевдан, на овим просторима је карактеристично

да се дан уочи Ђурђевдана окити кућа пролећним цвећем и да се пре тог празника цвеће не уноси у кућу.

Јеремије је празник карактеристичан за простор Југозападне Србије који се одржава на Св. Пророка Јеремију, 14. маја. На овај празник деца иду од врата до врата маскирана, а домаћини им дају слаткише и поклоне.

Када је реч о обичајима и култури Бошњака, може се рећи да су такође обичаји блиско повезани са верским празницима (месец Рамазана, Бајрам, Курбан Бајрам) али и сунети и бабине, девојачке вечери итд. У току месеца Рамазана када траје пост, обичај је да се верници обилазе са родбином у време првог оброка по заласку сунца уживајући у трпези са традиционалном храном, а као посебан обичај је производња и продаја специфичног хлеба „рамазанки“ које се припремају само током овог месеца. Бајрам и Курбан Бајрам су такође празници у оквиру којих се практикује велики број обичаја, пре свега клање оваца и подела меса сиромашнима у време Курбан Бајрама, али и групно обилажење домова најближих у време Бајрама. Оно што је специфично за ово поднебље јесте и обичај прославе сунета, који подразумева верски обред обрезивања дечака до десете године. Занимљиве и пуне обичаја су и девојачке вечери и бабине (прославе рођења детета). По угледу на турску културу, која је Бошњацима веома блиска, у оквиру девојачке вечери организује се цртање руку невесте каном уз традиционалну игру и песму.

Богатство различитости које карактерише овај крај може бити значајан туристички потенцијал, када је реч о нематеријалним туристичким ресурсима. Обичаје и друге специфичности Југозападне Србије треба истићи као вредно културно богатство које може бити од пресудног значаја да се поједине групације туриста одлуче за посету овог дела Републике Србије.

2.3. Занатство и народна ношња

Доба информатичке револуције и напретка технологије довело је до тога да се процеси производње све више аутоматизују, да роботи наслеђују људе у обављању бројних функција, а да се путем Интернета наручују предмети и услуге. Таква транзиција довела је до тога да се скрајну стари занати и цењени послови које су обављали вешти и способни људи.

Стари занати још увек опстају у Југозападној Србији, али је ипак већина њих на ивици одумирања. Стари занати се углавном чувају преко породичне традиције, старих мајстора и модерних ентузијаста, који се труде да старе занате заштите од заборава.

Међу најцењенијим занатлијама Југозападне Србије треба истаћи ћилимаре, коваче, грнчаре, абације, ћурције, казанице, сајције, сараче и др. Ћилимарство представља аутентичну вештину ткања квалитетних и дуготрајних тепиха. Због свог дуготрајног процеса израде, вредних руку које преко вертикалног разбоја ткају вуну добијену од аутохтоне врсте овце – праменке, ћилимарство је традиција која се највише одржава захваљујући ткаљама које овај занат негују вековима. Богатство боја, две идентичне стране тепиха и дуг век трајања чине да ови ћилими буду веома цењени, а стари занат ткања привлачно занимање за способне и вредне особе које тиме желе да се баве.

Ковачки занат захтева огроман физички напор, конституцију која захтева изузетну снагу самог ковача и спремност на мукотрпан рад који често резултате не даје одмах. Ипак, захваљујући технолошком напретку и развоју бројних алата, данас је ковачки посао у великој мери олакшан. С обзиром на то да се некада код ковачког заната користио чекић који је захтевао да ковач свом снагом мора да кује гвожђе, услуга ковача је постојала у скоро сваком селу. Данас само поједине радње и ковачи одржавају дух некада цењеног заната.

Као један од најстаријих заната којима се човек бавио од давнина, грнчарство је захтевало вештину израде тестасте масе, од које се праве различити предмети неопходни сваком домаћинству. Грнчари су радили ручно, уз коришћење одговарајуће врсте земље која се мешала са водом. Проналаском грнчарског точка, сам поступак израде предмета постао је неупоредиво бржи. Премазивање и осликавање грнчарских предмета спадало је у ред уметности, а квалитет специјалних пећи на дрва је играо важну улогу у стварању крајњег производа.

Народна ношња Југозападне Србије веома је специфична, јер је на малом простору концентрисано више различитих етноса.

Обавезни делови традиционалне мушке ношње у златиборском крају су "кошуља" и "гаће", затим разнобојни вунени "појас", а посебно обележје дају "пеленгири" или "пеленгаће", врста ширих панталона од вунене или ланене тканине беле или мрке боје. Од горњих хаљетака ношени су "зубунић" или "гуњић", затим "ћечерма", "џамадан" и "гуњ". На глави се носио црвени фес са кићанком, вунена плетена црна капа "шубара", а

после српско-турског рата све чешће и шајкача. Зимом се око капе обавијао ткани вунени шал, а лети је ношен и сламнати шешир. Преко споменутих хаљетака огртана је црвена кабаница, коју су људи обично носили када путују на коњу. Од обуће су ношене чарапе, приглавци, назувице, "пријесни", "црвени и грађени опанци" и сукнене "тозлуке" или "докољенице"(www.riznicasrpska.net).

И девојке и жене носиле су дугачку кошуљу, динарског типа, шивену од конопљаног ("дебелог" - "тежињавог беза"), затим од ланеног - "ћетеновог беза", а за празнике и од полупамучног ("податканог" и "памучног беза") платна. Од горњих делова одеће носио се кратак, црни сукнени јелек "прслук", а преко њега бели сукнени "зубун", док се испод појаса са предње стране стављала уска кецеља "прежина". Обуване су црне, везене чарапе и "грађени" опанци. Девојке су биле очешљане у две плетенице обавијене око главе, а празником се стављао плитки црвени "фесић", док су око врата ношени нанизани од златног или сребрног новца. Зимом је ношена дугачка вунена набрана сукња, а преко сукненог "прслук" или пак "грудњак памуклије" облачио се "гуњ", кратак сукнени хаљетак с дугачким рукавима. Неке жене облачиле су још и дугачку белу сукнену "аљину" преко свег одела. Као део младине и празничне ношње имућнији људи имали су либаде и свилени појас "бојадер". Једно од основних обележја женске ношње било је покривање главе. Носио се и накит од сувих биљних плодова, најчешће ђердан од "каравилја", који кад се навлажи опојно мирише (www.zlatibor.org.rs).

Када је реч о народној ношњи подголијског краја, треба нагласити да су у 19. веку мушкарци носили дуге кошуље до изнад колена од конопљаног платна са везом, панталоне и прслук, џемадан, од белог сукна, јелек од црног сукна, опанке од нештављене „пријесне“ свињске коже и везене чарапе, а у специјалним приликама и „јапунцу“, огртач од црвеног сукна и капу „ћелепош“ или фес на глави. Обавезни део ношње био је и шарени појас, тканица, који се у овом крају назива и каница. У женској ношњи тог времена преко вунене сукње обавезна је шарена прегача, „увијанка“, налик садашњој кецељи, марама са ресама, а затим и зубун – дуги прслук од белог сукна са везом. Касније, пред Први светски рат мушкарци почињу да носе панталоне од тамног сукна, кројене равно, копоран са јелеком и шубаре. Капе шајкаче у овај крај су стигле тек по повратку солунаца, после Великог рата. Тада почињу да се израђују опанци од прерађене свињске коже, са „ћушама“ и каишима око ногу. Зато се и везене шаре на чарапама померају на горе, уз ногу. Прегача излази из моде, јављају се сукње „мелеске“ и панталоне на брици, са „гушама“. На фотографијама насталим углавном на црквеним

саборима тог времена приказано је да су се и дечаци и девојчице облачили исто као и одрасли. Марама на глави је обавезна и за девојке и удате жене, али девојке су мараме мало забацивале, па се изнад чела видела и коса, док се код удатих жена то сматрало непристојним понашањем (Тодоровић, 2017).

2.4. Гастрономске специфичности

Између туризма и гастрономије постоји међузависност и условљеност. Гастрономија је значајно допринела развоју туризма, али је и туризам утицао на развој гастрономије. Гастрономија је егзистенцијална потреба, то је делатност, струка и наука која се пореди са уметношћу, а тиче се припреме, сервирања, услуживања и уживања у квалитетној храни. Гастрономија се одвија у времену и простору, уз примену савремених технологија, којом управља савремени менаџмент. Гастрономија истражује и описује историјски развој исхране, обичаје, традиције везане за исхрану припремање и презентацију хране. Кулинарство се сматра и посебном граном гастрономије. Овај скуп систематизованих сазнања о животним намирницама, о врстама јела, о начинима термичке обраде хране, уметничком обликовању гастрономских производа и њиховој презентацији, чини језгро гастрономије. Веома важном компонентом гастрономије, сматра се презентација хране. Није свеједно како ће храна изгледати тог тренутка када се послужи, као ни начин на који ће се гости одлучити за одређена јела (Портић, 2011).

Када се припремљена храна постави на сто за којим ће седети више особа, оброк сада прелази у један облик ритуала, а код туриста у руралном туризму осећај припадности породици домаћина. Управо би оваква понуда могла појачати осећај и догађај код туристе који ће га навести да се поново врати у посету домаћинима и истог препоручи својим пријатељима. Гостопримство народа у Србији је одувек и надалеко познато.

Велики европски центри, Будимпешта, Беч, Грац, Париз, постали су прави извозници опште, па и гастрономске културе. Западни и северни део територије бивше Југославије био је годинама под утицајем западноевропске цивилизације и културе, највише под утицајем аустријског двора. С друге стране, јужни и источни делови Југославије били су под културним утицајем Турске. Мешовити етнички састав Југозападне Србије упућује на гранични положај поменутих културних утицаја, што се између осталог примећује и у исхрани становништва. Кухиња Југозападне Србије се

временом мењала и прилагођавала потребама становништва, те данас представља специфичну комбинацију европских и оријенталних укуса.

Златибор, као једна од најпосећенијих планина у Србији, поред мноштва атракција и активности, може се похвалити и невероватним гастрономским специјалитетима по којима је познат цео крај, по, златиборске пршуте и пастрмке, док је Златар препознатљив по хељдопити и златарском сиру.

Слика 24. – Гастрономски специјалитети Златибора

Комплет лепиња

Хељдопита

Златиборски пршут

Извор: www.zlatibor.org.rs

Сјенички крај је најпознатији по сјеничком сиру и судуку, а Нови Пазар по ћевапима, мантијама, баклавама и другим посластицама.

Слика 25. – Новопазарски ћевап

Извор: <https://www.biznisgroup.com/>

Српска гастрономија не заостаје за европском, већ иду у корак са њом. Кухиња Југозападне Србије позната је као укусна, често окарактерисана као масна и зачињена, али чињеница да и домаћи и страни туристи уживају у њој говори у прилог њеног квалитета.

3. МАНИФЕСТАЦИЈЕ КАО СПЕЦИФИЧНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

Догађаје које, својим садржајима и мотивима, привлаче пажњу посетилаца и подстичу развој туристичких кретања називамо манифестациони туризам. Оне представљају различита, унапред организована догађања, која својим квалитетом и тематским одликама могу да привуку пажњу потенцијалних туриста. У својим садржајима имају најчешће културне (изложбе, књижевне вечери, фестивалске приредбе, ликовне колоније) и рекреативне одлике (спортско-забавне приредбе), а ређе се јављају као комбинација ових одлика. Манифестације су остварења која се приказују на сцени и подразумевају публику, али највећи број њих омогућава непосредан контакт између извођача и посматрача. Најчешћи разлог посете туриста некој дестинацији јесте само једна манифестација. Статистички подаци показују, да у свету постоји око милион манифестација које посети око 405 милиона туриста (Бјељац, Ћурчић, 2007).

Валоризација оваквог облика туризма захтева посебан приступ у маркетингу и начину реализације. Одлике манифестација су да не трају дуго, а организују се у периодима слабије туристичке активности простора, како би се продужила туристичка сезона и избегла сезонска колебања у посети која су карактеристична за неке друге облике туризма (Getz, Wicks, 1993).

Станковић (2002) манифестације дели на основу контрактивне зоне, на локалне, регионалне, националне, континенталне и светске. На територији Србије, у календар манифестација је уврштено 1.195 догађаја, а од тога се у Југозападној Србији се одржава 47, што је свега око 4%. Интересантно је да у новембру и фебруару у Југозападној Србији не постоји ниједна манифестација која је уврштена у Календар приредби за 2019. годину. С обзиром на то да манифестације привлаче велику пажњу туриста и могу да донесу значајне материјалне приходе, као и да промовишу неки простор, локалне самоуправе и туристичке организације морале би овом виду туризма посветити више пажње. Ипак, у Југозападној Србији се организују значајне манифестације које привлаче велику пажњу и посећеност.

3.1. Културне манифестације

Манифестације културе подразумевају организоване догађаје који обухватају позоришне, литерарне, музичке и филмске представе, културне фестивале, изворно народно стваралаштво, али и неке прославе празника и јубилеја који представљају комбинацију културних дешавања.

У Југозападној Србији током године се организује велики број културних манифестација које имају за циљ привлачење и окупљање посетилаца који имају одређене туристичке потребе, као и оних који манифестације користе за продужетак боравка у одређеној дестинацији. Културне манифестације се у Југозападној Србији претежно организују у пролеће и лето, нешто ређе почетком јесени, а најмање у зимским месецима

Табела 30. - Културне манифестација Југозападне Србије

Датум и место одржавања манифестације	Назив манифестације	Значај манифестације
13.01.-18.01. Дрвенград, Мокра Гора	Кустендорф (филмски фестивал)	Међународни
07. јул Плато Дома културе у Пријеполу	„Мостови балкана“ (Смотра стваралаштва албанских народа)	Међународни
Крај јуна-почетак јула Златибор	Међународни фестивал спортског филма	Међународни
Фебруар Нови Пазар	Ликовна колонија „Сопоћанска виђења“	Међународни
31.12.-01.01. Краљев трг, Златибор	Дочек Нове године на Краљевом тргу	Национални
Половина јула Тић поље Златибор	Музички фестивал „Hills Up“ (рок, реге, панк и електронска музика)	Регионални
Друга половина јула Златибор	Сабор трубача и смотре народног стваралаштва	Регионални
Друга половина септембра Златибор	Песничке ватре златиборске (песничко вече, симболично паљење ватрена Шуматном брду)	Регионални
02.08. Прибојска Бања	“ Илиндански дани“ (традиционално стваралаштво)	Регионални
Крај марта Прибој	Лимске вечери дечије поезије	Регионални
Друга недеља децембра, Прибој- Дом културе	Лимске вечери поезије	Регионални

Последња недеља у мају Дом Културе „ „Пиво Караматијевић“ Прибој	Међурејублички фестивал дечијег драмског стваралаштва	Регионални
Јул месец Пријепоље	“Сабор трубача Коловрат“	Регионални
Средина априла Нови Пазар	Фестивал старих заната, рукотворина и сувенира „Пазар на дар“	Регионални
Август месец Нови Пазар	Музички фестивал „Стари град“	Регионални
Август месец Нови Пазар	„Севдах фест“ (Фестивал севдалинки)	Регионални
Август месец Нови Пазар	„Земан фест“ (фестивал традиционалне музике)	Регионални
19.08. Село Рожанство, Општина Чајетина	Сабор изворне народне песме “Без извора нема воде“	Локални
Крај октобра Прибој	Дани „Данила Лазовића“ (позоришни фестивал)	Локални
1.мај Понорац, К Бунари 6.мај Брега 25.мај –Расно Крајем Јула Куманица	Вашари	Локални
Средина марта КЦ Нови Пазар	Фестивал стваралаштва младих	Локални
Август месец Нови Пазар	„Дани дијаспоре“ (различита културна дешавања)	Локални
15.04. Тутин	„SITI STAR поново у нашем граду“, музички фестивал	Локални

Извор: Аутор

3.2. Спортске манифестације

Спортске манифестације се могу дефинисати као догађаји које одликују креативни и комплексни садржаји спортског, рекреативног и забавног карактера, који се одвијају по одређеном, унапред припремљеном програму, а остварују туристичке ефекте и имају друштвено-економски значај за место или регион одржавања. Величина контрактивне зоне и степен хетерогености посетилаца условљени су значајем манифестације (www.turizamiputovanja.com).

Вредност и атрактивност понуде спортских манифестација зависи и од карактеристика места и региона одржавања. Места са вреднијим туристичко-географским положајем и већом атрактивношћу и туристичком опремљеношћу

(инфраструктура, организовање прихвата, информисање, снабдевање, забава, активности) поседују повољније услове за организовање спортских манифестација. Спортске манифестације које су локацијски везане за неку од природних атракција могу имати велики значај за свеукупни туристички развој, као нпр. Лимска регата на Лиму, која популарише и остале туристичке вредности овог простора.

У Југозападној Србији организује се велики број спортских манифестација, чијем су одржавању и настанку највише допринели повољан географски положај и богати природни ресурси. Као најзначајнија спортска манифестација издваја се поменута Лимска регата, коју у просеку посети и у њој учествује преко 10.000 туриста.

Табела 31. - Спортске манифестација Југозападне Србије

Датум и место одржавања манифестације	Назив манифестације	Значај манифестације
31.05.-02.06. (може доћи до измене услед промене водостаја Лима) Плав, Андријевица, Беране, Бијело Поље, Пријепоље	Лимска регата	Међународни
08.06., Тутин	Рафтинг „Ибарске салације“	Међународни
03.08., Тутин	Ултра маратон	Међународни
30.03.-31.03., Тутин и околина	„Међународна такмичарска ципијада Тутин“	Међународни
26-28. јул Прибој- Сетихово	Међународни лимски биатлон“	Регионални
1. мај Село Орашац	Комаранска кошија (такмичење у традиционалним спортским дисциплинама)	Локални
Јун-јул Нови Пазар и околина	СИКЕР ВИКЕ маратон (Бициклически маратон)	Регионални
20. јул, Сјеница	Штрапаријада	Локална
Време одржавања манифестације зависи од временског периода у којем буде месец Рамазан	Рамазанска улична трка и рамазански турнир у малом фудбалу	Локална
Јун месец Рибарићко језеро	Меморијал „Сафет Маврић Ђако“, такмичење у пливању	Локални

Извор: Аутор

3.3. Привредне манифестације

Привредне туристичке манифестације су догађаји организовани са циљем представљања најновијих техничких и привредних достигнућа, који осим привредног

имају и одређен значај за туристичку понуду Србије. Према садржају се издвајају сајмови и изложбе, вашари, гастрономске и привредно-фолклорне манифестације. (Бјељац, 2001).

Привредне манифестације између осталог повезују две најперспективније привредне делатности у Републици Србији: туризам и пољопривреду, а преко пољопривреде повезују туризам и са агробизнисом. Према подацима Туристичке организације Србије, Туристичке организације Војводине, Новосадског сајма, Београдског сајма и Шумадијског сајма, на територији Србије, одржава се 460 привредних манифестација (18,96% од укупног броја у Србији) у 238 насеља у Србији. Највише привредних манифестација се одржава у туристичком кластеру Војводина – 164, односно 35,65% од укупног броја привредних манифестација у Србији (www.tos.rs).

У оквиру области Југозападне Србије одржава се значајан број привредних манифестација, међу којима предњаче гастрономске приредбе и сајмови продајног и изложбеног карактера.

Табела 32. - Привредне манифестације Југозападне Србије

Датум и место одржавања манифестације	Назив манифестације	Значај манифестације
09.02. – 11.02. Село Мачкат, Општина Чајетина	Сајам сувомеснатих производа „Пршутјада“	Регионални
Септембар Село Шљивовица, Општина Чајетина	Сајам домаће ракије „Ракијада“	Регионални
25.07 – 28.07. Нова Варош	Златар фест (традиционална кухиња златарског краја)	Регионални
Прва половина августа Село Љубиш, Општина Чајетина	Дани пастрмке	Локални
28.08. Божетићи Нова Варош	Златарска сиријада	Регионални
26-27 Јул Сјеница	Дани сјеничке пите	Регионални
21-22 јуна Сјеница	Пољопривредни сајам	Регионални
Крај августа-почетак септембра Нови Пазар	Летњи вашар	Локални
Децембар месец Нови Пазар	Новогодишњи вашар	Локални

Извор: Аутор

3.4. Научно-стручне манифестације

Развој и модернизација привреде и технологије, природни и привредни ресурси и разграната мрежа научноистраживачких и образовних институција и установа, условили су потребу да се организује научна, стручна и привредна размена достигнућа и едукација у наведеним областима. Савремени научно-технолошки развој је утицао и на потребу уже сарадње међу привредницима и научницима у националним и интернационалним оквирима. Да би се сарадња остварила, а при том дошло и до размена искустава и мишљења, организује се низ скупова у виду конгреса, научних и стручних скупова, симпозијума и семинара из различитих привредних и научних дисциплина и из области образовања (Бјељац, 2006).

Табела 33. – Научно стручне манифестације Југозападне Србије

Датум и место одржавања манифестације	Назив манифестације	Значај манифестације
Јун, Нови Пазар	Интернационална научна конференција „Савремени проблеми математике, механике и информатике“	Међународни
Октобар, Златибор	Конгрес метеролога	Међународни
Октобар, Златибор	Међународна конференција ОМС	Међународни
15-30.11., Златибор	Међународна научно стручна конференција „Хотелска кућа“	Међународни
Август, Златибор	Сусрети топлана ТОПС	Национални
Децембар, Златибор	ТЕЛЕНОР СББ конференција „Јачање капацитета студентских представника“	Регионални

Извор: Аутор

Бројност организовања научно-стручних скупова допринела је стварању нове туристичке гране, тзв. конгресног туризма. На територији Србије, годишње се организује неколико стотина научно-стручних скупова, симпозијума, семинара, радионица, самостално или као део неке веће манифестације. Највећи број скупова се одржава у великим градским, односно привредним, планинским и бањским центрима, где је развијена туристичка инфраструктурна мрежа. У Србији се највећи број научних скупова одржава у Београду, Новом Саду, на планинама Копаоник и Златибору, у Врњачкој бањи,

Сокобањи, Кањижи и Нишкој бањи. Највише научно-стручних скупова и конгреса се одржава из области медицине, пољопривреде и економије.

Према Конгресном бироу Србије и према подацима општинских туристичких организација, у Србији су у 2019. години одржана 54 научна скупа (конгреса), односно 2,26% од укупног броја манифестација у Србији. По броју научно-стручних манифестација, у 2010. години, издвајају се општине: Нови Београд - 11 (34,38% од укупног броја манифестација у општини), Кањижа - 6 (11,76%), Нови Сад - 5 (4,50%) и Стари Град - 4 (4,21%). Највећи број се одржава у туристичком кластеру Београд – 17 (31,48%) (www.tos.rs).

У Југозападној Србији одржава се велики број научно-стручних манифестација, али ниједна од њих нема традиционални карактер. Скупови, семинари, конгреси и конференције се највише одржавају на Златибору, али и у другим општинама, у зависности од смештајних капацитета и конференцијских сала којима располажу.

V део

**АНАЛИЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА У
ЈУГОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ**

1. ПОРЕКЛО И РАЗВИТАК СТАНОВНИШТВА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Територија данашње Југозападне Србије има дугу историју насељености. Још од неолита насељавала су је различита племена, Дарданци, потом Трачани, које напослетку потискују Илири. Захваљујући бројним траговима материјалне културе које су оставили ови народи, настала је веома богата културно-историјска тековина.

Од значајнијих антропогених вредности овог дела Србије, као мултиетничког простора, туристички најатрактивнији су: археолошки локалитети, споменичко, уметничко и културно наслеђе. Антропогене вредности употпуњују и поједини објекти као што су вредни споменици из различитих временских периода и богато етнографско наслеђе. Велики број специфичних антропогених туристичких вредности на простору Југозападне Србије, последица су мешања грчких, византијских и римских културних утицаја, као и српских средњовековних, оријенталних и савремених, због чега је овај простор веома атрактиван за туристе (Војковић, 2007).

Мешање народа, култура и религија даје основно етничко обележје овом простору. Трагови палеолитске културе, посебно средњег палеолита, пронађени су на више археолошких локалитета, што указује да је овај простор насељаван 10.000 година п.н.е. На локалитету Радоиња–Кокин брод, пронађени су предмети из каменог доба, а на Пљосној стени предмети из гвозденог доба. Некрополе са хумкама пронађене су код Пријепоља (Павловић, Живковић, 2002)

Период бронзаног доба, у трајању од 1.500 до 800. године п.н.е, означава период великих сеоба народа. Сеобе народа које су обухватиле долазак Хуна, поделу Римског царства и многе битке за поделу територије имале су велики утицај на начин насељавања становника, не само на подручју Југозападне Србије, већ и целог Балкана. Овај период одликује процес стварања насеља, када се становништво претежно бавило сточарством и земљорадњом. Најзначајнији локалитети из овог доба налазе се у околини Пријепоља, у Оровцу, где су пронађени фрагменти античке архитрове греде, саграђене од мермера. Значајнији локалитети из металног доба су Нови Пазар и Пљосна стена у нововарошком крају. На Златибору су нађени остаци илирске културе у виду орнаменталне керамике, који се срећу у пећинама и на стрмим висовима, које су Илири некада насељавали. Они се данас називају „градине“ и на Златибору их има три (чајетинска, криворечка и шљивовичка) (Грашанин, 1972).

Становништво које су чинили Келти, Трачани, Грци и Илири, насељавало је подручје данашње Југозападне Србије, све док га Словени, односно Срби нису населили крајем VI и почетком VII века. Староседелачко становништво се делом повукло у планине, а делом је постепено асимиловано. У првој половини IX века, на овим просторима је створена прва српска држава Рашка, чије су већинско становништво чинили Срби. Временом на овом простору и хришћанство постаје главна религија. Из српских средњовековних повеља сазнаје се да је Стара Рашка била релативно густо насељена. Међутим, привреда се споро развијала. У малим градским срединама развијала се трговина, док се сеоско становништво углавном бавило сточарством. Манастири и цркве за време Немањића допринели су развоју културе и писмености. Интензивнији развој православља почиње стицањем аутокефалности, 1219. године, за коју је заслужан први српски архиепископ Сава (Растко) Немањић. Веома брзо су уследила страдања и борбе у ратовима са Византијом, Бугарском, Мађарском и касније Турском. Пошто су се на Балкану сучељавали интереси тадашњих великих сила Турске и Аустрије, често су ове силе водиле ратове на простору који су насељавали Срби, што је доводило до масовних миграција (Андрић, 1990).

Многа насеља Југозападне Србије, услед турских прогона су остајала без становника, па су те просторе населили досељеници из Херцеговине и Црне Горе.

Велике промене у етничкој структури јавиле су се после Првог српског устанка, када је велики број становника са ових простора отишао за Карађорђевој војском, а тадашња српска села почела су насељавати исламизирани Арбанаси и друге породице из околине које су примиле ислам. Данашње бошњачко становништво, према историјским подацима, води порекло баш од тих досељеника на ове просторе. Дошло је до формирања различитих етничких група: Рашана, Старовлаха, Херцеговаца и Васојевића. Рашана данас, скоро и да нема, јер је тај простор насељен већином становништвом из Херцеговине и Црне Горе. Један мали део Рашана старинаца задржао се у Сјеничком пољу и на Пештеру. Старовласи су се пак населили у селима Златиборског краја у околини Сјенице, Нове Вароши и Пријепоља (Петровић, 1984).

Јован Цвијић се у делу „Балканско полуострво и јужнословенске земље“ (1987) бавио дефинисањем основних особина понашања и карактера становника подручја Југозападне Србије. Као главну карактеристику истиче „осамљеност“. Као основни разлог за ову карактерну црту, Цвијић наводи разуденост земљишта и велику удаљеност кућа на једном простору. Најближи комшија је обично километрима далеко. Та

осамљеност утиче на развитак индивидуалних осећања, јачања самосталног рада и мишљења. Такође, услед ове осамљености и махом планинског подручја, становници ових крајева су морали све сами да обављају, али и да прелазе велика узвишења, због чега су углавном мршави, витки и јако мускулозни. Наведене карактеристике људи овог краја у много чему одређују њихово функционисање и начин живота и у савременом добу. Сточарство и земљорадња су у сеоским породичним газдинствима и данас основна делатност становништва Југозападне Србије.

Говорећи о њиховим психолошким особинама, певање монотоних и развучених песама, повезује са спорашћу у говору и покретима, а лукавство приписује способности да „у згодној прилици знају употребити пословице и шале, заплести питања, губити се у описивањима, не разумети оно што им се не допада“. Са друге стране, њихову образованост и жељу за школовањем, Цвијић повезује са чињеницом да „...већина српских штампарија из XVI века основане су у ерским областима и старе књиге се код њих особито цене, старе и свете косовске књиге“.

При осврту на Цвијићева антропогеографска проучавања овог краја, постаје јасно, у којој је мери становништво овог краја спремно за пословне подухвате, организацију разних догађаја, манифестација, спортских дешавања, који су у блиској вези са развојем туризма који може бити ревитализатор и покретач развоја ових простора.

2. КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА У ЈУГОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

ОД 1961.- 2011.

Један од основних фактора који утиче на привредни и регионални развој одређеног подручја јесу његове демографске карактеристике. Такође, економске, политичке и друге промене које се одвијају на неком простору, интензивно утичу на становништво и демографску структуру. Када је реч о Југозападној Србији, треба нагласити да је развој ове области условљен променама у природном кретању становништва, његовом просторном и социјалном покретљивошћу и трансфером из неразвијених у развијена подручја, одласком у иностранство, из сеоских у градска насеља, из аграра у неаграрне делатности и сл. Главни узроци мобилности становништва биле су деаграризација и урбанизација, са фазама које су се сукцесивно смењивале, што је изразито негативно утицало на демографску слику већине општина Југозападне Србије,

као и целокупну привреду, која је после почетног узлета прешла у стагнацију и касније назадовање.

Табела 34. – Кретање броја становника у општинама Југозападне Србије у периоду од 1961. – 2018. године

Година	Чајетина	Прибој	Нова Варош	Пријепоље	Сјеница	Нови Пазар	Тутин
1961.	20716	26147	24770	38925	36950	58777	29956
1966.	19970	29348	23755	41473	36786	61552	29701
1971.	19224	32548	22740	44022	36622	64326	29444
1976.	18160	33874	22632	45462	36096	69163	31111
1981.	17098	35200	22523	46902	35570	74000	32779
1986.	16547	35575	22167	46714	34626	79625	33704
1991.	15996	35951	21812	46525	33681	85249	34631
1996.	15891	34908	21056	46137	33721	90254	35327
2001.	15786	33866	20300	45749	33761	95259	36021
2002.	15629	30313	19934	41144	27988	86401	30136
2003.	15600	30104	19684	40960	28083	87664	30500
2004.	15557	29793	19428	40720	28155	89262	30877
2005.	15509	29447	19213	40438	28120	90947	31182
2006.	15412	29070	18983	40178	28048	92471	31428
2007.	15340	28603	18678	39869	27959	93859	31595
2008.	15283	28122	18333	39540	27867	95239	31724
2009.	15189	27730	18023	39277	27809	96597	31933
2010.	15080	27349	17731	39027	27735	97851	32121
2011.	14973	26914	17429	38781	27655	98922	32191
2012.	14632	26770	16349	36767	26329	101098	31163
2013.	14522	26386	16035	36464	26259	102122	31201
2014.	14413	25979	15732	36143	26141	103087	31282
2015.	14343	25583	15444	35818	26068	103892	31421
2016.	14404	25171	15158	35485	25993	104674	31509
2017.	14509	24745	14883	35149	25907	105490	31576
2018.	14564	24299	14595	34810	25798	106261	31670

Извор: Републички завод за статистику Србије, Природно кретање становништва у Републици Србији од 1961. до 2011. године, Публикације „Општине и реигони Републике Србије“ од 2012.-2018. године

Посматрајући дужи временски период, у општинама Југозападне Србије, могу се уочити значајне промене броја становника. Више стопе наталитета карактеристичне су за бошњачко становништво, док су више стопе морталитета и изражен процес демографског старења карактеристични за српско становништво. Посматрајући податке дате у Табели 34., уочавају се различитости у погледу популационе динамике по општинама.

У периоду од 1961. до 1971. године у општини Чајетина забележен је пад броја становника, док је у општини Прибој овај број порастао за више од 20%. Раст броја

становника за посматрани период од 10 година, забележен је и у општинама Пријеполје и Нови Пазар, за који треба нагласити да кроз читав посматрани период бележи константан раст. Смањење броја становника, незнатно је присутно у општинама Тутин, Нова Варош и Сјеница.

Период од 1971. до 1981. године се такође карактерише осцилацијама у броју становника проучаваних општина. Општине Чајетина, Нова Варош и Сјеница, услед великих миграционих кретања забележиле су пад броја становника, јер под утицајем индустријализације долази до пражњења села у овом брдско-планинском простору. Већина општина у овом периоду бележи раст броја становника, па тако Пријеполје, Нова Варош и Тутин имају пораст броја становника. Нови Пазар има највећи раст броја становника у овом периоду, као последицу високог наталитета.

Од 1981. до 1991. године није се битно изменио тренд увећања броја становника по општинама. Наиме, општине које су у претходној деценији забележиле раст популације, наставиле су са увећањем броја становника, а оне са негативним трендом наставиле су да се популационо смањују.

Интересантно је поменути 2002. годину, када је евидентиран пад броја становника у свим општинама Југозападне Србије. Ово се може приписати бројним факторима, економским и политичким, када је забележен нижи наталитета и веома изражена стопа смртности у овом делу Републике Србије.

Последњу пописну годину карактерише мањи пад броја становника у општинама Чајетина, Пријеполје, Прибој, Нова Варош и Сјеница. Нови Пазар и у последњој пописној години бележи константан раст, као и општина Тутин у оквиру које се такође примећује мали раст броја становника.

2.1. Густина становника по насељима и општинама

Густина насељености неког простора, најчешће се дефинише као анализа концентрације становништва, распрострањености становништва и степена искоришћености простора. Општине Југозападне Србије имају неравномеран територијални распоред становништва, који се деценијама уназад мењао у корист градских центара, где се становништво концентрисало, на уштрб руралног простора који је демографски девастиран. Такође, постоје и значајне разлике у густини насељености по општинама, које су последица понајвише етничких и економских фактора. У Табели

35., приказани су подаци за укупан број становника и густину насељености по општинама.

Табела 35. – Број становника и густина насељености у општинама Југозападне Србије у 2018. години

Општине	Укупан број становника	Број становника по km ²
Чајетина	14564	23
Прибој	24299	44
Нова Варош	14595	25
Пријеполје	34810	42
Сјеница	25798	24
Нови Пазар	106261	143
Тутин	31670	43

Извор: Републички завод за статистику Србије, Публикација „Општине и региони Републике Србије“ 2018. године

Нови Пазар је град у Југозападној Србији са највећом густином насељености (143 ст./km²), док је Чајетина општина са најнижом густином насељености, од само 23 становника по km². Као што је наведено, више је разлога за овакву различитост густине насељености. Извесно је да су природни фактори битан предуслов велике густине насељености становништва на неком простору, те је повољан географски положај Новог Пазара, смештеног у плодној долини реке Рашке, насупрот планинском рељефу општине Чајетина, велика предност, у овом случају ништа мањи разлог није ни етничка структура ових општина. Мада је туризам на Златибору, на далеко вишем ступњу развоја од туризма Новог Пазара, општина Чајетина, са доминантним српским становништвом, у последњих пет деценија бележи перманентан пад броја становника, за разлику од Новог Пазара, са већинским бошњачким етносом, који у истом периоду има континуирани раст популације. Наравно, треба нагласити да природни и етнички разлози нису једини фактори који утичу на измене у демографској структури. Развијеност привреде у великој мери утиче на демографску слику неког простора и може бити значајнији од етничке припадности. Тако је у периоду од 1961. године до данас, општина Сјеница имала нешто већи пад броја становника у односу на општину Чајетина, иако је Сјеница општина са већинским бошњачким становништвом.

Са унапређењем туристичке понуде обезбеђују се бољи услови за живот и рад становништва, отварају се нова радна места у постојећим или новим чиниоцима туристичке привреде, јавља се могућност покретања сопствених бизниса у виду малих и

средњих предузећа у области пољопривреде и других грана које кореспондирају са туризмом. Међутим, иако бројни европски примери показују да је туризам привредна грана која успешно врши демографску ревитализацију, и поред интензивног развоја туризма, општина Чајетина је до 2016. године имала негативан популациони тренд. На основу оптимистичних података о повећању броја становника у последње три године, не може се са сигурношћу тврдити да је дошло до супротног тренда, али се може претпоставити да утицај туризма на популацију, показује прве позитивне резултате.

3. КОМПОНЕНТЕ ПОПУЛАЦИОНЕ ДИНАМИКЕ

3.1. Природно кретање становништва

Природно кретање становништва подразумева анализу података о живорођеним и умрлим, односно природном прираштају на некој територији. Седам општина Југозападне Србије карактеришу се међусобно великим разликама у наталитету и морталитету, иако се ради о релативно малом простору.

3.1.1 Наталитет

Број живорођених становника једне земље представља значајан чинилац и показатељ њеног друштвеног развоја, просперитета и демографске освешћености (Голубовић, Кицошев, 2004.) Већину држава Европе већ дуги низ година карактерише негативан природни прираштај. Поражавајући су подаци да Република Србија има најнижи природни прираштај у односу на све бивше југословенске републике (www.stat.gov.rs).

Међутим, наталитет у неком општинама Југозападне Србије одступа од републичког просека, односно у Новом Пазару, Сјеници и Тутину наталитет је у проучаваном периоду већи од морталитета. Ипак, посматрајући стопу наталитета у општинама Југозападне Србије, за период од 2002 – 2018. године, може се уочити интензивнији пад наталитета у поменутих општинама, односно стагнација или мањи пад у осталим општинама.

Југозападна Србија обухвата општине са хетерогеним демографским карактеристикама. Број новорођених осцилира из године у годину, а све општине ове области на различите начине и разним подстицајним мерама покушавају да утичу на

стварање погодног окружења за заснивање и проширење породице. Општина Чајетина од 2003. до 2005. године бележи пад стопе наталитета, док је у периоду од 2006. до 2009. године приметан раст броја новорођених. Од 2006. године у овој општини је формиран фонд у оквиру локалне самоуправе, чија се средства усмеравају за трошкове вантелесне оплодње, а обезбеђена су и средства за родитељски и дечији додатак, изграђен је велики број вртића и образовних установа, што је у извесном смислу и резултирало благим повећањем броја деце. Чајетина је једина општина Југозападне Србије која је у последњој години проучаваног периода забележила већу стопу наталитета него 2002. године, поред поменутог залагања локалне самоуправе да задржи младе људе, приметан је и повратак све већег броја младих, који се најчешће одлучују за послове у пољопривреди и туризму.

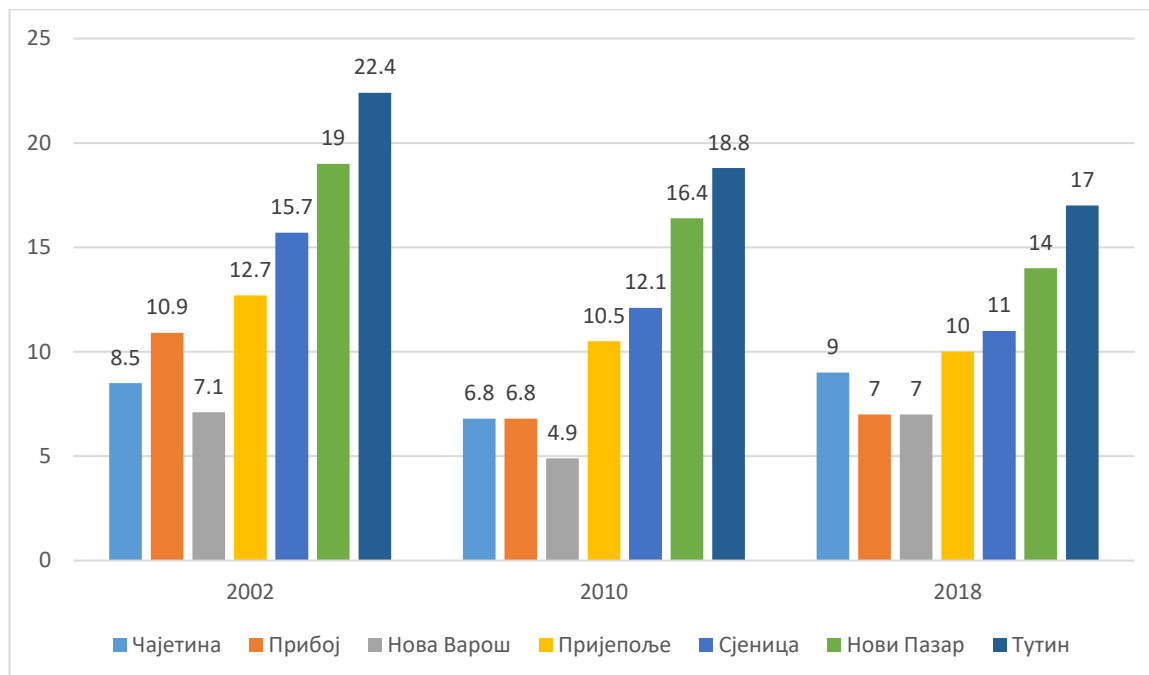
Табела 36. – Стопе наталитета у општинама Југозападне Србије за период 2002-2018. године (у ‰)

Година	Чајетина	Прибој	Нова Варош	Пријепоље	Сјеница	Нови Пазар	Тутин
2002	8,5	10,9	7,1	12,7	15,7	19,0	22,4
2003	8,9	11,4	7,4	12,9	18,2	20,3	26,3
2004	7,5	10,6	7,9	12,8	16,1	20,1	26,8
2005	7,3	8,8	8,7	10,9	13,3	20,0	20,9
2006	8,0	7,8	7,2	10,0	15,7	19,5	21,0
2007	9,4	6,6	6,8	9,8	11,9	16,5	18,6
2008	9,0	7,5	6,5	10,7	13,6	18,3	18,7
2009	8,1	7,6	6,8	10,0	12,9	16,4	18,1
2010	6,8	6,8	4,9	10,5	12,1	16,4	18,8
2011	6,2	6,4	5,2	9,4	11,4	15,3	16,8
2012	7,1	7,1	6,0	10,4	14,0	15,2	17,9
2013	6,9	7,1	5,2	9,7	11,5	15,6	16,2
2014	7,6	6,5	6,6	9,9	11,6	14,7	16,6
2015	7,5	6,9	5,1	9,1	12,4	14,2	16,0
2016	9,3	7,4	6,4	9,4	12,2	13,7	15,5
2017	8,9	7,3	7,0	9,4	12,9	14,6	14,5
2018	9,0	7,0	7,0	10,0	11,0	14,0	17,0

Извор: Републички завод за статистику Србије, Статистички годишњаџи 2003-2019.

Стопа наталитета у Новој Вароши се током посматраног периода није значајније мењала, мада се мора нагласити да је најнижа стопа наталитета међу свим општинама Југозападне Србије, забележена управо у Новој Вароши, 2010. године (4,9‰). У општинама Прибој и Пријепоље дошло је у проучаваном периоду, до пада наталитета од око 3,5‰.

Графикон 7. – Наталитет у општинама Југозападне Србије 2002, 2010. и 2018. године

Извор: Републички завод за статистику Србије, Статистички годишњаци 2003-2019.

Општине са једним од највиших наталитета у Републици Србији јесу Сјеница, Тутин и Нови Пазар. Тутин је 2004. године имао наталитет од 26,8%, па је те године, после Прешева, био општина са највишим наталитетом на нивоу Републике. Међутим, интересантно је поменути оштар пад наталитета 2007. године, у све три општине (за 2,4% у Тутину, за 3% у Новом Пазару и за 3,8% у Сјеници). Исте године, у осталим општинама Југозападне Србије, нису забележене значајније промене. Узрок овако драстичног смањења броја живорођених није повезан са миграцијама, нити са наглим падом фертилитета, већ је те године неколико месеци вршено реновирање породилишта у Новом Пазару, тако да су труднице биле принуђене да се порађају у Краљеву, Ужицу или неким мањим центрима. У наредним годинама у овим општинама је настављено континуирано опадање броја живорођене деце.

3.1.2 Морталитет

Морталитет као један од показатеља природног кретања становништва представља озбиљан демографски проблем са којим се Република Србија суочава у протеклих 25 година. Четврт века у нашој земљи бележи се повећање стопе морталитета

уз предвиђања да ће и у будућем периоду доћи до још већег раста. Када је реч о општинама Југозападне Србије, већ је наглашено да Нови Пазар, Сјеница и Тутин имају већу стопу наталитета од морталитета, али такве карактеристике не важи и за друге општине овог дела Републике Србије.

Посматрајући табелу бр. 38 приметно је да све општине Југозападне Србије бележе пораст стопе морталитета. Разлог повећања стопе морталитета пре свега треба тражити у прецентуално све већој заступљености старог становништва у укупној популацији, иако се за Нови Пазар каже да је најмлађи град у Европи (www.youth.rs). Да ли је ова тврдња сасвим тачна, показаће наредни попис становништва, јер је под утицајем великих миграторних кретања, нарочито у последњој деценији, дошло до значајних промена у броју и структури становништва. У табели бр. 38 приказане су стопе морталитета од претпоследњег пописа 2002. године, закључно са најновијим подацима из 2019. године.

Табела 37. – Стопа морталитета у општинама Југозападне Србије за период 2002-2018. године

Година	Чајетина	Прибој	Нова Варош	Пријепоље	Сјеница	Нови Пазар	Тутин
2002	12,0	9,4	11,2	11,7	7,9	7,9	6,9
2003	13,2	10,8	11,5	10,9	8,0	7,4	6,7
2004	12,7	12,0	10,7	10,8	9,0	8,0	7,4
2005	16,7	11,3	10,4	11,7	9,6	8,0	6,7
2006	14,3	11,8	11,3	11,2	8,9	8,2	7,5
2007	15,4	11,0	11,6	11,4	8,3	8,0	7,3
2008	15,3	11,2	10,4	11,4	9,4	7,4	6,9
2009	15,1	12,5	14,0	11,2	9,7	7,4	7,3
2010	14,7	12,2	13,3	11,4	9,5	8,1	7,4
2011	14,7	11,7	14,1	11,9	9,5	8,1	7,1
2012	15,9	11,0	14,4	12,1	8,8	8,1	7,2
2013	15,8	12,5	15,5	11,9	10,1	7,0	8,2
2014	16,0	12,7	13,5	11,7	9,8	7,5	7,8
2015	17,2	12,8	15,5	11,8	9,8	7,8	8,2
2016	14,8	13,6	14,3	12,6	11,2	7,8	7,6
2017	15,6	15,0	16,3	12,7	10,3	7,8	8,1
2018	15,0	14,0	18,0	14,0	15,0	8,0	9,0

Извор: Републички завод за статистику Србије, статистички годишњаци 2002-2018.

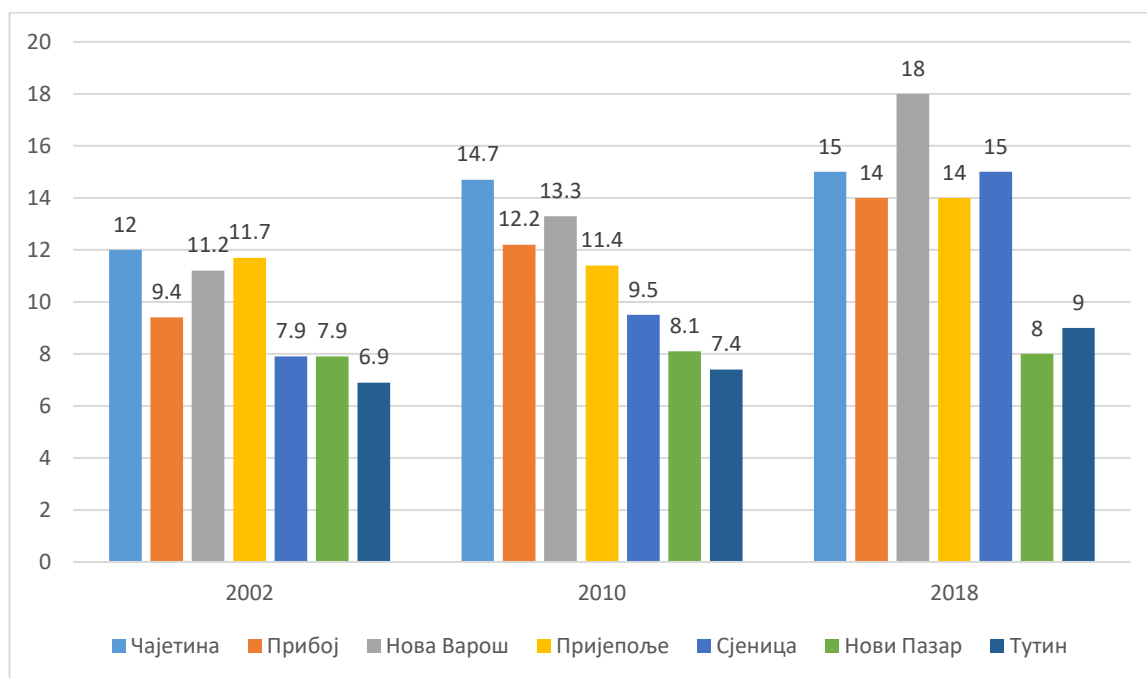
Општине Чајетина, Прибој и Нова Варош имају највећи раст стопе морталитета, од око 3%, посматрано од 2002. године до данас. Као што је наведено раније, становништво ових општина, млађе од 15 година, чини 11,9% (Чајетина) до 12,3% (Нова Варош) од укупног становништва општине, за разлику од становништва старијег од 65 година, чије се учешће креће у распону од 21% (Прибој) до 26% (Чајетина) (Попис становништва, књ. 2, 2012). На демографску слику ових општина, а посебно Нове

Вароши, утицао је и високопланински и дисециран рељеф, који је условио стварање разбијеног типа сеоских насеља са неразвијеном мрежом саобраћајница и лошом инфраструктуром, што је довело до тога да ове општине убрзо након Другог светског рата остану без младог становништва.

Општина Пријепоље је током посматраног периода имала најмање осцилације стопе морталитета која је остала готово непромењена, мада повећање стопе из 2018. године указује да и ова општина има тренд повећања смртности становништва.

Висок проценат становништва испод 15 година старости, у општинама Сјеница (21%) и Тутин (26%) утицао је на то да је 2002. године разлика стопе морталитета између ових и општина Чајетина, Прибој и Нова Варош, износила 4 до 5%. Међутим, захваљујући паду наталитета и миграцијама овдашњег становништва, морталитет је и у овим општинама повећан у посматраном периоду. Планински рељеф ових општина додатно је утицао на расељавање углавном младог становништва, што се и одразило на повећање стопе морталитета. Нови Пазар, с друге стране, захваљујући бројној младој популацији, током читавог овог периода није имао значајније промене стопе смртности, која се увек кретала око 8%.

Графикон 8. – Морталитет у општинама Југозападне Србије за 2002., 2010. и 2018. годину

Извор: Републички завод за статистику, статистички годишњаци 2003-2019. године

Треба нагласити да све општине имају интензиван одлив становништва, углавном према иностраним земљама, а становништво које одлази углавном је у фертилној доби. Поред ниског наталитета и интензивног старења популације, одлазак младих људи додатно утиче на повећање морталитета у свим општинама Југозападне Србије.

3.1.3 Природни прираштај

Природни прираштај се најчешће дефинише као резултат природног кретања становништва односно као однос укупног броја новорођених и умрлих становника посматране територијалне целине. У Републици Србији у 2018. години забележен је негативан природни прираштај, јер је рођено 63.975 деце, док је умрло 101.655 људи. Стопа природног прираштаја у Србији износила је -5,4 % и смањена је за 0,1 % у односу на вредност из 2017. године. Од укупног броја општина и градова у Републици Србији, стопа природног прираштаја била је позитивна само у шест градова и општина, од којих се две налазе у Југозападној Србији - Нови Пазар и Тутин (www.stat.gov.rs).

Табела 38. – Стопа природног прираштаја у општинама Југозападне Србије, за период од 1961. до 2018. године

Године	Чајетина	Прибој	Нова Варош	Пријепоље	Сјеница	Нови Пазар	Тутин
1961.	10,8	25,4	18,1	23,2	26,3	22,7	27,9
1966.	6,7	21,5	10,6	20,9	22,9	20,7	28,3
1971.	6,2	15,3	9,3	16,3	20,0	17,8	26,0
1976.	1,2	14,1	8,6	16,3	18,9	18,0	25,6
1981.	-0,5	10,4	7,2	9,5	12,6	15,8	21,5
1986.	-2,2	11,4	6,1	9,6	12,7	15,0	18,5
1991.	-2,9	8,0	3,5	7,2	13,9	14,7	16,4
1996.	-3,5	2,5	-1,6	4,5	4,0	9,6	11,5
2001.	-3,1	0,2	-1,9	0,7	7,2	10,3	13,6
2006.	-6,3	-4,0	-4,1	-1,2	6,7	11,3	13,5
2011.	-8,5	-5,3	-8,9	-2,5	1,9	7,2	9,7
2016.	-5,5	-6,2	-7,9	-3,2	1,1	6,0	7,9
2018.	-6,6	-7,8	-11,2	-3,7	-0,4	6,7	14,5

Извор: Републички завод за статистику Србије, публикација Природно кретање становништва од 1961.-2019. године

Период од 1961. до 2001. године, карактеришу турбулентне промене у Републици Србији које су највише утицале на економску стабилност и животни стандард становништва, што је даље имало утицаја и на природни прираштај. Између пописних година 1961. и 1971., у свим општинама Југозападне Србије забележен је пад стопе природног прираштаја. Породице које имају велики број деце почињу да буду све ређа појава, на простору општина Чајетина, Пријепоље, Нова Варош, и Прибој, док су овакве структуре породица присутне и данас у Новом Пазару, Сјеници и Тутину који за

посматрани период нису забележили једноцифрену стопу природног прираштаја, а смањења стопе су такође занемарљива. Од 1991. до 2001. године, на простору бивше Југославије трајао је грађански рат и владала изразита политичка нестабилност, па је и под тим утицајем, поред нарушене економске стабилности, стопа природног прираштаја наставила да пада, где су и надаље предњачиле општине Чајетина и Нова Варош које су достигле и негативне вредности стопа природног прираштаја.

Стопе природног прираштаја у општинама Југозападне Србије имају вредности које варирају у зависности од године анализирања, али се свакако може закључити да су општине Нови Пазар, Сјеница и Тутин током читавог посматраног периода имале позитиван природни прираштај. Најнижа стопа природног прираштаја забележена је 2018. године у општини Нова Варош и то -11%, док је општина Чајетина још 1981. године имала негативну стопу.

3.1.4. Механичко кретање становништва

Миграторна кретања условљавају редистрибуцију становништва. У периоду после Другог светског рата, у току убрзаног друштвено-економског развоја, најчешћа пресељавања била су на релацији село-град, као и миграције између градских насеља (често из мањих и средњих градова ка већим градовима). Миграторна кретања се обично одвијају према градским центрима или насељима која се брже развијају. На тај начин миграције су довеле до веће концентрације становништва на малом простору, док су сеоска насеља изгубила становништво и почела да одумиру. Ову чињеницу јасно потврђује и следећи податак. Године 1948. близу три четвртине становника Србије и Црне Горе били су пољопривредници (удео пољопривредног у укупном становништву је износио 71,1%), а по попису из 1991. године само једна петина (17,0%). Поред тога величина овог пресељавања огледа се и у томе што је 1948. године 16,7% било градско становништво, а до 1991. године тај проценат се повећао на 52,2%. У односу на попис становништва из 2002. године, број становника који су 2011. године живели у градовима величине од 10.000 до 100.000 становника је смањен, док је број оних који су живели у градовима величине од 1000 до 9999 односно од 100.001 до 500.000 порастао. Ово је уствари последица популационог смањења градова средње величине, који су прешли у нижу категорију, односно миграција становништва ка већим урбаним центрима. У 62

општине Републике Србије, већински део становништва живео је у градским срединама, док је у шест општина целокупно становништво живело у граду (www.popis2011.com).

3.1.5. Спољне миграције

Република Србија, као земља с дугом традицијом исељавања, специфичним економским и политичким емиграционим контекстом, великим бројем њених грађана у иностранству, као и веома хетерогеном и диференцираном структуром међународних миграната, ипак нема добру статистичку базу праћења, као ни бројна истраживања о спољним, пре свега, економским миграцијама (Пенев, Предојевић-Деспић, 2012.). Такође, иако су још од 1971. године у свим редовним пописима становништва Србије у мањој или већој мери обухваћена и лица на раду или боравку у иностранству, добијени резултати су због релативно великог необухвата представљали недовољно поуздан извор статистичких информација о том популационом контингенту. С друге стране, још непоузданији, слабије доступни и мање садржајни су подаци које имају статистике рецептивних земаља, нарочито када је реч о њиховом регионалном пореклу и социодемографским обележјима.

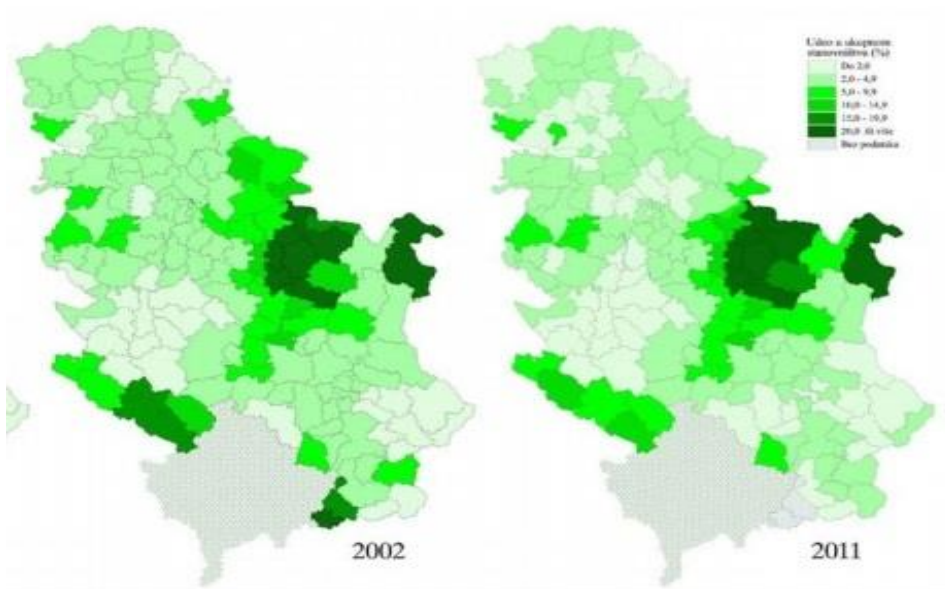
Као основни мотив и разлог за напуштање свог места рођења, код младих али и средњовечних становника, јесу незапосленост и лоши економски услови живота, а нешто ређе политичка нестабилност, криминал и корупција (Марјановић, 2015.) Насупрот проблемима локалне заједнице, које можемо посматрати као факторе притиска (push факторе, односно одбијајуће факторе), потенцијални мигранти у новој средини очекују преваходно веће шансе за запослење, али и бољи квалитет живота у сваком погледу. Иако се налазимо у добу „борбе за таленте“ у којем развијене земље стварају државне политике за привлачење високообразованих кадрова из полуразвијених и неразвијених земаља, међу потенцијалним мигрантима из Србије још увек преовлађују појединци са завршеном средњом школом, па је јасно да од емиграције очекују искључиво економску добит. Занимљив је и податак да је веома мали број оних који су раније живели у иностранству, а поново размишљају да напусте земљу (Предојевић, 2011). Када је реч о имигрантима, можемо констатовати да Србија за сада није привлачна дестинација за имигранте, пословне људе и нашу дијаспору, те у том смислу имиграција не поседује ревитализујући социоекономски и демографски учинак.

У Србији се, према концентрацији становништва у иностранству, као и према процентном учешћу лица на раду или боравку у иностранству у укупном становништву

(у земљи и иностранству), јасно уочава неколико зона изразите емиграције. Једна од зона веома изразитих миграторних кретања забележених у оквиру последња два пописа јесте и Југозападна Србија.

Према резултатима пописа из 2002. и 2011. године у групу општина са највећим уделом лица на раду или боравку у иностранству ушло је и пет општина Југозападне Србије, при чему у 2002. пописној години општине Сјеница и Тутин предњаче по броју одсељених лица. За ове две општине карактеристично је да је већинско становништво бошњачке етничке припадности, односно исламске вероисповести. Посебно занимљив податак је да је у овим општинама, учешће најбројније етничке групе веће у укупном емигрантском уделу него у укупном становништву општине (Пенев, Предојевић-Деспић, 2012.).

Карта 5. Грађани Србије на раду или боравку у иностранству, 2002. и 2011. година (по општинама)

Извор: Пенев, Предојевић-Деспић, 2012.

Када говоримо о општинама Југозападне Србије, треба напоменути да је са овог подручја током прошлости, али и у новије време, мигрирао велики број становника, најчешће у земље Западне Европе у потрази за послом, економском и социјалном стабилношћу. У центру пажње домаће шире и јавности налази се „одлив мозгова“, односно тај свакодневни одлазак високообразованог становништва у земље у иностранству, имајући у виду чињеницу да су у питању претежно млади људи у чије је школовање држава заиста уложила значајна средства. Није тешко закључити да ова појава има веома негативан утицај на демографску и економску ситуацију у Југозападној

Србији, али још погубније последице проузроковала је управо миграција стручне радне снаге.

Табела 39. - Становништво у земљи и иностранству 2002. и 2011. године

Општине	2002		2011		
	У земљи		У иностранству		
	број становника	удео%	број становника	удео %	
Прибој	30241	3417	27127	2201	7,5
Пријеполје	40962	4709	36713	4407	10,7
Сјеница	27834	5935	25248	2472	8,9
Нови Пазар	85700	10560	92766	8831	8,7
Тутин	29813	6347	30770	4162	11,9

Извор: Публикационе и документационе табеле одговарајућих пописа становништва, www.popis2011.com

Према резултатима пописа из 1981. и 1991. године, у општинама Југозападне Србије удео лица на раду или боравку у иностранству био је углавном низак, односно нижи од просека за Србију. Подаци последња два пописа, из 2002. и 2011. године, упућују да је на том подручју у погледу спољних миграција дошло до потпуног преокрета. У међупописном раздобљу 1991-2002. године, број становника Југозападне Србије у иностранству, повећан је за готово 6 пута (са 5,4 на 31 хиљаду), а њихов удео у укупном становништву пет општина са 2,3% увећан је на 12,6%. Тако је за само 11 година удео лица на раду или боравку у иностранству од нивоа наглашене исподпросечне вредности достигао ниво који је готово за 2 и по пута већи од просека Републике Србије. У том периоду је дошло до врло интензивног одласка у иностранство у свих пет општина, који је био најмасовнији у општинама Тутин и Сјеница, у којима је удео тог контингента достигао по 17,6% (Пенев, Предојевић-Деспић, 2012.).

Како је Југозападна Србија претежно брдско-планински простор, радно способно становништво углавном је било пољопривредно, које је у великом проценту било и запослено у индустрији, односно реч је о дневни мигрантима на релацији село-град. Ако се узме у обзир садашња изузетно висока старост сеоског становништва, онда није тешко закључити да су спољне и унутрашње миграције становништва оставиле тешке последице на демографску структуру, посебно руралних простора.

3.1.6. Унутрашње и дневне миграције

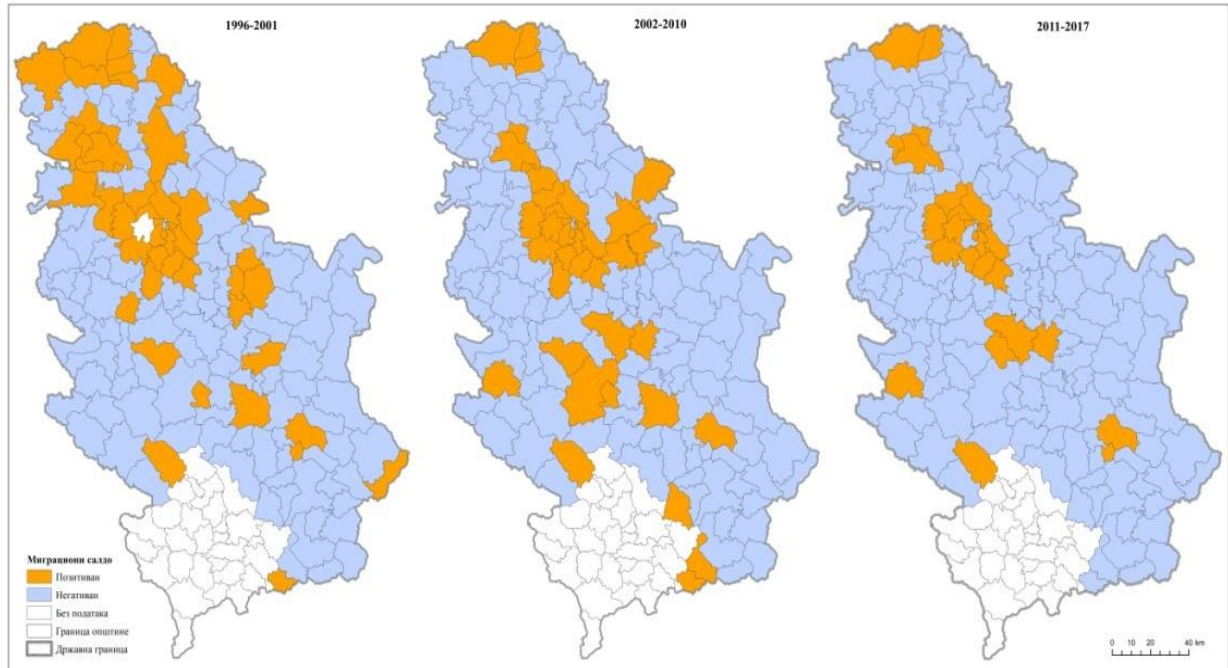
Током друге половине XX века на територији Србије одиграле су се значајне демографске промене. У погледу миграционих кретања треба напоменути да су се унутрашње миграције у значајнијој мери одразиле на "сасвим нову дистрибуцију становништва у простору". Просторна мобилност становништва, с обзиром на то да је била концентрисана ка водећим макрорегионалним и регионалним центрима, иницирала је изразиту диференцираност у демографској величини на простору Србије, и поред пола веома високе концентрације становништва, оформила је велики територијални обухват који катрактерише насеобинска дезинтеграција (Стевановић, 1994).

Према подацима пописа из 1981. године 42,2% укупног становништва Републике Србије мењало је своје пребивалиште. Од 3,9 милиона миграната, њих 1,2 милиона (30,8%) учествовало је у локалним миграцијама, односно пресељењу у оквиру насеља исте општине. Још већег обима од локалних миграција биле су међуопштинске миграције, у којима је учествовало 2 милиона становника (51,5%). Локална и међуопштинска пресељавања обухватају 82,3% од укупног броја досељеног становништва, која говоре о интензитету пресељавања унутар Републике, указују на значај покретљивости становништва према централним насељима у општинама, али знатно више према регионалним центрима Републике Србије. Удео миграната у укупном становништву Републике Србије, 1991. године, износио је 44,7%. Према подацима пописа из 1991. године могуће је анализирати мигранте према типу насеља из којег су се доселили. Највише је досељено из сеоских насеља (38,4%), док се из градских доселило нешто мање (34,8%), а из мешовитих 23,5% (РЗС, 1995).

Према попису из 2002. године, мигранти су чинили 45,8% укупног становништва Републике Србије. Развитак модерних миграција у Србији у другој половини двадесетог века, односно трансфер становништва из пољопривреде у непољопривредна занимања, из сеоских у градска насеља, уз опште одлике избегличких миграција које су више усмерене ка градовима, промениле су односе аутохтоног и досељеног становништва по типу насеља. Мигранти су чинили 50,9%, а у осталим неградским насељима 39,2% сталног становништва. Резултати последњег пописа 2011. године у Србији показују да 55% становништва од рођења станује у истом месту, док је 45% популације партиципирало у миграционим кретањима. У поређењу са подацима претходно спроведеног пописа на подручју Србије, у актуелном тренутку удео аутохтоног

региструје тенденцију пораста, са друге стране досељено становништво је смањило своје учешће у укупној мигрантској популацији (www.poris2011.com)

Слика 26. – Миграциони салдо општина Републике Србије 1996 – 2017.

Извор: Шантић, Мратинковић, 2019.

Када говоримо о Југозападној Србији, пре свега треба нагласити да када је реч о унутрашњим миграторним кретањима, мотиви миграција становништва ових области не разликује се битно од осталих делова Србије. Миграције у потрази за послом, због школовања или због бољих животних услова и стандарда, представљају основне мотиве за миграторна кретања становништва овог дела Србије.

Анализа миграционе динамике становништва, током раздобља 1996–2017., указује на то да све општине Југозападне Србије, осим Новог Пазара бележе негативан миграциони салдо. Интересантно је поменути да последњих година и општина Чајетина има више досељених него одсељених становника (www.cajetina.org.rs). Основни разлог позитивног миграционог салда јесте развој туризма, који непосредно унапређује и поспешује и друге делатности, пре свих пољопривреду и занатство. Како је Златибор постао један од најистакнутијих туристичких центара овог дела Србије, све је већи број оних који се враћају у своја родна места како би отпочели неко привређивање, било самостално у пољопривреди или туризму, или заснивањем радног односа у неким од субјеката туристичке привреде. За разлику од Новог Пазара и Чајетине, остале општине

перманентно губе становништво, што је уосталом карактеристика већине општина Републике Србије.

3.2. Структура становништва

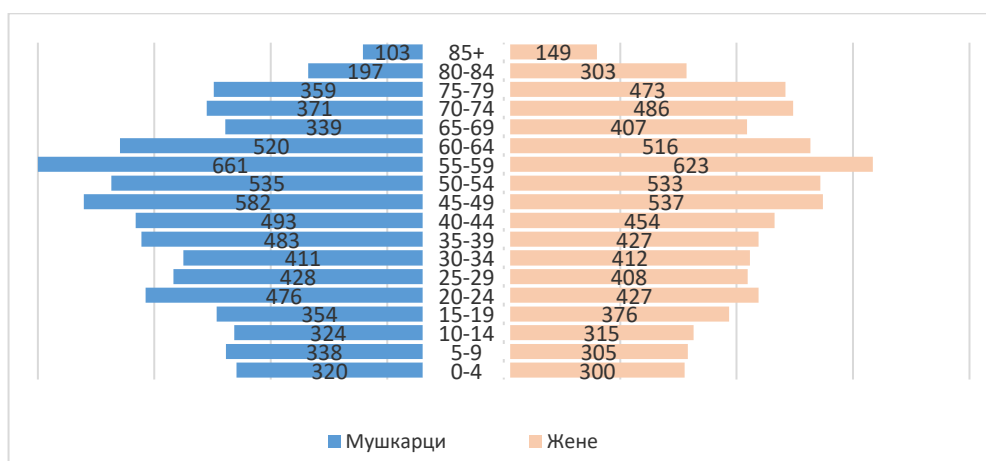
Структура становништва Југозападне Србије по много чему је јединствена. Традиционална улога жене у очувању породице, просечни индекс старења, висок степен неписмености, економска неактивност, а пре свега разнолика етничка структура, карактеришу овај простор и у великој мери одређују његов економски развој и будући просперитет.

3.2.1. Старосно-полна структура становништва

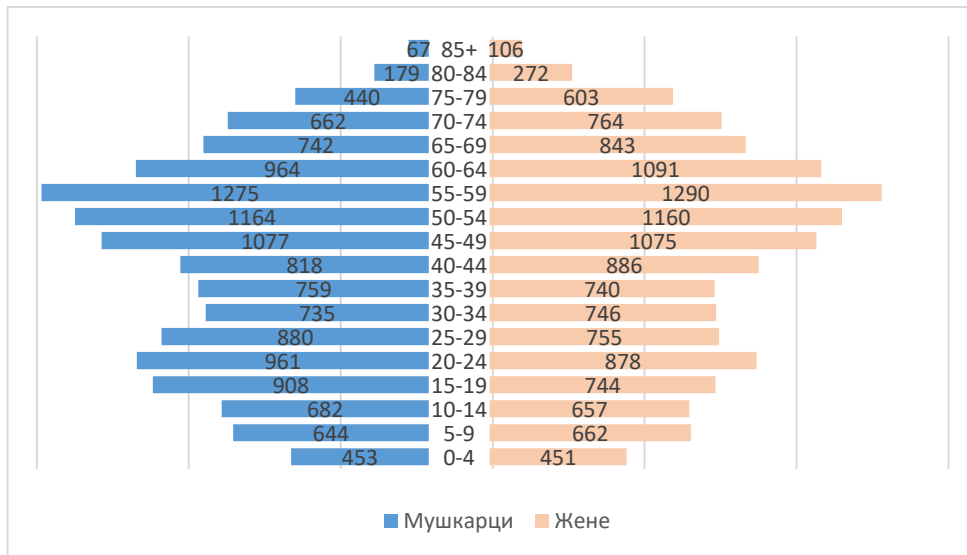
Полна и старосна структура подразумевају удео становништва у појединим старосним групама и пропорцији мушког и женског становништва изражене у процентима. Полна структура становништва представља квантитативан пропорционални однос између мушког и женског становништва у укупној популацији. Када је та пропорција уједначена, онда је реч о избалансираној полној структури становништва, и обрнуто. Основни показатељ у истраживањима полне структуре становништва су коефицијенти или стопе маскулинитета и феминитета (Голубовић, Кицошев, 2004.).

На следећим графичким приказима представљене су полна и старосна структура становништва Југозападне Србије, на основу података пописа из 2011. године (Попис становништва, књ. 2, 2012).

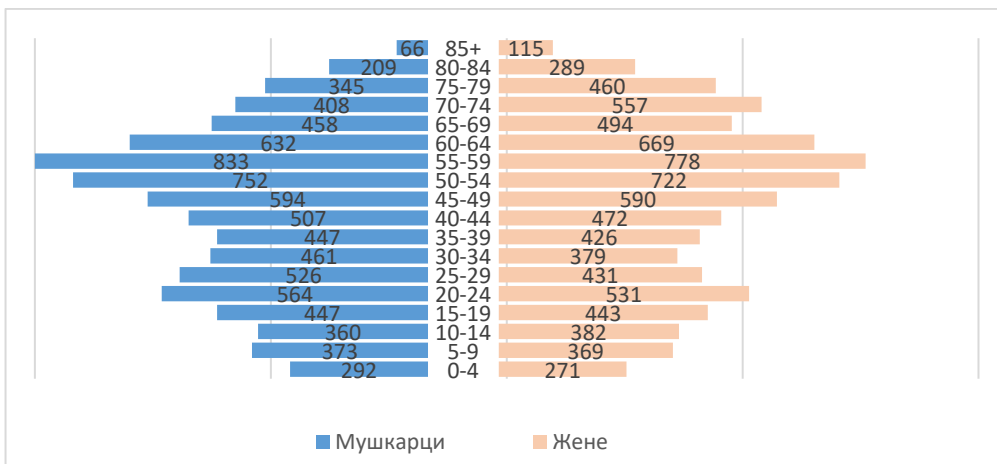
Графикон 9. Старосно-полна пирамида општине Чајетина

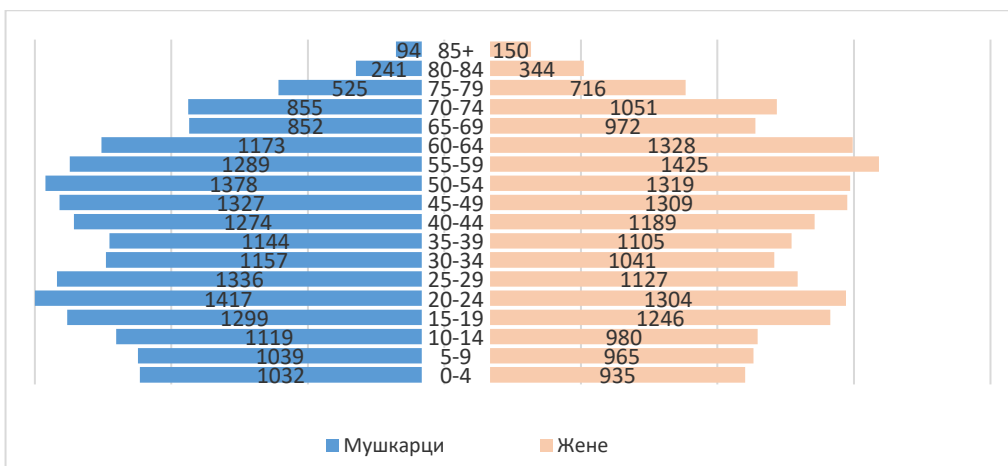
Графикон 10. Старосно-полна пирамида општине Прибој

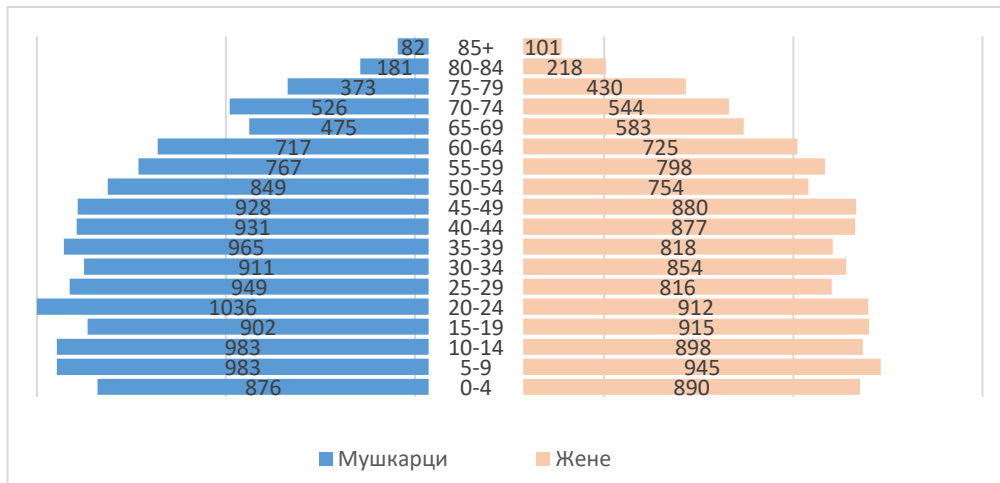
Графикон 11. Старосно-полна пирамида општине Нова Варош

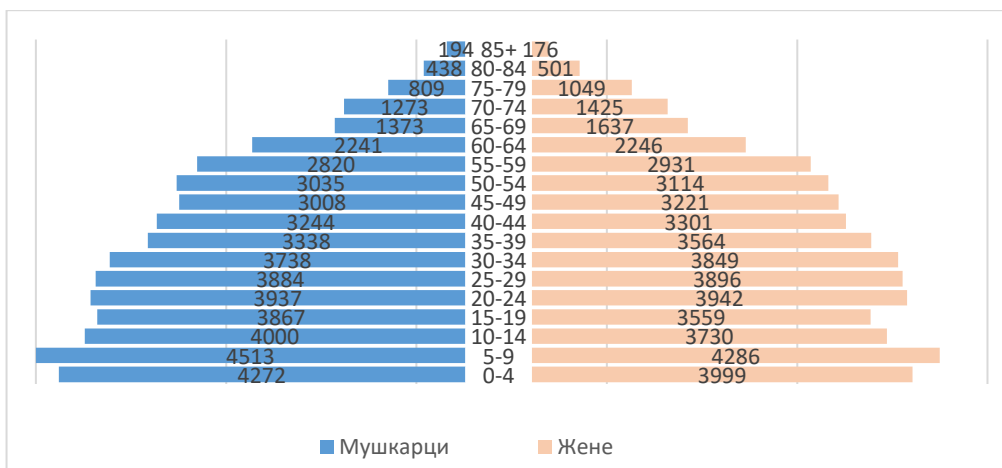
Графикон 12. Старосно-полна пирамида општине Пријепље

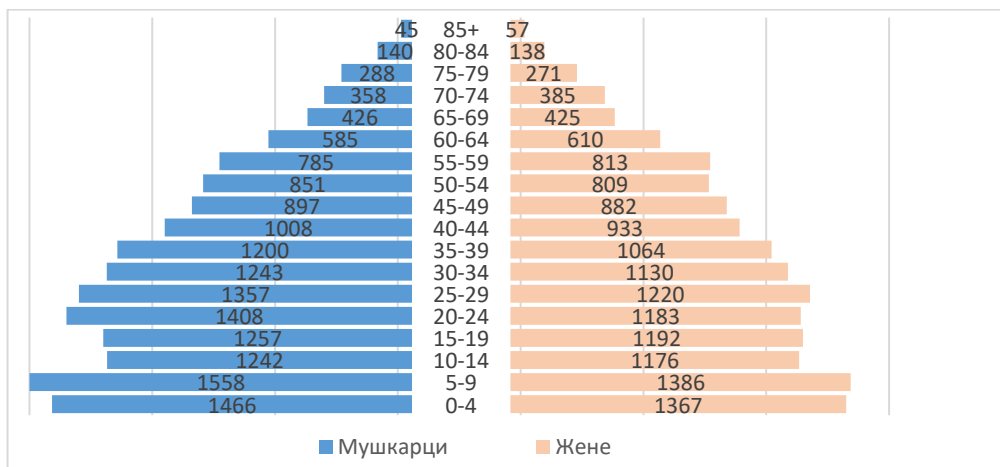
Графикон 13. Старосно-полна пирамида општине Сјеница

Графикон 14. Старосно-полна пирамида града Новог Пазара

Графикон 15. Старосно-полна пирамида општине Тутин

На основу старосно-полних пирамида примећује се да је полна структура у свим општинама Југозападне Србије уједначена. Такође, уочава се да општине са доминантно

српским становништвом имају стационарни тип пирамиде, што указује на старење ових општина и њихово демографско, али и економско слабљење, нарочито у наредним годинама. За разлику од њих, општине са већинским бошњачким становништвом имају пирамиде прогресивног типа, где доминира младо становништво. Најбољу старосну структуру има општина Тутин, за разлику од старосних пирамида општина Нова Варош и Прибој у којима је, на пример, контингент становништва између 55 и 59 година око три пута бројнији од броја најмлађих становника (од 0 до 4 године). Општина Тутин је општина са најмлађом популацијом у Југозападној Србији, са просечном старошћу од 32,1 годину. Нешто старије становништво имају општине Нови Пазар (просечна старост је 33,5 година) и Сјеница (37,0). Изузев Пријепоља (40,1), остале општине Југозападне Србије имају становништво старије од републичког просека који износи 42,2 године, односно Прибој са 42,9 година, Чајетина са 44,7 година и Нова Варош са најстаријим становништвом, просечне старости од 44,8 година. Отуда је и став да Југозападна Србија има велики потенцијал за развој и унапређење привредних делатности, због релативно младог становништва, само делимично тачан и то када је реч о општинама са бошњачким становништвом. Насупот њима, већински српске општине су општине које се гасе и чији привредни потенцијал из године у годину опада.

3.2.2. Образовна структура становништва

Образовна структура има велики значај у проучавању становништва неке територије. Од завршетка Другог светског рата број неписмених у Републици Србији перманентно се смањује, а ниво образовања становништва увећава. Образовна структура у општинама Југозападне Србије показује да је највећи проценат становника са средњом стручном спремом (36%), а затим са основном школом (31%). Општине које имају највећи број становништва са средњом стручном спремом су Пријепоље и Нови Пазар. Неписмено становништво у регији учествује са 9%, а општине у којима је оно најбројније, пропорционално укупном броју, су Сјеница 11,82% и Тутин 11,27% (Попис становништва, књ. 3, 2013).

Табела 40. Становништво старо 15 и више година, према школској спреми и полу

Општина		Чајетина	Прибој	Нова Варош	Пријеполје	Сјеница	Нови Пазар	Тутин
Укупно	М	6312	11631	7249	15361	10592	37199	11848
	Ж	6531	11953	7349	15628	10225	38441	11112
Без школске спреме	М	38	81	70	224	290	635	414
	Ж	558	686	621	933	965	2111	997
Непотпуно образовање	М	836	464	929	1146	907	1690	718
	Ж	1286	1651	1330	2295	1558	3344	1944
Основно образовање	М	1586	2260	1803	3912	3283	12051	4839
	Ж	1407	2968	1783	4225	3434	13915	4844
Средње образовање	М	3197	7436	3701	8498	4991	18320	4789
	Ж	2637	5370	2925	6746	3471	15263	2613
Више образовање	М	308	625	354	666	368	1448	295
	Ж	270	492	270	545	206	898	155
Високо образовање	М	332	716	374	865	707	2623	687
	Ж	348	723	401	814	545	2382	441
Непознато	М	15	49	18	50	46	432	106
	Ж	25	63	19	70	46	498	118

Извор: Попис становништва, књ. 3, 2013.

У овим општинама највише неписмених има међу женском популацијом, где тај број неписмених споро опада, а разлоге за то треба тражити у изолованом животу на селу, традиционалном схватању улоге жене и односима међу половима. Најнеповољнија образовна структура становништва је у општини Сјеница, а најповољнија у општини Прибој. Становништво са вишом и високом стручном спремом чини 6%, и то највише у општинама Нови Пазар и Прибој. Ако се анализа писмености становништва врши по насељима, није тешко уочити веће учешће неписмених у сеоској средини. Треба нагласити да је 7,1% неписменог становништва у општини Сјеница и 6,9% у општини Нова Варош забрињавајуће, нарочито ако се упореде са 2,7%, колико износи проценат неписмених на нивоу Републике. Овако висок проценат неписменог становништва сасвим сигурно има утицаја на успоравање развоја привредних грана, нарочито туризма, који захтева сталну едукацију и усавршавање запослених.

3.2.3. Економска структура становништва

На основу економске активности становништво се сврстава у две категорије, активно и неактивно становништво. Активно становништво, односно радни континент, даље се дели на запослена и незапослена лица.

Табела 41. Становништво према економској активности по општинама у Југозападној Србији према попису из 2011. године

Општине	Активно становништво		Неактивно становништво					
	Запослени	Незапослени	Деца млађа од 15 година	Пензионери	Лица са приходима од имовине	Ученици и студенти	Домаћице	Остали
Чајетина	5433	849	1902	3609	115	1093	1225	519
Прибој	7483	3119	3549	6049	104	2540	3033	1256
Нова Варош	4934	2178	2040	4224	32	1519	1187	524
Пријепоље	11676	4466	6070	6590	118	3254	3285	1600
Сјеница	6127	2352	5575	4182	561	2223	3541	1831
Нови Пазар	19605	11448	24800	12330	408	9493	14113	8213
Тутин	6165	3673	8195	2904	323	2457	5077	2361

Извор: Попис становништва, књ. 7, 2013.

У општинама Југозападне Србије приметан је велики удео незапосленог становништва, што представља основну кочницу економског развоја и просперитета овог дела Републике Србије. Најнижу стопу незапослености има општина Чајетина (13,5% радно активног становништва), а ово је уједно и једина општина са нижом стопом незапослености од републичког просека, који је према попису из 2011. године износио 22,4% незапослених. Све остале општине имају високу стопу незапослености, међу којима се издвајају Тутин (37,5%), Нови Пазар (36,9%) и Нова Варош (30,7%) (Попис становништва, књ. 7, 2013). Извесно је да су економски, политички и социјални проблеми, карактеристични за већину општина Републике Србије и овде основни фактори неразвијености привреде, односно високе незапослености становништва, али не треба занемарити ни гранични положај, планински тип разбијених села, саобраћајно лоше повезаних са општинским и привредним центрима (карактеристично за Нову Варош), али и традиционалан патријархални однос према запошљавању жена, нарочито међу исламским становништвом (Нови Пазар и Тутин).

Када је реч о неактивном становништву, које се може дефинисати и као идржавано становништво, велики број становника млађих од 15 година треба посматрати као потенцијалну прилику за образовање и формирање радно способног становништва које ће обављањем различитих видова делатности поспешити развој овог дела Србије. Број лица који имају приходе од сопствене имовине је занемарљив, што се не може рећи и за број пензионера. Оно на шта треба посебно указати јесте висок проценат жена у активном контингенту, које су, као што је наведено, због верских разлога остале без

мугоћности за заснивање радног односа. Туризам као комплекса привредна делатност може значајно поспешити упошљавање младих жена развојем занатства, домаће радиности, угоститељства, израде сувенира и сл., односно свих оних делатности које се могу обављати у домаћинствима.

3.2.4. Етничка структура становништва

Хетерогена етничка структура Југозападне Србије јесте компаративна предност у односу на остале делове Републике Србије и представља значајну антропогену туристичку вредност. Различите животне навике и обрасци понашања, поштовање традиције, културне карактеристике, верски обичаји и остале различитости, које дуго времена опстају на истом простору не угрожавајући једна другу, представљају богатство различитости и вредан туристички ресурс који може донети значајне бенефите уколико се искористи на прави начин.

Према пописима из 2002. и 2011. године, на простору Југозападне Србије, највећи проценат у етничкој структури становништва чине Бошњаци, односно Срби, као други по бројности.

Табела 42. - Етничка структура становништва Југозападне Србије по попису 2002. године

2002.								
Општине	Срби	Црногорци	Југословени	Албанци	Бошњаци	Муслимани	Роми	Остали
Чајетина	15.489	42	16	-	-	7	-	74
Прибој	22.523	432	99	13	5.567	1.427	-	11
Нова Варош	18.001	73	113	2	1.028	502	-	4
Пријеполје	23.402	271	97	10	13.109	3.812	144	8
Сјеница	6.572	23	25	11	20.512	659	3	12
Нови Пазар	17.599	109	136	129	65.593	1.599	69	41
Тутин	1.299	20	17	6	28.319	223	6	4
ЈЗ Србија	104.885	970	503	171	134.128	8.229	222	154
2011.								
Чајетина	14.440	36	5	-	2	3	1	45
Прибој	20.582	119	36	3	3.811	1.944	32	26
Нова Варош	14.899	31	37	3	768	526	3	10
Пријеполје	19.496	89	47	18	12.792	3.543	244	17
Сјеница	5.264	15	10	29	19.498	1.234	93	40
Нови Пазар	16.234	312	67	202	77.443	4.102	566	312
Тутин	1.090	16	4	29	28.041	1.092	67	8
ЈЗ Србија	92.005	618	206	284				

Извор: Попис становништва, 2003., Попис становништва, књ. 1, 2012.

Према попису из 2002. године Срби чине већину у општинама Пријепоље (56,9%), Прибој (74,3%), Нова Варош (90,2%) и Чајетина (99,1%). Бошњака и муслимана највише је у општинама Нови Пазар (77,7%), Тутин (94,7%) и Сјеница (82,7%). Од осталих етничких група, у одређеном проценту, присутни су Црногорци и то највише у Прибоју (1,4%), а Роми у Пријепољу (0,4%).

У 2011. години ситуација је незнатно измењена, па су Срби чинили већину у општини Пријепоље, али 4% мање него у претходној пописној години што је резултат миграторних кретања и више стопе наталитета муслиманског становништва. Остале већински српске општине нису битније измениле етничку структуру. Насупрот томе, општине са већинским муслиманским становништвом (Бошњаци и Муслимани) имале су извесне промене, изазване различитим факторима. Тако је проценат муслиманског становништва у Новом Пазару, у међупописном периоду повећан на 81,2%, што је извесно последица већ наведене више стопе наталитета муслиманског становништва. С друге стране, интересантно је да је Сјеница у овом периоду забележила пад броја Бошњака и Муслимана за око 4% (78,5%), што је највероватније последица миграција. Наиме, иако нема званичних података, није тешко закључити да су мигранти који су напустили Сјеницу углавном млади људи и то далеко више муслимани него Срби, јер је српско становништво просечно старије па самим тим и знатно мање укључено у кретање радне снаге. Остале етничке групе су, као и у претходној пописној години, заступљене само у деловима процената.

3.3. Структура домаћинстава Југозападне Србије

Домаћинство се дефинише као скуп лица која заједно станују и заједнички троше своје приходе за подмиривање основних животних потреба, док је породица крвно сродственичка заједница, која се састоји од брачног пара, или од родитеља (оба или једног) и њихове деце.

У Републици Србији је 2011. године регистровано 2 487 886 домаћинстава, што је за око 33 хиљаде мање у односу на попис из 2002. године. Пораст броја домаћинстава имао је једино Београдски регион (за 39 хиљада), док је у свим осталим деловима Србије број домаћинстава смањен. Просечна величина домаћинства у Републици Србији, према попису из 2011. износи 2,9 чланова, што је незнатно мање у односу на претходни попис. Просечна величина домаћинства већа је у два јужна региона Србије, при чему је у

Региону Шумадије и Западне Србије између два пописа остала непромењена (www.publikacije.gov.rs).

Анализирајући општине Југозападне Србије долази се до закључка да је у три општине просечна величина домаћинства била четири или више чланова, што је знатно више него у другим деловима Србије, и то у Тутину 4,55, Новом Пазару 4,15 и Сјеници 4. У највећем броју општина Републике Србије (53%) просечан број чланова по домаћинству кретао се између два и три, док је у 44,6% општина био између три и четири (Попис становништва, књ. 13., 2013).

Табела 43. Структура домаћинства Југозападне Србије према броју чланова

	Чајетина	Прибој	Нова Варош	Пријеполје	Сјеница	Нови Пазар	Тутин
Укупно	5136	9257	5903	11467	6618	24090	6636
1 члан	1228	1805	1269	2046	794	2057	478
2 члана	1386	2535	1754	2648	1165	3613	771
3 члана	819	1693	1029	1915	914	3320	832
4 члана	895	1910	1047	2342	1260	5160	1180
5 чланова	399	742	446	1340	1079	4536	1335
Више од 6 чланова	409	572	358	1176	1406	5404	2040
Просечан број чланова	2,83	2,93	2,82	3,21	4,0	4,15	4,55

Извор: Попис становништва, књ. 13, 2013.

Просечан број чланова домаћинства у Новом Пазару, Сјеници и Тутину, за разлику од осталих општина Југозападне Србије већи је од 4 члана. Традиција и специфични патријархални начин живота у овим општинама, нарочито међу бошњачким становништвом условила је појаву вишечланих домаћинства. Висока стопа наталитета, један је од пресудних фактора који објашњава појаву вишечланих домаћинства, у много већем брпроценту него у већински српским општинама. Такође, у овим муслиманским патријархалним породицама, нарочито у сеоској средини, остао је очуван обичај заједничког живота три, па и четири генерације, док је у другим деловима Србије у потпуности нестао (www.dev.info.stat.gov.rs).

4. УТИЦАЈ ДЕПОПУЛАЦИЈЕ НА ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Становништво је најважнији фактор друштвено– економског развоја неке земље, пре свега као извор радне снаге. Радна снага одређује смер и темпо развоја привреде, те се на тај начин стварају мање или више пожељни услови за живот на некој територији, било да је реч о општини или држави. Становништво се из године у годину мења под утицајем различитих фактора. Промене могу бити квантитативне, уколико број становника расте или опада, а исто тако могу бити и структурне. Те су две промене најчешће у међузависности (Маронић, Токић, 2012).

У већини општина Југозападне Србије, осим Новог Пазара и Тутина, последњих година забележен је пад наталитета, као и процес миграције. Најчешћи узрок одласка становништва како унутар, тако и изван граница државе, јесу потешкоће при запошљавању. Управо тај контингент становништва, који је у радној добији који тражи запослење, јесте и контингент у фертилном добу. Одласком становништва у иностранство држава не губи само на бројности становништа, већ емиграција директно утиче на пад наталитета, повећање просечне старости становништва, смањење радног контингента, што дугорочно значи и опадање економске снаге државе, повећање притиска на пензиони фонд и мноштво других негативних последица. Стога се може закључити да један од првих корака у заустављању процеса депопулације јесте повећање запослености, односно проналажење адекватних привредних грана, које могу отклонити овај проблем.

4.1 . Утицај депопулације на туризам

Интензивирање процеса депопулације код нас јавило се деведесетих година двадесетог века. Смањивање броја становника и демографско пражњење различитих подручја, нарочито оних са неповољним саобраћајно-географским положајем, руралних и брдско-планинских простора, представља један од доминантних демографских процеса у Републици Србији (Аврамовић, 2003).

Одласком становништва у иностранство, Република Србија губи све оно што је инвестирала у васпитање, школовање, образовање и обучавање људи који постижу врхунске резултате, али исто тако губи и то што се инвестициони капитал у образовање

и обучавање не враћа матичној држави, већ се поклања земљама које примају високообразоване и стручне кадрове (Грчић, 2008).

Данас је тржиште рада за већину, постало јединствено, односно глобално. Оно функционише на принципу понуде и тражње. Широм света је нарасла потражња за високообразованим појединцима. Последица глобализације образовања јесте неједнака размена и експлоатација интелектуалног рада у савременом свету, чију цену плаћају неразвијене земље. У том смислу одлив мозгова данас појачава разлике између развијених и неразвијених (Аврамовић и др., 2018).

Пропадање привреде и државних институција, поремећени систем вредности, незадовољство статусом у друштву, образовним системом, културним животом, радним ангажовањем (често ван своје струке), нерешено стамбено питање, пораст стопе криминала и корупције, загађена животна средина и још много тога, тера млађе генерације становништва да траже подстицајнију друштвену средину, која ће им омогућити уређенији и квалитетнији живот. Такође, један од узрока је и непостојање организоване бриге друштва о проблему миграција високообразованих кадрова, одсуство промишљених мера којима би се контролисао и успорио одлив мозгова, непостојање неопходне евиденције и нужног праћења овог процеса итд. (Чобелић, 1992).

Депопулација у великој мери штети развоју туризма, успорава га, а самим тим негативно утиче и на целокупан привредни развој, јер се туризам као привредна грана јавља као веома значајни катализатор развоја одређеног простора. Укупна динамика становништва може бити у функцији развоја туризма, али се може јавити и као најзначајнија кочница у експоненцијалном расту и развоју туризма као привредне гране.

Туризам као привредна грана, не може функционисати без радне снаге, пре свега квалификоване и стручне за обављање те привредне делатности. Демографским пражњењем одређених подручја, успорава се развој туризма на тим подручјима, тако да ни богата туристичка ресурсна основа не може зауставити стагнацију и назадовање ове привредне гране уколико нема довољно радне снаге која ће бити ту да угости потенцијалне туристе.

Југозападна Србија, као што је у раду већ наведено, располаже великим природним туристичким потенцијалом, који се може искористити првенствено у развоју сеоског туризма, али и за развој других видова туризма. Пражњење села на овом простору, и миграција радно способног становништва, у великој мери су утицале на досадашњи стихијски и неорганизовани развој туристичке привреде. Немогућност

развоја руралног туризма почива управо на недостатку радне снаге. Гашење домаћинства, па и читавих села су јасан показатељ, да држава није препознала ове туристичке ресурсе, те да није улагала, пре свега, у развој саобраћајне и друге инфраструктуре и није радила на очувању и ревитализацији овог дела националне територије.

5 . УЛОГА ТУРИЗМА У РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА ДЕПОПУЛАЦИЈЕ

Туризам се често карактерише као привредна грана која има моћ да унапреди економски развој и стабилизује демографска кретања. Како би туризам постао катализатор демографске ревитализације, потребно је извршити низ интердисциплинарних корелационих истраживања развоја туризма и становништва. Уколико се не приступи оваквим истраживањима, може доћи до преамбициозних захвата туристичке изградње, неадекватних улагања у туристичку инфраструктуру, превеликих очекивања која су последица нерационалних замисли. Иако има много примера који то потврђују, не може се тврдити да туризам по аутоматизму доводи до демографске ревитализације, већ да постоји низ поступака и активности који могу довести до промена демографских кретања под утицајем туризма (Девеџић, 2011).

Развој туристичке привреде позитивно утиче својим економским ефектима на демографски развој. Туризам се показао као једна од најпропулзивнијих делатности за превазилажење неразвијености, привредно неразвијених подручја. Као најбољи показатељ ове тврдње, стоји туристичка дестинација Златибор, која је у последњем међупописном периоду остварила раст броја становника већи од 30% (www.zlatibor.org.rs). Међутим, постоје туристичка места која упркос развоју туризма, бележе непрестано смањење популације. Тако се некада сматрало да ће развој туристичког центра на Копаонику допринети оживљавању подкопаоничких села, али су лоша саобраћајна инфраструктура и удаљеност ски-центра од сеоских насеља осујетили овакве планове. Насупрот Копаонику, број становника на Златибору је порастао више од 200 пута у међупописном периоду (www.zlatibor.org.rs). Функција туризма у овој области била је толико јака да покрене и друге делатности, побољша инфраструктурну опремљеност и подстакне целогодишњи туристички промет. Пресудан значај за развој туризма на Златибору, а затим развој насеља и демографски пораст имао је положај на

транзитном правцу који је омогућио велики и континуиран туристички промет и разноврсну тражњу.

Туристичка привреда, осим што валоризује, за друге привредне гране, неатрактивне елементе природне средине, подстиче и развој других привредних грана, са којима заједно утиче на демографски раст. Туризам унапређује развој свега оног без чега не може да функционише (саобраћајну и комуналну инфраструктуру, пратеће услужне делатности, естетизовану физиономију насеља, специфичну урбанизацију итд.), те делује као комплексан развојни фактор. Снага туризма као фактора популационог раста разликује се у зависности од локалних фактора - саобраћајно-географског положаја, степена урбанизованости, близине и значаја емитивних центара, типа туристичког места и демографских појава и процеса који су затечени у конкретном простору. И поред свих недостатака, туризам омогућава опстанак популационо малим насељима, а онима са повољнијим положајем и привредно развијенијим даје и имиграциони карактер (Девеџић, 2006). Туризам се често истиче и као делатност која утиче на еманципацију жена и повећава активност женске радне снаге. Посебно питање односи се на "невидљиву" запосленост и привређивање жена издавањем смештајних капацитета у приватним домаћинствима (Девеџић, 1999).

Туризам је као привредна грана вишеструко повезан са миграцијама становништва. Најпростија веза је тумачење туристичких кретања као вида најмасовнијих сезонских миграција. Туристичка места временом постају интересантна мигрантима за трајно насељавање. Пре деведесетих година прошлог века, досељавање становништва у туристичка места било је резултат економских фактора, док данас, поред економских, велики утицај имају и субјективни и социопсихолошки фактори. Утицај туризма се уочава и у насељима која нису унутар туристичких регија. Наиме, туризам као допунска делатност није стимулативан за досељавање становништва, али уколико туризам представља додатну добит за домаћинства, расте и мотивисаност за локално становништво да у свом месту остане и унапређује туристичку понуду. Зато озбиљним акцијама за активирање туризма у функцији демографске ревитализације треба да претходе истраживања домаћинства, анимација и стимулација локалног становништва, предочавање предности од развоја туризма итд. (Радовановић, 1988).

VI ДЕО

КОНКУРЕНТНОСТ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ КАО ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

1. ПОЈАМ КОНКУРЕНТНОСТИ ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

Појам конкурентности на нивоу земаља први је увео Портер (1990). Његов модел конкурентности базиран је на националном дијаманту конкурентности и био је основа за већину модела дестинацијске конкурентности. Недостатак модела јесте што запоставља макро обележја, а преферира микро економске елементе дестинације. Али управо функционисање микро елемената дестинације директно одређују макро елементи. Према Портеру основне покретачке снаге конкурентности дестинације су:

- Опасност од нових туристичких дестинација и њихових конкурентских могућности;
- Опасност од супститута саставних делова туристичког производа;
- „Енергија“ туристичке тражње;
- „Енергија“ туристичке понуде;
- Конкуренција међу дестинацијама.

Да би се спречила појава нових дестинација посебно се обраћа пажња на чврсту еластичност туристичке понуде у односу на цене и сталну разноврсност туристичког производа са потпуно новим квалитетом.

Конкурентност дестинације се може повезати са њиховом способношћу да испоруче туристичко искуство које пружа веће задовољство посетиоцима него оно које нуде друге дестинације. Везујући конкурентност за туристичко искуство „да би се постигле конкурентске предности свака дестинација мора да обезбеди да њена укупна привлачност и туристичко искуство које нуди буде супериорније у односу на алтернативне дестинације отворене за посете (Зечевић, 2011).

Једна од важних компоненти одрживе конкурентности је заштита окружења. Уколико нема привржености очувању окружења, може доћи до озбиљног нарушавања животне средине у туристичкој дестинацији, а самим тим и угрожавања опстанка дестинације на туристичком тржишту. Из тог разлога та приврженост представља једну од кључних детерминанти конкурентности (Ђорђевић, Миловановић, 2012).

Како би се изградиле конкурентске предности потребно је да туристичке дестинације развијају активности које су боље од конкурентских, а нарочито је потребно да развијају активности које се разликују у односу на конкуренте. Дакле, суштина конкурентности туристичке дестинације са једне стране, јесте створити квалитетан туристички производ (услугу) са карактеристикама које ће га издвојити и чинити бољим

од конкурената. Са друге стране се мора имати на уму искуство туристе, односно његов доживљај у туристичкој дестинацији, који је пресудан за конкурентност дестинације (Черовић, 2015).

1.1. Модели конкурентности

Постоји више модела конкурентности туристичке дестинације који се користе за представљање конкретног нивоа конкурентности. Данас највећу примену има неколико најзначајнијих модела који дефинишу показатеље конкурентског положаја туристичке дестинације. Међу њима могуће је издвојити модел Светског економског форума, модел који су предложили Crouch и Ritchie и Интегрисани модел конкурентности.

1.1.1. Модел конкурентности Светског економског форума (T&T Competitiveness Index)

Индекс конкурентности Светског економског форума (T&T Competitiveness Index), представља пројекат који је покренут заједно са Светском туристичком организацијом. Подаци на основу којих се дефинише индекс добијају се од стране међународних институција, институција које се баве туризмом, партнерских институција и од стручњака из области туризма.

Индекс конкурентности чине четири подиндекса од којих сваки садржи елементе и индикаторе који су основни показатељи конкурентности: омогућено окружење (пословно окружење, безбедност и сигурност, здравство и хигијена, људски ресурси и тржиште рада, информационо-комуникационе технологије), политика туризма и омогућавање услова (давање приоритета туризму, међународна отвореност, конкурентност цена, одрживост животне средине), инфраструктура (инфраструктура ваздушног, друмског и поморског саобраћаја, туристичка инфраструктура) и природни и културни ресурси (природни ресурси, културни ресурси и пословна путовања) (World Economic Forum, 2015). Сваки од наведених елемената се посебно оцењује, њиховом оценом добијају се резултати за подиндексе, а четири подиндекса дају оцену индекса конкурентности.

Овде се поставља питање да ли се наведени показатељи могу примењивати на исти начин за све земље. Битним недостатком се може сматрати мањак показатеља који суштински мере конкурентност туризма као економске активности на нивоу туристичке

дестинације. Треба поменути и недостатак који се тиче обима и структуре анкетираних руководиоца.

До сада објављени индекси конкурентности држава као туристичких дестинација од 2007. године до 2017. године указују на релативну неуједначеност података, односно на необјашњено варирање података по годинама у односу на поједине подиндексе. Модел конкурентности Светског економског форума је једини модел који се данас у пракси користи за мерење конкурентности и као такав једини је основ за поређење конкурентности земаља света у туризму.

1.1.2. Модел конкурентности туристичке дестинације (Crouch, Ritchie)

Најпознатији модел конкурентности туристичке дестинације развили су Ritchie и Crouch (1999). Аутори су овај модел представили на 43. конгресу AIEST-а (Међународно удружење експерата за туризам), а током година био је допуњаван, да би коначно био уобличен 2003. године.

У развијању модела Crouch и Ritchie су се ослањали на Портеров „дијамант“ националне конкурентности. Првобитно овај модел је обухватао четири компоненте туристичке дестинације: кључне ресурсе и атракције, факторе подршке, менаџмент дестинације и детерминанте које одређују и повећавају конкурентност. Касније је додата и пета компонента – политика дестинације, планирање и развој (Ritchie, Crouch, 2003).

Дестинацијски фактори су у овом моделу подељени на факторе привлачности (природа, клима, културне и социјалне карактеристике, општа инфраструктура и друго) и факторе одбојности (фактори који представљају баријере посети некој туристичкој дестинацији – сигурност и заштита, као што су политичка нестабилност, здравствена несигурност, закони и улазна ограничења попут визних режима).

Саставни део модела чине компаративне и конкурентне предности. Компаративне предности дестинације се односе на људске ресурсе, физичке ресурсе, знање, основна средства, инфраструктуру и туристичку супраструктуру, културно-историјске ресурсе и развијеност локалне привреде. Конкурентне предности се односе на способност дестинације да рационално користи ресурсе којима располаже у дужем временском периоду.

Модел такође указује на значај окружења дестинације које утиче на конкурентност – глобално (макро) и конкурентно (микро) окружење. Микро окружење

дестинације чине основни елементи који дефинишу конкурентски амбијент. Ови елементи имају непосредан утицај на дату дестинацију. Поред саме дестинације микро окружење обухвата предузећа која чине туристички сектор, конкуренте, сегменте туристичке тражње и интересне групе на дестинацији. Макро окружење, са друге стране, често је глобално и има широк утицај. Макро окружење се односи на све спољне елементе који окружују микро окружење и утичу на њега (Ritchie, Crouch, 2007).

И поред своје свеобухватности, модел конкурентности туристичке дестинације Ritchie-ја и Crouch-а је често критикован јер не може да покаже јасну конекцију, односно везу или пореди међусобно неупоредиве елементе, те с тога не даје реалну слику углавном у поређењу са наредни моделом.

1.1.3. Интегрисани модел конкурентности туристичке дестинације (Dwyer-Kim)

У овом моделу у истом пољу налазе се изворни и наслеђени ресурси са потпомажућим факторима. Dwyer-Kim-ов модел је емпиријски тестиран анкетањем стејкхолдера туристичке индустрије који обухватају индустријске оператере, владине званичнике и академике из области туризма у Аустралији и Јужној Кореји. Коришћењем фактора анализе идентификовано је неколико важних атрибута дестинацијске конкурентности: дестинацијски менаџмент, природни и други ресурси, културни ресурси, квалитетне услуге, ефикасност јавних служби, услови за шопинг, посвећеност владе развоју туризма, локације и њихов приступ, електронско пословање, ноћни живот, захтеви за визе и забавни паркови.

Резултати овог емпиријског тестирања модела дају користан увид у неколико аспеката. Прво, активности управљања дестинацијом (дестинацијски менаџмент), који обухвата и јавне и приватне организације, су јасно издвојене од других фактора који се налазе у основи конкурентности дестинације. Ово је у складу са концептом стратешког менаџмента да се конкурентност остварује избором стратегије и доношењем одлука. Друго, државни сектор има водећу улогу у обезбеђивању одрживог развоја туризма. Треће, не постоји разлика између основних ресурса и подржавајућих фактора и ресурса. То су једноставно дестинацијски “ресурси” за потрошаче (туристе). Коначно, туристичке атракције, у распону од природних, до културних, затим шопинга, ноћног живота и забавних паркова, се од стране туриста доживљавају као значајни ресурси за побољшање

атрактивности дестинације што заузврат доприноси повећању конкурентности дестинације (Dwyer, Kim, 2003).

Два главна елемента овог модела су ресурси и дестинацијски менаџмент. Ресурси служе као основа да се привуку посетиоци, али други елемент је онај који може обликовати основу за атрактивну понуду за туристе – до конкурентне понуде на крају.

Ови модели и поред извесних разлика могу бити корисни као основа за проучавање конкурентности конкретних туристичких дестинација. Такође могу бити претпоставка за мерење конкурентности коришћењем одабраних индикатора.

2. АНАЛИЗА КОНКУРЕНТСКИХ ДЕСТИНАЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Анализирање конкурентности туристичке дестинације би требало да буде континуиран процес заснован на сталном праћењу стања показатеља конкурентности. Последњих деценија приступи мерења конкурентности туристичке дестинације, током динамичког развоја туризма, утицали су на дефинисање различитих оквира, модела и показатеља конкурентности туристичке дестинације на туристичком тржишту.

Дефинисање релевантних индикатора, током еволуције мерења конкурентности у туризму, било је засновано на различитим приступима који су се огледали у одређеним моделима конкурентности. Такви приступи су резултирали дефинисањем показатеља чија је примена мање или више оправдана у конкретном мерењу конкурентског положаја одређене туристичке дестинације на савременом туристичком тржишту.

Када говоримо о анализи конкурентских дестинација у Републици Србији, она се може извршити на различите начине, преваходно узимајући у обзир моделе мерења конкурентности који су узети у обзир приликом израде Стратегије развоја туризма Републике Србије (2016).

Како би се на најбољи начин извршила анализа конкурентности посматраних туристичких дестинација у Југозападној Србији, издвојено је 12 елемената конкурентности, који су оцењивани на скали од 1 (врло слабо) до 6 (изврсно). Оцењивани су следећи показатељи: Социјални елементи и људски ресурси, Природна и културна баштина, Комунална инфраструктура, Ресторани, Доступност и превоз, Смештај, Садржаји, Закони и легислатива, Тражња, Информације и презентација, Туристичка сигнализација и Остало.

Табела 44. - Кључни индикатори конкурентности туризма Србије за 2018. годину

ОМОГУЂЕНО ОКРУЖЕЊЕ	Индекс
1. Пословно окружење	4,0
2. Безбедност и сигурност	5,4
3. Здравство и хигијена	6,0
4. Људски ресурси и тржиште рада	4,4
5. Информационо-комуникационе технологије	4,8
ПОЛИТИКА ТУРИЗМА И ОМОГУЂАВАЊЕ УСЛОВА	Индекс
6. Давање приоритета туризму	3,6
7. Међународна отвореност	2,4
8. Конкурентност цена	4,8
9. Одрживост животне средине	4,2
ИНФРАСТРУКТУРА	Индекс
10. Инфраструктура ваздушног саобраћаја	2,4
11. Инфраструктура друмског и поморског саобраћаја	2,8
12. Инфраструктура за пружање туристичких услуга	3,9
ПРИРОДНИ И КУЛТУРНИ РЕСУРСИ	Индекс
13. Природни ресурси	2,0
14. Културни ресурси и пословна путовања	1,7

Извор: Марковић и др., 2018.

Анализа мерења конкурентских позиција изабраних туристичких дестинација извршена је на основу анкета спроведених међу локалним стејкхолдерима односно интересним групама које су својом делатношћу повезане са туризмом. Под стејкхолдерима подразумевају се сви релевантни чиниоци из области туризма, као што су хотелијери и остали власници и менаџери објеката за смештај и прихват туриста, туристички водичи, упосленици туристичких агенција и организација, као и угоститељи и остали учесници у ванпансионској понуди анализираних дестинација. Одабир стејкхолдера вршио се на основу њиховог учешћа у целокупној туристичкој понуди анализираних дестинација. Став анкетираних учесника на прави начин формира реалну слику и стање туризма у дестинацијама на основу постављених елемената конкурентности. Такође, дефинисањем ниских или високих оцена елемената конкурентности на прави начин се може приступити побољшању постојећег стања и отклањању недостатака који утичу на развој туризма на овим просторима.

2.1. Упоредна анализа конкурентских предности клисуре Увца и Ђердапске клисуре

Клисуре Увца, односно „Специјални резерват природе Увац“ налази се под заштитом државе од 1971. године као природно добро од изузетног значаја. Клисура

Увца представља јединствену морфолошку целину и једну од најатрактивнијих туристичких дестинација у овом делу Србије.

Ђердапска клисура је најдужи европски кањон. Налази се на истоку Србије, смештен у оквиру Националног парка Ђердап – једног од пет српских националних паркова. Парк обилује лепотама које су предмет интересовања бројних туриста, па је Ђердапска клисура једна од најпосећенијих природних атракција у Србији.

Слика 27. – Ђердапска клисура и клисура Увца

Извор: www.avanturista.co, www.helona.rs

Речни туризам свакако представља једну од главних конкурентских предности код обе туристичке дестинације. Ђердапска клисура као туристичка дестинација располаже бољим људским ресурсима и социјалним елементима, за разлику од клисуре Увца где услед интензивније депопулације недостатак радне снаге представља озбиљан проблем. Као јединствене природне вредности, обе дестинације су високо оцењене, док је комунална уређеност у оба случаја на незавидном нивоу. Доступност Ђердапске клисуре боља је од клисуре Увца, због повољнијег географског положаја, а и због традиционално развијеније саобраћајне мреже овог дела Србије у односу на Југозападну Србију. Смештајни капацитети и пропратни садржаји су, према ставовима анкетираних, развијенији у Ђердапској клисури него на Увцу. То је, свакако, очекивани резултат, преваходно због већих улагања у туристичку инфраструктуру на простору Ђердапа. Тражњом су, међутим, задовољнији на Увцу, што говори у прилог чињеници да овај део Републике Србије тек почиње да развија туризам и постаје препознатива дестинација како за домаће тако и за иностране госте. Туристичка сигнализација је најлошије оцењен елемент конкурентности на простору Увца, за разлику од Ђердапске клисуре, код које је овај елемент високо оцењен.

**Табела 45. - Упоредна анализа елемената конкурентности Клисуре Увца и
Ђердапске клисура**

Елементи конкурентности	Клисура Увца						Ђердапска клисура						
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	
1. Социјални елементи и људски ресурси			■									■	
2. Природна и културна баштина					■							■	
3. Комунална инфраструктура			■						■				
4. Ресторани			■							■			
5. Доступност и превоз			■							■			
6. Смештај				■								■	
7. Садржаји				■								■	
8. Закони и легислатива			■								■		
9. Тражња						■						■	
10. Информације и презентација				■							■		
11. Туристичка сигнализација		■										■	
12. Остало				■								■	

Извор: Према анкети аутора

Из спроведене анализе може се закључити да се, узимајући у обзир назначене елементе конкурентности, Ђердапска клисура налази у повољнијем положају у односу на клисуру Увца, код које се мора више радити на унапређењу постојећег стања већине елемената конкурентности.

2.2. Упоредна анализа конкурентских предности манастира Сопоћани и Манасија

Манастир Сопоћани, посвећен Светој Тројици, подигао је српски краљ Стефан Урош I (1243-1276). Задужбина трећег сина краља Стефана Првовенчаног својом величином и лепотом надмашује све до тада изграђене српске цркве. Фреске манастира Сопоћани су право ремек-дело уметности, што је много година касније Сопоћанима донело светску славу. Данас је ово један од најзначајнијих српских културних споменика, који је 1979. године увршћен на листу светске баштине UNESCO-а.

Манастир Манасија или Ресава један је од најзначајнијих споменика српске средњовековне културе и најзначајнија грађевина која припада такозваној моравској школи. Манастир је задужбина деспота Стефана Лазаревића, чије се мошти, налазе у јужном делу цркве. Манастир Манасија најзначајнија је грађевина тзв. „моравске школе“. “Ресавска школа” манастира Манасије је по својим преводима и рукописаним преписима била чувена и после пада српске деспотовине, кроз цео 15. и 16. век.

Табела 46. - Упоредна анализа елемената конкурентности манастира Сопоћани и манастира Манасија

Елементи конкурентности	Манастир Сопоћани						Манастир Манасија						
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	
1. Социјални елементи и људски ресурси					■							■	
2. Природна и културна баштина						■						■	
3. Комунална инфраструктура				■						■			
4. Ресторани					■				■				
5. Доступност и превоз		■										■	
6. Смештај					■						■		
7. Садржаји				■					■				
8. Закони и легислатива				■					■				
9. Тражња						■						■	
10. Информације и презентација						■				■			
11. Туристичка сигнализација						■						■	
12. Остало				■					■				

Извор: Према анкети аутора

Након извршене компаративне анализе конкурентских предности наведених туристичких дестинација, закључак је да манастир Сопоћани представља атрактивнију туристичку дестинацију. На основу података из анкете, није тешко закључити да је тражња за посетама манастиру Сопоћани оцењена највишом оценом, јер овај манастир у просеку бележи преко 2000 посетилаца на недељном нивоу. Како је манастир Сопоћани културно-историјски споменик на UNESCO-вој листи културне баштине, а такође се налази и на путу Трансроманике, то овој туристичкој атракцији даје предност у односу на манастир Манасију. С друге стране, манастир Манасија је у предности када је реч о доступности, јер је од Коридора 10 удаљен само 30км, те је лако доступан свим домаћим емитивим центрима, као и онима у окружењу. Ту предност повећава и чињеница да је пут од Новог Пазара према манастиру Сопоћани у доста лошем стању што свакако отежава долазак посетиоцима. За разлику од Деспотовца који се не може похвалити већим смештајним капацитетима и пропратним садржајима који могу привући и елитније туристе, у близини Сопоћана, у Новом Пазару, налазе се високо категорисани смештајни објекти. Информације о Сопоћанима лако су доступни и интензивно се ради на презентацији манастира у свим медијима, што није случај са Манасијом. Ово је у извесном смислу парадоксално јер је манастир Манасија најзначајнија културна туристичка атрактивност деспотовачке општине, те стога и завређује већу пажњу и знатно агресивнију презентацију у медијима. Према подацима добијеним у анкети, туристичка сигнализација манастира Сопоћани оцењена је највишом оценом, мада је извесно да организатори туристичког пословања и овом елементу морају посветити већу пажњу.

2.3. Упоредна анализа конкурентских предности Прибојске и Врњачке бање

Прибојска бања заузима централни део општине Прибој која се налази на крајњем југозападу Републике Србије, на самој граници са Републиком Српском, односно Босном и Херцеговином. Са становишта природних карактеристика Прибојска бања налази се на идеалном месту, окружена шумским комплексима и у близини реке Лим. Сам термални центар смештен је на заравни изнад десне обале Лима, на надморској висини од 530 метара, где се на контакту кречњачких и вулканских стена јављају јака врела лековитих вода. Оно што Прибојску бању чини јединственом је температура њене воде, једнака температури људског тела. На старом извору она износи приближно 37 степени (Стара Бања), а на мањем извору приближно 36 степени (Нова Бања) (www.pribojskabanja.rs).

Врњачка бања је од давнина позната по својим лековитим изворима, коришћеним још у античком периоду. Минерална вода припада врсти алкалних угљено-киселих топлих вода. Још 1883. године саграђен је Курсалон, одаје за примање гостију, а зидано купатило саграђено је 1892. године (www.megalos.rs). Осим здравственог туризма, Врњачка бања је чувена и по другим занимљивостима. Како је насељена још у праисторији, бројни споменици културе и ранијих цивилизација красе ову најпосећенију српску бању. Такође, близина планине Гоч обогаћује туристичку понуду бање и пружа могућности за развој спортско-рекреативног туризма.

Табела 47. - Упоредна анализа елемената конкурентности Прибојске и Врњачке бање

Елементи конкурентности	Прибојска бања						Врњачка бања					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
1. Социјални елементи и људски ресурси												
2. Природна и културна баштина												
3. Комунална инфраструктура												
4. Ресторани												
5. Доступност и превоз												
6. Смештај												
7. Садржаји												
8. Закони и легислатива												
9. Тражња												
10. Информације и презентација												
11. Туристичка сигнализација												
12. Остало												

Извор: Према анкети аутора

Посматрајући резултате анкете, приказане у Табели 47., већ је на први поглед примаран супериоран положај Врњачке бање у односу на Прибојску бању, што се

очитава и у највећем промету туриста, који Врњачка бања остварује. Ова бања се јавља као јединствени спој здравственог, велнес и спа, рекреативног и манифестационог туризма и може послужити као јединствен пример успешног развоја туристичке делатности, што се уосталом и види из оцена свих елемената конкурентности, који су оцењени највишим оценама. Насупрот њој, стоји Прибојска бања, која чини се осим изворишта термоминералне воде, не располаже ничим значајнијим. Недостатак квалификованог кадра и људских ресурса уопште, представља само један у низу проблема са којима се суочава туризам Прибојске бање. За разлику од Прибојске, Врњачка бања има високо квалификован кадар, али и образовне институције које едукују нове генерације туристичких радника. Када је реч о природној и културној баштини, ту су резултати приближно изједначени у обе бање. Комунална инфраструктура у Прибојској бањи је на незавидном нивоу, док је услед великих улагања како приватног сектора тако и државе овај проблем у Врњачкој бањи решен. У сектору смештаја и угоститељских објеката, као пример добре праксе, на нивоу Републике може се узети управо Врњачка бања. У овом бањском месту у последњих десет година изграђен је и адаптиран велики број хотела и других смештајних објеката, по најсавременијим стандардима. С друге стране, Прибојска бања има велики проблем због недостатка смештајних капацитета који не могу надокнадити приватни смештај, који по питању квалитета није значајније непредовао у последњим деценијама. Једна од ретких виших оцена Прибојске бање односи се на њену доступност, захваљујући близини железничког пута Београд-Бар и магистралног пута Београд-Подгорица. Када је реч о садржајима, разлика између Прибојске и Врњачке бање је најизраженија. Врњачка бања је у националним оквирима извесно најпознатија дестинација по културним, спортским и забавним манифестацијама. У Прибојској бањи се организује веома мали број догађаја, а пропратних садржаја готово да нема. Такође, и у осталим елементима конкурентности Врњачка бања предњачи у односу на Прибојску бању. Коначно, Врњачка бања је свеprisутна у презентацији српског туризма, док је Прибојска, поред многих других балнеоцентра Србије потпуно скрајнута и чини се неправедно заборављена. Из свега наведеног може се закључити да Прибојска бања има пре свега недовољно искоришћене природне туристичке ресурсе, који се могу унапредити само озбиљнијим залагањем на првом месту локалних власти и туристичких институција, кроз формирање стратегије развоја и коришћењем модела развоја Врњачке бање.

2.4. Упоредна анализа конкурентских предности Златарског и Палићког језера

Златарско језеро или језеро Кокин Брод је вештачко језеро у долини Увца. Налази се између планина Златара, на југо-западу, и Муртенице, на северо-истоку, удаљено 10-15 км од Нове Вароши. Златарско језеро је настало 60-их година прошлог века, изградњом бране на Увцу код Кокиног Брода. Брана електране је висока 83 метра и највећа је земљана брана изграђена у Европи. Златарско језеро је треће по величини у Србији, после језера Перућац на Дрини и Ђердапског језера.

Палић је плитко језеро и истоимени туристички центар, који лежи у средишњем делу Панонске низије, између Дунава и Тисе, југоисточно од града Суботице. Басен језера је облика полумесеца, еолског порекла. Настало је акумулацијом воде у удубљењу на контакту Бачке лесне заравни и Суботичко-бајске пешчаре. У саставу је заштићеног природног добра, Парк природе „Палић”, које припада III категорији заштите и обухвата Палићко језеро и део насеља Палић, укупне површине 713 хектара (www.subotica.com) Палићко језеро је једно од најпосећенијих језера Србије, јер је истовремено бања, језеро и парк природе. Стога језеро располаже богатим пропратним садржајима, попут спа третмана, стаза за шетање, зоолошког врта, лова и риболова, једрења и веслања, културних и спортских манифестација и др.

Табела 48. - Упоредна анализа елемената конкурентности Златарског језера и Палићког језера

Елементи конкурентности	Златарско језеро						Палићко језеро					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
1. Социјални елементи и људски ресурси												
2. Природна и културна баштина												
3. Комунална инфраструктура												
4. Ресторани												
5. Доступност и превоз												
6. Смештај												
7. Садржаји												
8. Закони и легислатива												
9. Тражња												
10. Информације и презентација												
11. Туристичка сигнализација												
12. Остало												

Извор: Према анкети аутора

Резултати анкете, графички представљени у Табели 48., у великој мери подсећају на претходну табелу и анализирани бање. И овде је веома изражена конкурентска предност једне дестинације у односу на другу. Анализирајући елементе конкурентности посматраних дестинација Златарског и Палићког језера, долази се до закључка да за

успешно туристичко пословање дестинације, није довољно располагати само природним потенцијалима, већ је потребно остварити добре резултате и по питању других елемената конкурентности. На Палићком језеру су током времена креирани додатни садржаји, који уз поменуте природне потенцијале језера представљају заокружен туристички производ. С друге стране, Златарско језеро је у много чему остало само на нивоу природног потенцијала, те сада без пратећих садржаја углавном представља само успутну дестинацију која не располаже атрактивностима који би задржали туристе.

Окружење Златарског језера нема одговарајуће смештајне капацитете, подједнако ни по питању квалитета и квантитета, а ни услуге у угоститељским објектима нису на завидном нивоу. Стога је овај елемент конкурентности и оцењен најнижом оценом. Насупрот томе, Палићко језеро располаже великим бројем хотела високе категорије, пансионима и мотелима, као и великим бројем ресторана и осталих објеката који пружају квалитетну туристичку услугу. Мада се налази у близини Златибора и на саобраћајници која води према црногорском приморју, дестинација Златарско језеро због свих других недостатака бележи незнатан промет туриста. Палићко језеро је, међутим, искористило положај на међународном правцу Будимпешта-Београд и бележи значајан туристички промет, како туриста у транзиту тако и других гостију. Туристичка сигнализација, информација и презентација, такође су велики проблеми са којима се суочава Златарско језеро, док је Палић присутан у медијима и један је од симбола српског туризма на домаћим и иностраним сајмовима туризма. Палићко језеро има конкурентску предност у односу на велики број сличних туристичких дестинација у Републици Србији, док Златарско језеро, иако језеро већег еколошког значаја, није довољно валоризовано, те му треба посветити већу пажњу, како би се формирао туристички производ који би могао да парира другим националним туристичким дестинацијама.

2.5. Упоредна анализа конкурентских предности планина Златибор и Копаоник

Да ли због благотворних климатских фактора за лечење респираторних болести, природних потенцијала, бројних туристичких атракција, или због надалеко чувених златиборских специјалитета, тек Златибор годинама уназад представља најпосећенији планински туристички центар у Републици Србији.

Златибор се налази у Југозападној Србији, а територијално је омеђен Кременском котлином на северозападу, долином реке Сушице и Мачкатском површи на северу, планином Муртеницом на југоистоку и реком Увац на југу. Од Београда је удаљен 230 км. Преко Златибора пролази магистрални пут Београд – Подгорица, што га чини лако доступним великом броју потенцијалних гостију. Поред путне инфраструктуре, одликују га и добре железничке везе, јер пруга Београд – Бар пролази преко ове планине. У туристичком центру ове планине гостима су понуђени луксузни хотели, апартмани и виле, док се у околним селима златиборског краја нуди смештај у сеоским домаћинствима и брвнарама. Велики број хотела на Златибору препознатљив је по великом комфору, беспрекорној услузи и луксузним садржајима.

Копаоник је највећи планински масив у Србији и најпосећенија зимска туристичка дестинација, који и у летњим месецима бележи велику посећеност. Национални парк Копаоник је основан 1981. године, површине од 11.810 хектара. У подножју Копаоника на неколико места избијају термоминерални извори, погодни за више врста лечења и развој бањског туризма. На Копаонику, зависно од сезоне, гостима су на располагању бројне активности, попут скијања, сноубординга, параглајдинга, планинарења, пешачења, бициклизма итд.

Табела 49. - Упоредна анализа елемената конкурентности Златибора и Копаоника

Елементи конкурентности	Златибор						Копаоник					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
1. Социјални елементи и људски ресурси					■							■
2. Природна и културна баштина					■						■	
3. Комунална инфраструктура					■						■	
4. Ресторани						■						■
5. Доступност и превоз					■							■
6. Смештај						■						■
7. Садржаји					■							■
8. Закони и легислатива					■						■	
9. Тражња						■						■
10. Информације и презентација					■							■
11. Туристичка сигнализација					■							■
12. Остало					■						■	

Извор: Према анкети аутора

Најзанимљивија упоредна анализа конкурентности посматраних туристичких дестинација јесте свакако анализа планинских центара Златибора и Копаоника. Према добијеним подацима из спроведене анкете може се закључити да постоји релативна уједначеност у оквиру великог броја елемената конкурентности ова два планинска центра. Потребно је нагласити да Копаоник представља традиционално доминантан планински центар дуги низ година. С друге стране, Златибор се у последњој деценији све

више приближава преузимању лидерске позиције у овој врсти туризма. Оно што представља недостатак Златибора у односу на Копаоник јесу људски ресурси и квалификована радна снага, са којом Копаоник као водећи планински центар, углавном нема проблема. Унапређење квалитета људских ресурса јесте један од главних предуслова даљег развоја туризма на Златибору. Такође, и поред бројних садржаја који су на Златибору креирани претходних година (етно село, музеј на отвореном, бројне манифестације), туристичка понуда још увек није заокружена, као на Копаонику. Ово се посебно односи на садржаје културног туризма, јер су са Копаоника доступни бројни манастири (Студеница, Сопоћани, Ђурђеви Ступови, Градац), тврђаве (Маглич) и други културно-историјски споменици. На Златибору и Копаонику је у значајној мери нарушен биодиверзитет, али се изградња туристичке инфраструктуре и комунални проблеми углавном држе под контролом. Што се тиче смештајних капацитета и угоститељских објеката, оба планинска центра се могу похвалити луксузним хотелима, вилама и апартманима који могу одговорити потребама и жељама и најзахтевнијих посетилаца. Тражња је у експанзији и на Златибору и Копаонику, како у зимским тако и у летњим месецима. На Копаонику је туристичка сигнализација уређена по највишим стандардима и може послужити као пример за унапређење туристичке сигнализације на Златибору. Треба нагласити да је сеоски туризам на Златибору далеко развијенији у односу на Копаоник, што би могло утицати на повећање промета туриста на Златибору и заузимања прве позиције у планинском туризму Републике Србије.

VII ДЕО

ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

1. ДЕФИНИСАЊЕ ЦИЉЕВА И БУДУЋИХ ПРАВАЦА РАЗВОЈА ТУРИЗМА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Како би се постигла потпунија валоризација расположивих туристичких ресурса у функцији подстицања привредног раста, регионалног развоја земље, повећања запослености и бољег позиционирања Југозападне Србије као туристичке дестинације на домаћем и међународном туристичком тржишту, потребно је дефинисати циљеве, односно визију развоја туризма. Визија треба да представља функционалну, инспиративну, идеалну слику туризма у Југозападној Србији у временском периоду за који се доноси.

Дефинисање будућих праваца развоја туризма Југозападне Србије треба да пружи одговоре на питања у вези са развојем ове дестинације, а нарочито на следећа питања: (1) Какав ће карактер имати туристичка дестинација? (2) Какав имиџ треба да гради и на који начин ће комуницирати са циљним тржиштима? (3) Какву врсту посетилаца треба да привуче? (4) Које садржаје у оквиру туристичке понуде треба развити? (5) Како ускладити и повезати остале делатности у функцији остварења постављених циљева? (6) На који начин извршити мерење насталих трошкова у процесу остварења постављених циљева? (7) Које групе и појединци ће преузети главне кораке у остварењу постављених циљева?

Југозападна Србија представља један од најперспективнијих туристичких кластера Србије. Овде до изражаја долази спој историје, традиције и очуване природе, с једне стране и све опремљенији и савременији смештајни капацитети, с друге стране. Уз адекватну инфраструктуру, пре свега саобраћајну, овај део Републике Србије, у будућем развоју може да оствари највећи квантитативни раст. Као основни стратешки циљеви чије би испуњење довело до туристичког прогреса у овом делу Републике Србије наводе се (Костић-Новаковић, 2016):

- Унапређење и развој укупне путне и друге инфраструктуре (завршетак радова на градњи већ започетих путних праваца, унапређење железничког саобраћаја, активирање аеродрома Поникве, адаптирање аеродрома у Сјеници за цивилни саобраћај, реконструкција постојеће и изградња нове водоводне и канализационе мреже и др.);
- Побољшање туристичке инфраструктуре кроз изградњу нових и побољшање постојећих смештајних капацитета више и високе категорије, нарочито у општинама Пријеполје, Прибој, Тутин и Сјеница. Општине

Југозападне Србије које већ имају значајно развијену туристичку инфраструктуру, своју пажњу требају усмерити на унапређење пропратних рекреативних садржаја (спа, велнес, тениски и голф терени, затворени и отворени базени итд.) са оријентацијом на коришћење обновљивих извора енергије како би обезбедили што квалитетнију и садржајнију услугу и што боље се позиционирали на туристичкој мапи Републике Србије;

- Укључивање Југозападне Србије у међународне туристичке системе што представља, пре свега, упознавање са светским искуствима у области туризма и настојање за бољим позиционирањем овог дела Србије на европском и светском туристичком тржишту. У досадашњем развоју туризма, тј. формирању квалитетног туристичког производа и услуга које су пружане домаћим и страним туристима, Југозападна Србија је заостајала за сличним производима и услугама које су нудиле туристички развијенији делови Србије, али и друге земље. Туристички производ и услуге морају бити усклађени са начелима еколошке утемељености, структурне разноликости, флексибилности, динамичности, пространости, комплементарности и функционалности како би парирали туристичким производима туристички развијених земаља у свету. Треба нагласити да се једном остварена конкурентска позиција не може заувек одржати уколико се перманентно не обогађује новим и квалитетним садржајима;

- Унапређење промотивних активности у циљу интензивнијег и агресивнијег рекламирања свих туристичких дестинација Југозападне Србије. Недовољна промоција природних и антропогених туристичких ресурса овог дела Србије довела је до ситуације да ни домаћи, ни страни туристи нису упознати са културно-историјским, археолошким и другим природним вредностима и локалним обичајима и традицијом Југозападне Србије. Адекватним промотивним активностима, у смислу презентација на водећим светским медијима, деловањем на друштвеним мрежама и формирањем јединствене кампање на домаћим и страним сајмовима туризма, може се постићи жељени ефекат препознатљивости Југозападне Србије у савременим туристичким трендовима;

- Искоришћење природних и створених вредности уз поштовање постулата заштите животне средине, заштите корисника услуга и свих

учесника у ланцу креирања и испоруке туристичког производа. Познато је и већ наведено да Југозападна Србија располаже великим бројем природних туристичких ресурса, где је само један део стављен у службу туризма, а остали се сматрају нетакнутом природом. Формирањем туристичких маршрута, изградњом гондоле на Златибору, адаптирањем природних језера за организоване туре итд., може се унапредити туристичка понуда Југозападне Србије и допринети развоју туризма овог дела Републике Србије;

- Успостављање привредног окружења који подразумева бољу сарадњу јавно-приватног сектора, бољу организованост туристичке привреде и њену јачу повезаност са привредним делатностима које учествују у формирању туристичког производа (трговина, пољопривреда, производња органски здраве хране, саобраћај, риболов, занатство итд.);

- Регулисање имовинско-правних односа који подразумевају решавање спорова у вези са власништвом различитих подручја који имају важну улогу у побољшању атрактивности туристичке дестинације. Решавањем ових деценијских спорова унапредио би се развој туризма на овим просторима и формирала јединствена туристичка понуда;

- Едукација запослених у туризму на свим нивоима и свим сегментима ове делатности уз потпуно обезбеђење информатичке подршке развоју туризма кроз успостављање јединствене туристичке статистике (смештајних капацитета, туристичког промета и девизног прилива) са светски упоредивим параметрима. Опште је познато да је број образованих, а нарочито стручних кадрова у Југозападној Србији на незавидном нивоу. Веома је битно у будућности радити на унапређењу образовања и стручног усавршавања туристичких радника, како би се на прави начин препознале и задовољиле потребе савремених туриста;

- Унапређење рекреативног туризма и развој ловног туризма и риболова;

- Почетак истраживања геотермалних вода и уређење постојећих геотермалних извора у складу са правилима развоја бањског туризма;

- Позиционирање Златибора и Златара као међународних туристичких дестинација;

- Уређење града Новог Пазара као туристичког места.

Осим што развој туризма има велики значај као потенцијал привредног раста и развоја, креирање нове додатне вредности и нових радних места, он има велики утицај на побољшање и стално унапређење имиџа земље. Зато, уважавајући напред наведене циљеве, неопходно је дефинисати циљеве развоја до 2025. године (Стратегије одрживог развоја туризма локалних самоуправа Југозападне Србије, 2016):

- 1) раст удела хотелских и сличних угоститељских објеката за смештај у укупним смештајним објектима на 50%;
- 2) достизање укупне попуњености смештајних капацитета (смештајних јединица) од 30%;
- 3) повећање туристичког промета до 2025. године до три пута, односно за најмање 50%;
- 4) повећање јединичне потрошње туриста (по ноћењу) за 50%;
- 5) повећање удела страних ноћења на 55% до 2025. године;
- 6) повећање броја директно запослених у туризму за најмање 50% и повећање броја запослених у туризму и комплементарним делатностима до три пута;
- 8) повећање директних инвестиција.

Потребно је остварити и следеће циљеве:

- 1) успостављање ефикасног система управљања развојем туризма уз јачање ЈПП;
- 2) унапређење и усаглашавање методологије и процедура за прикупљање и обраду статистичких података са међународним стандардима и праксом;
- 3) успостављање Регистра туризма на законски утемељеним основама;
- 4) смањење сиве економије у туризму.

2. СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА ТУРИЗМА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

У оквиру Стратегије развоја туризма Републике Србије (2016.) не могу се пронаћи главне одреднице за формирање стратегије развоја туризма Југозападне Србије. У оквиру овог стратешког документа формиран је преглед дестинација дефинисаних према критеријумима до сада развијене инфраструктуре и супраструктуре, доступности оствареног туристичког промета итд. У оквиру ових дестинација нашле су се и дестинације из посматране области Југозападне Србије и то: Туристичка регија Западна Србија, Голија и Нови Пазар.

2.1. Стратегија очувања природних туристичких ресурса

Постоји јака повезаност између природних ресурса и развоја туризма. Такође, потреба за очувањем природних ресурса једног подручја је један од циљева дугорочног развоја туризма. Међутим, често се догађа да развој туризма на једном подручју, несвесно или намерно, доведе до нарушавања квалитета природних ресурса, јер нарочито у неразвијеним и земљама у развоју, краткорочни профит од експлоатације природних ресурса је у највећем броју случајева доминантни циљ економских активности. Због тога је потребно са развојем туризма на одређеном подручју, пратити ефекте тог развоја и евентуално доносити одређене корективне мере, тј. прилагођавати развој туризма захтевима свих учесника на туристичком тржишту (туриста, локалног становништва и туристичке индустрије). На тај начин би се омогућило очување природних ресурса за будући туристички и укупан економски развој, али и избегло одустајање од експлоатације ресурса, која би довела до смањења економских перформанси једне земље или неког другог посматраног подручја.

У контексту природних ресурса, подразумева се да коришћење природних ресурса на одржив начин значи осигурање њихове расположивости у будућности и смањење утицаја њиховог коришћења на животну средину. Према томе, одрживо коришћење и управљање природним ресурсима (обновљивим и необновљивим) захтева примену три кључна начела (Национална стратегија, 2012):

- Коришћење обновљивих ресурса не сме да пређе стопу њиховог обнављања/регенерације
- Коришћење необновљивих ресурса не сме да пређе стопу по којој се развијају замене за те ресурсе
- Количина материја које се испуштају у животну средину (загађење) не сме да пређе капацитет трансформације загађујућих материја у нешкодљиве или мање шкодљиве по живи свет.

Не улазећи превише у бројна и често контроверзна теоријска разматрања појма туристичка дестинација, тј. шта је неопходно да садржи неки простор да би био туристичка дестинација, опстанак и развој тих дестинација мора да буде усклађен са одрживим развојем. То подразумева да свака дестинација мора да се придржава одређене листе индикатора одрживог развоја туризма, који треба да покажу у ком правцу иде развој туризма. Често се догађа да су економски ефекти развоја туризма у дужем

временском периоду изразито повољни, тј. дестинација је профитабилна и добро позиционирана на туристичком тржишту, да би у једном тренутку доживела пад економских перформанси. То је резултат само једностраног, најчешће економског посматрања туристичке дестинације, а занемаривања посматрања осталих аспеката (социолошких, еколошких, политичких, културних и сл.). Да би се такве појаве у развоју туристичких дестинација предупредиле, потребно је развој дестинације ускладити са листом релевантних индикатора одрживог развоја, који имају за циљ да у највећем могућем степену постигну равнотежу између свих идентификованих циљева развоја туристичке дестинације (Јовичић и Илић, 2010).

Табела 50. - Индикатори одрживог туризма у туристичким дестинацијама

Тип идикатора	Индикатор
Економски	Сезонски карактер промета: % посета у сезони
	Однос ноћења и смештајних капацитета
	Коефицијент локалног туристичког увећања
Задовољство туриста	Поновљене посете: % поновљених посета у периоду од 5 година
Културни	Однос смештајних капацитета и броја лок.становништва
	Интензитет туризма: број ноћења (000) према броју становника (00)
Социјални	Учешће туризма у локалном нето друштвеном производу
	% туриста који не долазе посредством туроператора
Индикатори стања животне средине	% земљишта на коме је изградња дозвољена, али није реализована
	Коришћење земљишта: % изграђености подручја
	Саобраћај: % долазака туриста који не користе приватни аутомобил

Извор: Аутор

Сезонски карактер промета је најважнији економски индикатор одрживог туризма, који показује учешће броја туриста у периоду од три најпосећенија месеца, у односу на укупну посету током године. Вредност посматраног индикатора у анализираним планинским дестинацијама показује различите вредности. Најкритичнију вредност има Златар, где је преко 50% туристичких посета сконцентрисано у три зимска месеца, што представља неодрживу ситуацију по природне ресурсе ове дестинације. Оваква концентрација туриста у кратком периоду има негативне ефекте како на квалитет туристичког доживљаја, тако и на угрожавање природних ресурса и целокупне животне средине. Могуће је спровести различите мере како би се ублажио сезонски карактер туристичког промета. То се може постићи обогаћивањем летње понуде, увођењем различитих садржаја, као што су: школе у природи, пешачке туре, планинарење,

планински бициклизам, брање лековитог биља, сакупљање шумских плодова, манифестације, саветовања итд. С друге стране, релативно развијене планинске дестинације, Златибор и Голија, остварују одрживе вредности анализираних индикатора (испод 40%). То се нарочито односи на Златибор, који има најједначенију посету туриста по месецима, тако да у три најпосећенија месеца остварује 30% од укупне посете током године. То је са становишта одрживог туризма и одрживог коришћења природних ресурса прихватљиво решење, јер се релативно равномерно врши притисак на природне ресурсе и показује да су развијени облици туризма који не зависе пресудно од климатских фактора. Дакле, према сезонском карактеру промета, планинска дестинација Златибор има најбоље показатеље са становишта одрживог туризма.

Однос ноћења и смештајних капацитета представља битан економски индикатор одрживог туризма у туристичким дестинацијама. Однос броја туристичких ноћења и смештајних капацитета представља индикатор економског обрта који се остварује у дестинацији. Процењује се да однос поменутих чинилаца не сме бити испод 120 ноћења по лежају годишње; уколико се он креће између 120 и 150 ноћења по лежају, искоришћеност капацитета је прихватљива али није на оптималном нивоу; док се одрживо коришћење капацитета остварује у случају када вредност овог индикатора износи 150 или више ноћења по лежају (Јовичић, Илић, 2010). Одрживо коришћење капацитета у оквиру Југозападне Србије се остварује на Златибору и Златару, где овај индикатор износи преко 150 ноћења по лежају. Искоришћеност капацитета на оптималном нивоу је у Новом Пазару и Сјеници, док је незавидна вредност овог индикатора присутна у општинама Прибој, Пријепоље и Тутин.

Коефицијент локалног туристичког увећања представља најважнији економски индикатор развоја одрживог туризма на једном подручју, који има за циљ да укаже на све директне и индиректне утицаје које туристичка потрошња и запосленост имају на локалну економију, јер је познато да примарна потрошња индукује читав низ тзв. секундарних потрошњи, што повољно утиче на привреду туристичког места у целини и регије којој припада. Што се тиче вредности овог индикатора, не постоје прецизни, квантитативни подаци о његовој вредности на посматраном подручју, тако да је могуће дати само квалитативну оцену. Сагледавајући развој других привредних грана на подручју анализираних дестинација, може се закључити да туризам није значајније допринео развоју других привредних грана, јер се производи локалног подручја (изузев одређеног броја пољопривредних производа) доста скромно укључују у туристичку

понуду. Томе доприноси и економска неразвијеност других привредних грана, али и недостатак хуманих ресурса, који би могли да се укључе у развој и пласман производа на туристичком тржишту. Дестинације Златибора, Голије и Увца су, према доступним подацима, најбоље искористиле туризам као грану која је довела до пораста локалне економије, док остале анализирани планинске дестинације нису искористиле развој туризма за пораст локалне економије.

Поновљене посете представљају индикатор задовољства туриста одређеном дестинацијом. Већина дестинација не води детаљну статистику поновљених посета туриста, тако да за вредност овог параметра не постоји прецизан податак. Овај показатељ је врло битан за сваку дестинацију, јер поновљене посете представљају чињеницу да се туристичка дестинација добро позиционирала на туристичком тржишту и да је туристички производ који она нуди прихватљив постојећим туристима. Имајући у виду да савремени туриста тежи упознавању нових, неистражених и њему непознатих дестинација, сматра се да је период поновне посете једне дестинације у року од 5 година сасвим прихватљив за сваку дестинацију (Јовичић, Илић, 2010). Због специфичног производа који планинске дестинације нуде туристима, као и због релативно неразвијене конкуренције на домаћем и тржишту земаља у окружењу, проценат поновљених посета је у дестинацијима Златибор и Увац већи од препоручених 50%, док су Голија и Златар испод одрживе границе (Драговић, 2011).

Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва се може посматрати са два аспекта. Прво, са аспекта културног утицаја у погледу архитектонског изгледа туристичке области или места, и друго, са аспекта захтева за обезбеђењем неопходне инфраструктуре, што оптерећује буџет локалних заједница. Дакле, ако је број лежајева предимензиониран, тада се стиче утисак преоптерећености туристичког места, што неповољно утиче на квалитет доживљаја туриста. Неодрживу вредност овог индикатора имају Златибор и Златар, док остале анализирани дестинације имају одрживу вредност овог индикатора, јер је број смештајних јединица знатно нижи у односу на претходне две дестинације. Овај индикатор уколико се посматра изоловано, није довољно прецизан јер има примера где туристичке дестинације броје велики број лежаја, малим бројем локалног становништва, али и малим прометом туриста, па се за ту туристичку дестинацију не може тврдити да је преоптерећена.

Интензитет туризма је други индикатор из групе културних индикатора, који је нешто прецизнији и допуњује се са претходним. Представља однос између броја

туристичких ноћења (у хиљадама) и броја локалног становништва (у стотинама). Вредност овог индикатора у посматраним дестинацијама показује неодрживе вредности. Међутим, код примене овог индикатора не треба на исти начин приступити његовом тумачењу за свако туристичко место или регију на коју се примењују, већ се у обзир морају узети и одређене специфичности конкретног места или регије, што тада мења релативну важност овог односа.

Учешће туризма у локалном нето производу показује колики је допринос туризма стварању друштвеног производа посматраног подручја. Због непостојања прецизних квантитативних показатеља, могуће је дати квалитативну оцену овог индикатора.

Процент туриста који не долази посредством туроператора је индикатор, који има за циљ да истакне негативне социјалне ефекте који могу настати уколико туристи долазе организовано, односно, путем туроператора. Наиме, уколико туристи долазе организовано, у већим групама, према тумачењу креатора овог индикатора, они могу да изазову велики негативан утицај на локално становништво у погледу социјалног притиска на њихов стил живота и слично (Јовичић, Ивановић, 2006).

Процент земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована показује степен пропуштених шанси развоја туризма, тј. који део земљишта намењен градњи смештајних и других капацитета, није искоришћен у те сврхе. Развијеније планинске дестинације Србије (Златибор и Златар) су највећи део земљишта који је намењен туристичкој изградњи искористиле, док Увац и Пештерска висораван, која се може представити као дестинација у изградњи, има релативно велики део неискоришћеног земљишта који је планиран за изградњу туристичке инфраструктуре.

Коришћење и заузимање земљишта је индикатор који показује колико је земљишта искоришћено за изградњу смештајних и осталих туристичких капацитета. За овај индикатор не постоји квантитативна оцена. Анализирајући степен изграђености капацитета посматраних планинских дестинација, може се закључити да су дестинације Златибор и Голија превише изграђене, у смислу посматраног индикатора, да дестинација Златар има прихватљиву вредност овог индикатора, док су Пештерска висораван и Увац недовољно изграђене туристичке дестинације.

Процент туриста који не долазе приватним аутомобилом је индикатор који пружа значајне податке о утицају туризма на животну средину, јер коришћење сопствених аутомобила доводи до повећаног загађења животне средине. Нажалост, менаџмент дестинација не води евиденцију о превозном средству гостију. По правилу,

уколико туристи масовније долазе путем туроператора, онда је проценат оних који користе сопствено возило мањи и обрнуто. На подручју дестинација Пештерска висораван и Увац ситуација се може оценити као неодржива, док дестинације Златибор, Златар и Голија, због чињенице да поседују релативно добру повезаност аутобуским линијама, имају нешто бољу вредност посматраног индикатора. Најбољу вредност анализараног показатеља одрживости има Златибор, што у потпуности одговара претходно изнетом ставу да су најбројнији туристи организоване групе ученика и деце предшколског узраста.

2.2. Стратегија очувања антропогених туристичких ресурса

До пре неколико деценија активности развоја туризма, усмерене ка масовности и брзом стицању профита, биле су у колизији са тежњама херитологије и екологије чији је основни постулат био: чување наслеђа преузетог од претходних и његово преношење на будуће генерације. Међутим, са развојем новог туризма који инкорпорира постулате одрживог развоја и уводи императив задовољавања потреба садашњице, без довођења у питање способност будућих генерација да задовоље властите потребе, ове до скоро супротстављене делатности проналазе путеве заједничког ефикасног и ефективног деловања у смеру остваривања културне, еколошке, туристичке и економске одрживости. Тиме се додатни развојни карактер усмерава не само ка проблематици баштинске и туристичке делатности, с акцентом на очување и даље коришћење, већ и ка питањима шире користи за развој окружења.

Као што је у више наврата наглашено, субјекти који се старају о природној и културној баштини за своје окружење која стварају немерљиву друштвену корист се огледа у сферама културе и образовања, али и сферама изградње и јачања идентитета и брендирања и позиционирања. Поред ових уобичајених, нематеријалних бенефита, током последњих деценија се од баштинских субјеката очекују и другачији, материјални доприноси. Самостално или што је знатно ефикасније, у синергији са туристичким субјектима, баштинске институције нуде добро осмишљен туристички производ, који туристима приспелим због других атракција нуди додатне садржаје и обогаћујући укупни доживљај, продужава време њиховог боравка итд. Међутим, такви производи све чешће представљају и врхунску примарну туристичку атракцију која на дестинацију привлачи посетиоце и доприноси развоју окружења, што узрокује стављање у функцију

других постојећих туристичких ресурса, изградњу пратеће супраструктуре и инфраструктуре, развој услужних делатности и упошљавање кадрова.

Наведене чињенице директно указују на вишеструку корист коју од туристичке валоризације баштинских субјеката имају и ресор баштине и ресор туризма, као и цело уже или шире окружење. Међутим, увек се мора имати у виду да баштина представља необновљив или тешко обновљив ресурс и да њено непланско, нестручно, неумерено и непримерено коришћење може да доведе до деградације. Зато примарни императив при њеном коришћењу мора да представља конзервација, како она класична, којом се баштина консолидује и доводи у употребно стање, тако и превентивна, која онемогућава будућа оштећења настала услед јавне презентације, а која подразумева широк спектар активности планирања простора и његове употребе, укључујући и рестриктивне мере, од физичке заштите, преко планирања носивих капацитета, одређивања зона заштите и ограничења приступа, до потпуне забране, али уз изградњу адекватних супститута. Све то је у потпуном складу не само са основним постулатима херитологије и екологије, већ и са све израженијим тенденцијама савременог туризма (Echtner, Ritchie., 1991).

У времену када грађани свакодневно добијају мноштво најразличитијих информација које закупљају њихову пажњу а понуда за испуњавањем доколице постаје све богатија, баштинске институције морају да уложе додатан напор да укажу на своје постојање, програме и мисију и тако привуку посетиоце. Зато не сме да се занемари ни све већа улога маркетинга, пре свега његове функције промоције. Потребно је постојећи баштински субјект учинити познатим и привлачним публици. Баштина која је потенцијална туристичка атракција се развија у реалну туристичку атракцију коју публика масовно посећује увођењем у функцију три атракцијска фактора и употребом атракцијских маркера (Хацић, 2005).

Да би наведене препоруке могле да се примене у условима који преовлађују у Југозападној Србији неопходне су свеобухватне реформе са виших истанци. Ретки покушаји појединих институција да се оне спроведу на локалу, ретко доносе системска решења будући да дају изоловане резултате чији успеси остају изузеци који зависе од тренутног ентузијазма, знања и вештине појединаца. Да би се дошло до очекиваних трајних системских решења неопходна је иницијатива државе која мора да деловањем и по хоризонтали (међуминистарска сарадња) и по вертикали (међувладина сарадња различитих нивоа власти, од локалне самоуправе, преко регије до централне власти) створи оквире будућег развоја кроз стратешке планове, легислативу, иновације

образовног система, финасирање, као и развој услова за широк степен других облика оперативне сарадње која подразумева различите видове умрежавања на другим нивоима. Следећи важан предуслов за развој представља умрежавање субјеката унутар истих ресора – делатности, али од кључног значаја је развијена и активна међуресорна сарадња, при чему улога субјеката из различитих ресора мора да буде недвосмислено одређена. Непрофити баштински ресор треба да на првом месту преузме задатке стварања и развоја производа и спровођења мера заштите, док би профитни ресор туризма преузео обавезе истраживања тржишта, обезбеђивања додатних средстава и продаје и промоције. Оно што је такође битно то је да сарадња буде унакрсна, тако да поред унутарресорне и међуресорне буде успостављена и међусекторска сарадња, пре свега субјеката из јавног и приватног сектора (јавно – приватно партнерство), али и из цивилног сектора, што представља кључ успешног одрживог развоја (Keller, 2000).

Улога државе у подршци покушајима локалне самоуправе у развоју туризма и очувању антропогених туристичких ресурса, заснива се превасходно на финансирању различитих пројеката ревитализације и унапређења културно-историјских споменика, подршке реализације и одржавања манифестација које се баве очувањем традиције и наслеђа, а мање за уступање неких јавних површина за изградњу објеката туристичке инфраструктуре, односно пружања логистичке подршке како на прави начин унапредити атрактивност неке дестинације. У великом броју случаја подршка државе, односно челних институција за очување антропогених ресурса изостаје, па некада представља и главну „кочницу“ унапређења туристичких атракција на одређеном простору.

Тако на пример, у истраживању ставова посетилаца српских манастира, чак 85,1% анкетираних лица сматра да држава не улаже довољно у манастире, а ово гледиште највише заступају најмлађи туристи. Такође, са повећањем броја посећених манастира, учвршћује се став туриста да држава треба више да улаже у манастире, па тако чак 92,9% анкетираних који посећују манастире пет и више пута годишње, сматра да треба више улагати. По овом питању идентичне ставове имају сви туристи, без обзира на њихове верске и културне потребе (Ђорђевић и др., 2020).

Као пример добре праксе, где се држава показала као значајан чинилац развоја и унапређења туристичких потенцијала на одређеном простору јесте реализација пројекта „Унапређење туристичких потенцијала српских средњовековних споменика на територији града Новог Пазара“ који је обухватао три фазе ревитализације културно-историјских споменика великог значаја, који се налазе на UNESCO-овој листи светске

културне баштине. Финансирање пројекта је обезбедило Министарство трговине, туризма и телекомуникација, а идејна решења за реализацију пројекта радио је Републички завод за заштиту споменика који се јавио као значајан партнер у оквиру овог, за туризам овог краја, веома значајног пројекта. Унапређење туристичких потенцијала подразумевало је адаптацију конака и зграде за посебне намене код манастира Ђурђеви Ступови, изградњу и уређење платоа испред манастира Сопоћани и уређење расвете на приступном путу до манастира Ђурђеви Ступови. Сваки од ових пројеката има веома важну улогу у унапређењу туристичке понуде ових бисера српске средњовековне културе, па је њиховом реализацијом битно унапређен квалитет туристичких посета и туристичка атрактивност и приступачност ових дестинација. Треба нагласити поново да је Републички завод за заштиту споменика подржао и активно учествовао у целокупној реализацији пројеката и тиме допринео очувању ових антропогених туристичких ресурса (Интерни подаци ТО Нови Пазар).

Као позитиван пример доприноса државе и важних институција у очувању антропогених туристичких ресурса треба навести и реализоване пројекте „Изградња санитарног блока код манастира Сопоћани“ и „Ревитализација куле Мотриље“ у Новом Пазару. Локална самоуправа је у низу својих стратешких докумената и скупштинских одлука наводила реализацију ових пројеката као веома битне ставке у унапређењу целокупне туристичке понуде овог града. Министарство трговине, туризма и телекомуникација је обезбедило средства за реализацију ових пројеката уз сагласност Републичког завода за заштиту споменика, јер се ради о споменику културе са UNESCO-ве листе (манастир Сопоћани) и културно историјског споменика од изузетног значаја (кула Мотриља) (Интерни подаци ТО Нови Пазар).

Међутим, челне институције на нивоу државе, па ни сами државни органи нису често сагласни са плановима унапређења и очувања антропогених туристичких ресурса на нивоу једне локалне самоуправе. Као пример може се навести деценијска борба братства манастира Ђурђеви Ступови за обнову „ступова“ манастира (кула), где ни данас Републички завод за заштиту споменика није донео усаглашено идејно решење како треба да изгледа финална верзија адаптираног и рестаурираног манастира Ђурђеви Ступови. Основни разлог за вишедеценијско одлагање завршетка радова на обнови овог манастира, Републички завод за заштиту споменика наводи непостојање аутентичних извора и података како је манастир изгледао у свом оригиналном и првобитном облику. Како би се сачувала аутентична лепота овог манастира, струка налаже да се радови

одлажу до даљњег, па је овај манастир још увек у изградњи и није у потпуности адаптиран. Још један пример сукобљавања планова локалне самоуправе и одсуство подршке државе и одговорне институције Републичког завода за заштиту споменика јавио се приликом реализације пројекта „Ревитализација Западног бастиона Новопазарске тврђаве“. Наиме, ресорно министарство је обезбедило средства за изгрању летње позорнице у оквиру очуваног дела западног бастиона Новопазарске тврђаве. Током археолошких истраживања на овом простору, пронађени су остаци касарне и остаци још увек недефинисаног утврђења, након којег је Републички завод за заштиту споменика наложио обуставу радова и заштитио третирани простор. Након завршених археолошких истраживања, простор је уређен по препоруци Републичког завода за заштиту споменика и данас се користи као простор за одржавање концерата и представа на отвореном на локалном нивоу, али уз недовољно изграђене пропратне садржаје за одржавање манифестација међународног и националног карактера (Интерни подаци ТО Нови Пазар).

Постоје и примери када се институције на нивоу локала, односно у овом случају верска заједница одупре вољи државних органа и Републичког завода за заштиту споменика и приступи ревитализацији и потпуном реновирању једног верског објекта који важи за значајан културно историјски споменик и важну станицу у свим туристичким обиласцима на нивоу града Новог Пазара. Реч је о рушењу и поновној изградњи Араб џамије, од стране Исламске заједнице, која је у циљу бољег прихвата верника и посетилаца у потпуности реновирала Араб џамију, поштујући њен пређашњи изглед. Републички завод за заштиту споменика није дао сагласност за извођење ових радова, али су радови упркос томе извршени (Интерни подаци ТО Нови Пазар).

Блиска сарадња између државних органа и надлежних институција и локалне самоуправе неопходна је за очување антропогених туристичких ресурса. Вековима очувани културно-историјски споменици и други антропогени туристички ресурси морају бити третирани уз стручни надзор, јер би свака врста ревитализације и нестручног поступања са њима довела до немерљивих последица. Из тог разлога, веома је битно да приликом реализације било које активности која се тиче ових ресурса упознати надлежне институције, које с друге стране, морају бити агилне и ажурне приликом обављања свог посла. У супротном, свако одлагање или успоравање активности које доприносе развоју ових објеката може довести до њиховог трајног оштећења и умањења њихове културне и туристичке атрактивности.

2.3. Прекогранична сарадња као стратегија развоја туризма Југозападне Србије

Дуги низ година на подручју Европске уније велика пажња се посвећује очувању природних и културних ресурса, као и развоју туризма који на овим ресурсима почива. Конкретно, подршка овим иницијативама лако је уочљива кроз велики број разноврсних програма, који на принципима партнерства и кооперације са земљама чланицама (и потенцијалним чланицама) и привредом у целини, имају за циљ да кроз боље образовање и обуку кадрова, веће запошљавање, бржи регионални развој, боље информисање, очување и унапређење природе и културног наслеђа, унапреде квалитет ресурсне базе, подигну квалитет живота становништва и унапреде туристички сектор Европске уније и држава у окружењу (Бакић, 1988).

Република Србија је учествовала и учествује у бројним програма прекограничне сарадње са свим суседним државама, као и у транснационалним програмима - програму Југоисточне Европе, Јадранском програму и Дунавском програму. Међународна сарадња у области одрживог коришћења природних и културних ресурса, као и у развоју туризма, на овом подручју је очигледна потреба, јер се ови ресурси могу протезати и преко административних граница, уз присутну чињеницу да се и утицај њиховог коришћења, позитиван и негативан, може осећати са обе стране границе (Стојић-Карановић, 2007).

Оквир за пограничну сарадњу између Републике Србије и суседних земаља остварен је у првој фази кроз CARDS (Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation) програм у периоду 2004-2006 године, који је настављен у периоду 2007-2013. године кроз IPA (Instrument of Pre-accession Assistance) програме прекограничне сарадње, које финансира Европска унија са циљем промовисања добре сарадње међу државама суседима. Кроз CARDS програм у периоду 2004-2006. године обезбеђена су средства за учешће државне заједнице Србије и Црне Горе у активностима у оквирима прекограничних програма суседске сарадње. Укупан буџет за Републику Србију у оквиру овог програма износио је 17,5 милиона евра, а финансирано је 174 пројекта. У оквиру IPA програма за период 2007-2013. за пројекте прекограничне сарадње за Републику Србију је предвиђено око 70 милиона евра, при чему је Србија имала могућност да учествује у 6 програма прекограничне сарадње са суседним државама и два трансгранична програма (<http://www.emins.org>).

На основу увида у структуру и тематику пројеката који су финансирани из европских фондова а у којима је директно учествовала Република Србија, приметно је значајно учешће пројеката из области културе, заштите природне средине и туристичког развоја, са око 19% од укупног броја финансираних пројеката и око 30% финансијског буџета додељеног за реализацију ових програма (<http://www.evgora.gov.rs>).

Најзаступљеније области сарадње градова Југозападне Србије су економски пројекти, културни програми и манифестације, спорт, туризам, комунални системи и инфраструктура, а ређе су здравство, школство, образовни програми, општинска организација и управа и претежно су везане за пограничне градове са сличном етничком структуром.

Пројекат „Одрживи туризам за једнаке шансе – STEC”, финансиран од стране Европске уније реализован је учешћем партнерских општина Беране и Пријепоље. Општи циљ овог пројекта био је јачање прекограничне сарадње између туристичких дестинација и развијање производа, што би резултирало и повећању конкурентности региона у туризму базираном на природи и култури. Као резултати овог пројекта, чија је вредност износила преко 360 хиљада евра наводе се побољшање туристичке инфраструктуре која је у овим општинама била слабијих капацитета, побољшана је сарадња и остварено јачање капацитета локалних туристичких актера ове две општине, креиран је заједнички пакет туристичке понуде и спроведена је заједничка промоција и маркетинг ових општина. Пројекат је реализован у периоду од новембра 2010. до новембра 2012. године (<http://www.emins.org/>).

Као добар пример прекограничне сарадње Србије и Црне Горе може се навести реализован пројекат „Унапређење омладинског предузетништва у туризму у Републици Србији и Црној Гори – ЕМЕЕТS” у оквиру програма Erasmus + (KA2 – Cooperation for innovation and the exchange of good practices – Capacity Building in the field of Youth). Партнери у овом пројекту били су РРА Бјеласица и РРА Златибор. Основни циљеви пројекта су били: јачање предузетништва међу младима, развој кључних компетенција у туризму, основних и специјализованих знања, обука и вештина, креирање Виртуелног центра за образовање у туризму као програма образовања за младе са три кључна циља (каријерно саветовање, размена и ширење информација међу младима, отворена платформа за образовне програме и садржаје о пословању у туризму). Вредност пројекта износила је 147 хиљада евра, а период реализације је трајао две године. Као резултати овог пројекта могу се навести јачање сарадње на националном нивоу, повезивањем

доносиоца одлука и заинтересованих страна. Изграђени су капацитети за ангажовање предузетника у туризму и успостављена је едукативна платформа за континуирано учење и усавршавање (<http://www.emins.org/>).

Европска унија је, кроз IPA 2 програм прекограничне сарадње, финансирала реализацију пројекта „Развој и промоција здравственог туризма у прекограничном подручју Србија - Босна и Херцеговина“. Носиоци пројекта били су Фондација локалне демократије Сарајево и Туристичка организације регије Западна Србија. Основни циљ пројекта био је јачање регионалне сарадње и обезбеђење одрживог економског развоја прекограничног подручја Србије и Босне и Херцеговине кроз успостављање заједничке интегрисане понуде здравственог туризма. Као резултат реализације пројекта може се навести да су идентификовани ресурси и могућности за развој здравственог туризма у прекограничном подручју, да је успостављен оквир за унапређење здравственог туризма и да је креиран јединствен заједнички здравствени програм као интегрални део понуде здравственог туризма. Вредност овог пројекта била је 452 хиљаде евра, а период реализације био је од априла 2013. до септембра 2014. године (<http://www.emins.org/>).

Регионална развојна агенција Златибора, у сарадњи са Удружењем „Дрина Сребреница“ из Сребренице реализовала је пројекат „Одржавање и имплементација радионица за промоцију самозапошљавања у туризму у осам општина“. Циљ овог пројекта прекограничне сарадње био је идентификација и подстицај идеја за самозапошљавање у области туризма. Организоване су три радионице са 70 полазника – предузетника и физичких лица која се баве туристичком делатношћу. Пројекат је финансирала Амбасада Краљевине Холандије, а реализовао CARE International у оквиру Програма „Туристички развој дринске долине у Босни и Херцеговини и Србији“ (<http://www.emins.org/>).

Поред свих ових реализованих пројеката, битно је нагласити да постоји велика циркулација посетилаца између Југозападне Србије и Босне и Херцеговине, а у мањој мери са Црном Гором. Приметан је велики број туриста из општина Југозападне Србије који се одлучују за путовање у Вишеград, чему сведочи велики број понуда организованих путовања туристичких агенција које послују у споменутих општинама. С друге стране, велики број посетилаца из Босне и Херцеговине и Републике Српске своје зимовање проводи на Златибору и Златару. Такође, велики број организованих тура из свих кантона Босне и Херцеговине долази у Нови Пазар, а основни резлог је управо повезаност на верском и културном нивоу. У граду Новом Пазару, водећи туристи по

броју посета и ноћења су управо гости из Босне и Херцеговине. Програм „Туристички развој дринске долине у Босни и Херцеговини и Србији“ представља добру полазну основу за формирање пројеката прекограничне сарадње и развијање тог вечитог мита да Дрина раздваја ове две суседне земље. Унапређење туристичког потенцијала Дринске области може довести до унапређења целокупног привредног развоја пограничних општина.

Јединствени циљ свих реализованих, актуелних и будућих пројеката прекограничне сарадње у области туризма Југозападне Србије са суседним државама јесте формирање прекограничних туристичких производа, формирање заједничких спортских, културних и других манифестација и промовисање добросуседских односа.

3. PESTEL АНАЛИЗА ТУРИСТИЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Свака организација, односно сваки систем мора континуирано да израђује и унапређује своју развојну стратегију, уз анализу фактора који имају утицај, како интерних тако и екстерних, а све у циљу развоја иновативности и конкурентских предности. У том смислу, могу се користити различите методе, као и комбинација више метода са циљем добијања релевантнијих резултата.

PESTEL анализа (политички, економски, социо-културни, технолошки фактори) је по мишљењу многих теоретичара једна од најзначајнијих и неизбежних алата за оцену екстерних утицаја који сваки систем мора примењивати у циљу анализе стања и дефинисање смерница за унапређење и израду стратегије развоја. Ова анализа је, у ствари, обавезна метода која омогућава да се идентификују фактори који имају утицај на пословни амбијент. Такође овом анализом се прикупљају подаци и информације коју омогућавају организацијама унутар анализираног окружења да предвиђају стање у функцији прилагођавања новим ситуацијама у развоју конкурентности. Код ове анализе, оцењивање фактора се врши појединачно, без анализе узајамног дејства. PEST анализи додата су и два нова елемента (еколошки, тј. факторе окружења E- environment и правни L- legal). PESTEL анализа је, дакле, оквир за оцењивање пословног окружења и њиховог утицаја на пословање организације.

Факторе PESTEL анализе чине (Трипурић, 2014., www.pestleanalysis.com):

1. Политички и правни фактори (тренутна правна регулатива и легислатива на домаћем тржишту, очекиване промене у легислативи, међународна легислатива, регулаторна тела и процеси, политике владе и локална заједница, промене у политикама итд),
2. Економски фактори (економска ситуација у земљи и свету, економски трендови у земљи и свету, општа и посебна пореска питања, сезонски утицаји, цикличност на тржишту и трговини, економски и тржишни фактори и др.),
3. Социо-културни, етички и медијски фактори (лајфстајл трендови, ставови купаца/потрошача и њихова мишљења, медији, законске промене везане за друштвене факторе, обрасци куповине у земљи и иностранству, етничка и религијска питања, главни догађаји и утицаји у друштву),
4. Технолошки и научни фактори (развој технологије, могућа технолошка конкуренција, приступ истраживачким фондовима ,повезане и зависне технологије, технологије које могу заменити постојеће, питање технолошке зрелости, технолошке информације и комуникације итд.),
5. Еколошки фактори (временски услови, глобалне промене у клими, географски положај, еколошке промене, потенцијални извор сировина),
6. Правни фактори (закони о дискриминацији, закон о потрошачима, антимонополски закон , закон о запосленима, закон о здрављу и безбедности).

PESTEL анализа области Југозападне Србије представља комбинацију фактора окружења који утичу на економски развој и развој туризма ове области.

Политички и правни фактори: Глобална политичка и финансијско-економска нестабилност утиче негативно на кретање туристичке потражње. Такође, процес приступања Републике Србије Европској унији тј. низ процеса који требају да се испоштују, утичу на развој туризма овог дела Србије. На развој туристичког производа овог краја утиче и низ околности везаних за постојеће политичко окружење: тренутни и будући прописи на домаћем тржишту, регулаторна тела, финансирање, лобирање на домаћем тржишту, ратови и конфликти у ширем окружењу. На развој туристичког пословања ове области значајно утиче легислатива правног окружења као што су нове измене и допуне закона о туризму, строжа контрола поштравања законских одредби (заштита потрошача, радно законодавство итд.), контрола квалитета, заштита животне средине и сл. Треба напоменути да је велики број природних и антропогених туристичких ресурса у овој области под заштитом државе и надлежних установа те они подлежу посебним прописима и ограничењима, што свакако утиче на одвијање

туристичке делатности у овој области. Такође, већина општина овог подручја нема формирана правна документа под окриљем којих ће се одвијати туристичка делатност, немају статус туристичког места нити формирана планска документа и стратегије којим ће се усмеравати развој туризма ове области.

Економски фактори: Промене у економском окружењу утичу на образац понуде и тражње у туризму, као и на његов укупан обим. Економско окружење укључује низ фактора од којих су за туризам у овој области најважнији: висина дохотка, дужина слободног времена, валутни паритет, стопа инфлације, каматне стопе и пословна клима. Промене које стимулишу развој туризма су свакако економска снага емитивног тржишта, на које утичу два основна покретачка фактора туристичке тражње, а то су висина дохотка и слободно време. Савремена организација рада, технолошки напредак и стандардизација производних процеса уопште, изазивају већу флексибилност радног времена и скраћивање радног дана што резултира већим бројем слободних дана и дана годишњег одмора. С обзиром на потенцијал повећања туристичке потрошње, за очекивати су позитивна кретања економске активности у сектору туризма. Када говоримо о економској развијености области Југозападне Србије, у поређењу са остатком земље, треба нагласити да је ово подручје неразвијено. Ова област је испод просека и према уделу неписменог становништва у укупном броју становника, где је велики број женског становништва. Стопа незапослености износи 20% у скоро свим општинама посматране области, где опет доминирају жене. Економска ситуација тј. економски фактори који утичу на развој овог поднебља нису на завидном нивоу, али према примерима добре праксе, као што су Златибор или Нови Пазар, може се извести закључак да туризам као привредна грана може позитивно утицати на побољшање економске ситуације на овом простору.

Социо-културни амбијент: У социо-културном окружењу најзначајније промене видљиве су у саставу туристичке популације, повећању удела старијих особа у туристичким кретањима, те све већем нагласку на индивидуална путовања, искуствене садржаје и активни одмор. Оно што се увек наглашава као недостатак у културном и друштвеном животу у општинама ове области јесте недовљно садржаја за младе. Има врло мало адекватних места за окупљање, па су кафеи основа социјалног живота младих. Што се тиче спорта, здравља и рекреације, област Југозападне Србије, тј. посматране општине имају добар програм. Велики је број спортских клубова и спортских друштава која функционишу на овом простору, а и изграђено је много спортских терена, стадиона

и објеката који доприносе развоју спорта и рекреације. Такође, ова део Републике Србије погодан је за авантуристички туризам (планинарење, рафтинг и риболов, бициклизам итд.). Све у свему, социо-културно окружење ове области је пуно потенцијала, а уз многе нове иницијативе оно може постати далеко више посећено од стране туриста. Предвиђања говоре да ће се савремени туристи све више окретати туристичким производима који уз остале квалитете подразумевају доживљај, искуство и унапређење личности. Развој туризма у синергији је с културним окружењем, јер културну баштину регије или неког одредишта треба разматрати као врло значајан фактор туристичке понуде и мотив доласка гостију. Социо-културни амбијент и његови елементи утичу на туристе, мењајући њихов стил и квалитет живота, социо-културно окружење Југозападне Србије представља простор погодан за све врсте туризма.

Технолошки фактори: Информационо-комуникационе технологије развијају се великом брзином и имају велики утицај на туризам. Интернет, као један од највећих феномена данашњице, пружа посленицима туристичке привреде сасвим нове конкурентске предности, од којих је најзначајнија правовремено пружање актуелних информација. Такође, интернет пружа подршку у целом низу функција и процеса у циљу развоја производа и пружања услуга за потрошаче, те представља снажан комуникацијски медиј, којим се веома ефикасно могу повезивати субјекти понуде и тражње у туризму. Промене информационих технологија односе се на унапређење комуникацијске и маркетиншке платформе за резервације и лакше пружање услуга у туризму. Све туристичке дестинације Југозападне Србије већ увелико користе моћ интернета и оглашавања путем разних друштвених мрежа. Све туристичке дестинације на овом простору, имају своје сајтове на којима су доступне све релевантне информације које би могле затребати садашњим, а и будућим туристима.

Еколошки фактори: За Југозападну Србију може се уопштено рећи да је то простор са релативно добро очуваном и здравом природом, али са растућим ризиком од загађења. Могућност унапређења видова ловног, сеоског и здравственог туризма јесу велики потенцијал овог дела Србије и велика шанса за унапређење целокупног привредног развоја уз истовремено очување квалитета животне средине. Неадекватно коришћење геотермалних извора енергије јесу недостатак на који у будућности треба обратити пажњу и искористити овај начин производње енергије. Учестало коришћење пестицида и хербицида у пољопривредној производњи директно утичу на загађење животне средине, што је проблем који је углавном карактеристичан за читаву Србију.

Оно што представља један од озбиљнијих проблема овог дела Србија, а коме се не поклања велика пажња, јесте недовољна и неадекватна заштита од поплава, а посебно одрона и клизишта, што неповољно утиче на сигурност саобраћајница и непосредно на туристичка кретања. Недовољан је и надзор и мониторинг над загађењем ваздуха и воде, посебно у градским и туристичким центрима. Анализа планске изградње и њеног утицаја на животну средину је такође један од веома значајних фактора који утичу на еколошки поредак Југозападне Србије.

Правни фактори: Унапређење законодавства и правне регулативе Југозападне Србије, треба тражити у могућности увођења одговарајућих законских прописа, такси и пореза на загађење животне средине. Такође, могуће је установити правне принципе о правилном управљању отпадом, као и о правилној употреби земљишних пољопривредних ресурса. Евидентно је да је становништво изгубило веру у правосуђе и правосудне органе с обзиром на негативна искуства од раније, односно непоштовање и несанкционисање престапа. Такође, је присутно и недовољно разумевање правних аката и закона у домену туризма и заштите животне средине.

Целокупна PESTEL анализа може послужити да се сагледају фактори који позитивно или негативно утичу на могућност развоја туризма. Из ове анализе, може се закључити да је простор Југозападне Србије на добром путу да постане пожељна дестинација за сваког туристу који тражи богат и разноврстан туристички садржај. Простора за побољшање и напредак увек има, али је важно постојање стратегије и туристичких иницијатива које могу бројне идеје да претворе у резултате, како би се стигло до очекиваног развоја туристичких дестинација Југозападне Србије.

4. SWOT АНАЛИЗА ТУРИСТИЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

SWOT анализа представља један од инструмената који се користи у креирању стратегије туристичког развоја неког простора. Појам SWOT анализа представља скраћеницу од четири речи енглеског језика: strengths (снаге), weaknesses (слабости), opportunities (могућности) и threats (претње). Она као квалитативна, аналитичка метода кроз ова четири елемента заправо представља снаге и слабости, могућности и претње одређене појаве или ситуације и као таква је субјективна метода. Под овим елементима се подразумева да су снаге ресурс који нека област може да употреби да унапреди своју конкурентност и свој систем, слабости грешке, односно недостаци који спречавају неку

област да унапреди свој територијални систем, док су могућности повољне ситуације, а претње неповољне ситуације у проучаваној области.

Ова анализа никад није потпуна и детаљна. Подаци добијени на овај начин су од значаја за идентификовање стратешких праваца даљих активности, те је SWOT анализа основа за наставак планирања даљих активности. Када се све снаге, слабости, могућности и претње идентификују, онда се треба приступити максимизирању снага и минимизирању слабости, искоришћавању могућности и избегавању претњи (Смолчић, 2005). Даље у тексту су SWOT анализом обухваћене предности, недостаци, могућности и опасности које утичу на развој туризма у дестинацијама Југозападне Србије.

Табела 51. SWOT анализа природних туристичких вредности Југозападне Србије

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - разноврсност рељефа, вертикална и хоризонтална дисецираност терена; - постојање великог броја термоминералних извора, језера, планинских река и водопада; - дуго задржавање снежног покривача - повољни климатски услови; - постојање ендемских врста биљака и животиња; - богатство флоре, посебно лековитог биља и шумских плодова; - куриозитетне природне атракције; - бројне локације за спровођење различитих туристичких активности на отвореном - у великој мери незагађена и нетакнута природа, као основа развоја туризма; - лака доступност скијалиштима у окружењу; - заштићена природна добра, паркови природе, предели изузетних лепота и споменици природе - повољни услови за развој екотуризма, спортско-рекреативног, ловног и риболовног туризма 	<ul style="list-style-type: none"> - слабо развијена саобраћајна инфраструктура унутар општина и између њих; - недовољна искоришћеност природних атракција; - недовољна заступљеност туристичких брендова на међународном нивоу; - неадекватно уређена купалишта; - непостојање адекватне туристичке сигнализације и инфоцентра - слабе подстицајне мере и лоша финансијска подршка привредним субјектима у туризму и сродним делатностима - недовољна и неадекватна валоризација природних ресурса у туристичке сврхе - непоштовање мера заштите од стране посетилаца у заштићеним природним добрима - неконтролисана и бесправна градња на планинама и језерима
МОГУЋНОСТИ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - подршка Владе развоју домаћег туризма кроз програм ваучера за коришћење туристичких и угоститељских услуга у РС - пољопривредни потенцијали у воћарству и сточарству као предуслов развоја сеоског туризма и продаје домаћих пољопривредних производа туристима - брендирање локалних производа као развојна могућност за ревитализацију пољопривреде - пораст интересовања за специфичним видовима туризма (сеоски, излетнички) - повећање смештајних капацитета кроз изградњу нових и адаптацију старих објеката у сеоским домаћинствима 	<ul style="list-style-type: none"> - јака регионална и прекогранична конкуренција осталих туристичких дестинација - низак ниво обучености туристичких радника - низак ниво животног стандарда и мале платежне могућности туриста на националном нивоу - расељавање становништва и гашење сеоских насеља - слаб технолошки развој - дуготрајан процес развоја туристичке привреде и едукације становништва о бенефитима туризма

- краћи и чешћи одмори обезбеђују посећеност ван сезоне - уређење видиковаца, стаза за шетњу и бициклических стаза на планинама - унапређење система прикупљања и одлагања отпада и решење проблема дивљих депонија - све већа заинтересованост људи за живот у загађеној природи	- повећана опасност од природних непогода (клизишта, глобално загревање); - недовољна заштита природних добара - опасност од трајне девастације неких природних туристичких атракција
--	---

Извор: Аутор

Најзначајнији природни потенцијал Југозападне Србије представљају геоморфолошке туристичке вредности, попут планина, висоравни, клисура и других облика рељефа, привлачних туристима. Велики број лековитих термалних извора, представља добру основу за развој бањског туризма и велики потенцијал за даље унапређење туризма. Поред тога, уз повољне климатске услове, у зимским месецима, који се карактеришу великим бројем снежних дана, омогућен је развој зимско-спортског туризма, не само на Златибору већ и Голији, Златару, Јадовнику и другим планинама. Такође, ови планински простори су лоцирани близу главних градских центара те су лако доступни потенцијалним посетиоцима. Геоморфолошке карактеристике доприносе развоју и других врста туризма, од којих су најзначајнији: здравствено-рекреативни, планински, екскурзиони, ловни, сеоски и други. Такође, хидрографске вредности, попут река и језера омогућавају развој купалишног, спортског и риболовног туризма. Белоглави суп и многе друге животињске и биљне врсте карактеристични су и најзначајнији представници, иначе, богате биосфере. Овај део Србије обилује великим бројем заштићених природних добара, паркова природе, предела изузетних лепота и споменика природе, што је предуслов успешног развоја екотуризма, спортско-рекреативног, ловног и риболовног туризма.

У анализи Југозападне Србије се као основна слабост наводи неразвијеност путне инфраструктуре, нарочито између општина, као и недостатак значајних путних праваца који би овај део Србије повезивали са суседним земљама. Такође, недостатак и знатна удаљеност од цивилних аеродрома, значајан су недостатак успешног развоја туризма. Велики број природних атракција није на прави начин искоришћен нити презентован. Примера ради, планина Рогозна на територији града Новог Пазара представља изузетан туристички потенцијал, који није искоришћен ни популаризован чак ни на локалном нивоу. Осим Чајетине, ниједна општина у Југозападној Србији, нема формиран инфоцентар у оквиру којег би туристи добијали потребну помоћ и информације, док је туристичка сигнализација непотпуна, застарела и потребно ју је осавременити и

прилагодити потребама савременог туристе. У нашој земљи присутан је тренд малих подстицајних мера и лоше финансијске подршке привредним субјектима у туризму и сродним делатностима. Томе доприноси и присутност сиве економије у овој привредној делатности, па самим тим држава не добија реалне повратне информације о потребама и могућностима за напредак и развој главних чинилаца у туристичкој привреди. На планинама Југозападне Србије активна је нелегална изградња стамбених објеката који естетски и еколошки нарушавају овај простор и потенцијал планина. Такође, локалне самоуправе, као и држава, треба да подстакну бољу заштиту природних добара, јер постоји велика опасност да ће неодговорним понашањем и свесним нарушавањем природних вредности доћи до трајне девастације неких вредних природних туристичких атракција.

Брендирање локалних пољопривредних и прехранбених производа повољно утиче на ревитализацију пољопривреде, што се позитивно одражава и на туризам. Тако су Златибор и Сјеница надалеко познати по својим гастрономским производима, по чему су препознативи и на туристичком тржишту. Савремени туристи све више потенцирају на „зеленим“ видовима туризма, а нови трендови у туризму потенцирају на краћим, али чешћим одморима. Захваљујући очуваној природо и богатим и разноврсним туристичким садржајима, Југозападна Србија може да одговори овим савременим захтевима туриста.

С друге стране, поред наведених потенцијала, овај простор карактеришу и бројни недостаци и ограничења развоја туризма. Пре свега, треба посветити већу пажњу заштити животне средине кроз унапређење система прикупљања и одлагања отпада и решење проблема дивљих депонија, едукацију локалног становништва, доношење прописа и санкционисање прекршаја итд. Интензивније активирање ових планинских простора у туризам захтева изградњу квалитетнијих саобраћајница, смештајних објеката и друге туристичке инфра и супраструктуре. Један од најозбиљнијих недостатака туристичког привређивања јесте мањак квалификоване радне снаге, која као таква не може пружити квалитетну туристичку услугу. Недостатак туристичких водича, школованих хотелских радника, куvara и сл., је проблем који је у туризму Југозападне Србије израженији него у другим деловима Републике Србије. Разлога за то је више, али је у основи последица деценијског расељавања и старења популације. Проблем недостатка кадрова мора се хитно санирати путем различитих едукација и тренинга. Пражњење и потпуно гашење сеоских насеља и одлазак младих у веће градске центре

велико је ограничење с којим се суочавају скоро све општине овог дела Србије. Локално становништво треба да представља основну радну снагу и кључни фактор развоја туризма, јер само са становништвом које је свесно бенефита које туризам доноси може доћи и до развоја туристичке привреде.

Табела 52. SWOT анализа антропогених туристичких вредности Југозападне Србије

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - богато историјско и културно наслеђе од најранијих епоха; - споменици на UNESCO листи - традиционално гостопримство и срдачност становништва; - разноврсна традиционална гастрономија и лака доступност здраве хране - традиција у производњи млечних и месних производа; - углавном добро развијена мрежа смештајних капацитета; - организована производња ручних радова са појединих туристичких дестинација; - маркетиншки дефинисано позиционирање туристичке понуде; - етнографско наслеђе и архитектура, велики број очуваних етно објеката - културне манифестације националног значаја 	<ul style="list-style-type: none"> - неповољна старосна структура, нарочито у насељима са српским становништвом; - сезонски карактер туристичког пословања; - неадекватна заштита појединих културно-историјских споменика; - слабо комерцијализовање традиционалних производа по којима је ова област препознатљива; - непознатљивост на међународном туристичком тржишту; - лоша презентација сеоских туристичких домаћинстава; - комунална и инфраструктурна неууређеност руралних подручја; - потешкоће у идентификовању броја посетилаца руралних подручја
МОГУЋНОСТИ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - креирање различитих туристичких програма прекограничне сарадње у туризму; - унапређење и ширење смештајне и угоститељске мреже путем комплементарних видова смештаја; - ревитализација старих заната; - пораст интересовања за специфичним видовима туризма (верски, манифестациони); - разноврсност антропогених мотива омогућава стварање квалитетне туристичке понуде; - развој градског туризма (Нови Пазар); - приватизација носилаца туристичке понуде и улазак свежег капитала 	<ul style="list-style-type: none"> - неразвијеност општина утиче на немогућност већих инфраструктурних улагања; - недовољна финансијска подршка надлежних институција за очување и конзервацију споменика културе; - неадекватно чување споменика културе; - расељавање становништва и гашење сеоских насеља; - недовољна освешћеност по питању заштите животне средине; - скрајнутост Југозападне Србије од главних туристичких праваца

Извор: Аутор

Антропогене вредности проучаваног простора представљају подједнако вредне елементе туристичке тражње. Свакако најзначајније антропогене вредности Југозападне

Србије јесу средњовековни сакрални објекти, чије уметничке, архитектонске и амбијенталне вредност, доприносе укупној туристичкој понуди овог простора. Нигде у Србији није на једном месту сконцентрисано толико културно историјских споменика под заштитом UNESCO-а, као у Југозападној Србији, што представља можда и највећу снагу њене туристичке понуде. Остаци старих градова и утврђења, постојање великог броја споменика новијег датума, цркава и џамија, употпуњују туристичке садржаје претежно градских центара. Према SWOT анализи, једну од снага овог простора представља развој сеоског туризма, где до изражаја долази традиционално гостопримство домаћина и традиционални гастрономски специјалитети карактеристични за овај простор. У селима Југозападне Србије, у великој мери је очувана традиционална архитектура која осликава начин живота становнишва у прошлости. У оквиру маркетиншког позиционирања, мора се више пажње посветити промоцији ручно рађених производа, који због своје специфичности и вредности морају бити више заступљени у туристичкој понуди. Све већи број манифестација које се организују на овим просторима и добијају традиционални карактер представљају значајну снагу развоја туризма на овим просторима. Манифестациони туризам иако има традицију и даље је углавном локалног или регионалног карактера, јер чак ни најпознатије манифестације, које важе за туристичке брендове овог простора, нису на прави начин промовисане, па су углавном непознате како страним тако и домаћим туристима.

Као и код природних, тако и у SWOT анализи антропогених туристичких вредности, основна слабост овог дела Србије јесте изражена депопулација и миграторна кретања, која на неповољан начин утичу на развој туризма и унапређење туристичке понуде. Општине са већинским српским становништвом имају изражену ниску стопу природног прираштаја, што у великој мери успорава развој туризма и привреде уопште. Такође, као велика слабост јавља се и неадекватна заштита појединих културно-историјских споменика. Наиме, због небриге, запуштености и неспровођења ревитализације културно-историјских споменика, долази до њихове девастације, некада и трајне, и немогућности да се ове вредности на прави начин експлоатишу у туризму. Туристички промет скоро свих општина Југозападне Србије има изражен сезонални карактер, што је проблем који треба решити.

Према спроведеној анализи, може се доћи до закључка да је потребно конципирати различите врсте туристичких програма, односно треба спојити различите делатности попут пољопривреде, трговине, занатства и сл. како би се добио квалитетнији

туристички производ. Потребно је модификовати програме засноване на рекреативним активностима у природи (шетња, јахање, вожња бицикла, планинарење) и тематским садржајима. Праћење савремених туристичких трендова подразумева и увећање тзв. комплементарних видова смештаја (пансиони, апартмани, кампови). Такође креирањем различитих туристичких програма прекограничне сарадње у туризму стварају се велике могућности за унапређење туристичке понуде, заштите животне средине и стварање квалитетнијег окружења. Као једна од претњи стоји и чињеница да надлежна министарства и институције не пружају довољну финансијску подршку за очување и конзервацију споменика културе. Ово је велики проблем јер неадекватно чување споменика културе доводи до њиховог уништења и смањивања њихове атрактивности за туристичке посете. Недовољна освешћеност по питању заштите животне средине јесте велика претња, јер локално становништво, а и посетиоци, нису довољно упознати са значајем очувања и заштите природних и антропогених вредности. Као велику претњу развоју туризма Југозападне Србије, треба поменути и скрајнутост од главних туристичких праваца, појачану недовољно изграђеном саобраћајном инфраструктуром.

ЗАКЉУЧАК

Географски положај и релативно добра саобраћајна повезаност Југозападне Србије представља значајан чинилац развоја туризма. Погранични положај анализираних општина Југозападне Србије није у довољној мери искоришћен нити представљен као потенцијални чинилац развоја туризма. Тromeђа Републике Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, могла би да постане окосница привредног развоја посматраног простора. У последњих десет година дошло је до значајне ревитализације путних праваца што се може представити као значајан напредак ка повећању броја туриста. Један од корака ка унапређењу и развоју туризма Југозападне Србије свакако је отварање цивилног аеродрома „Морава“ код Краљева. Унапређењем саобраћаја стварају се услови за развој туристичких дестинација и побољшање њихове атрактивности. Правећи осврт на туристички положај Југозападне Србије уочавају се позитивне и негативне карактеристике. Негативне карактеристике туристичког положаја огледају се пре свега у граничном положају Југозападне Србије и свему ономе што такав положај доноси. Позитивне карактеристике јесу богатство природним и антропогеним туристичким вредностима, очувана животна средина и сл.

Поред свега, квалитет и мрежа путева, железничке инфраструктуре и аеродрома не одговара потребама савременог туризма. Започети радови на комплетирању и реконструкцији друмских саобраћајница, железничких пруга и модернизацији аеродрома, могу битно допринети интензивирању туристичких токова, нарочито транзитних. Недовољно развијена саобраћајна мрежа угрожава туристички развој многих атрактивних подручја. Као примере треба издвојити Пештерску висораван, подручје око меандара Увца, неразвијену путну мрежу према Новопазарској и Прибојској бањи и др.

Ситуација није много повољнија ни када је у питању туристичко-угоститељска материјална база. Она углавном није прилагођена савременим условима туристичке тражње, изузев у извесном смислу на Златибору. У протекле две деценије, у овој области изграђен је велики број објеката, док је мањи број реконструисан. Многи од објеката нису одржавани или су променили своју намену. Проблем са хотелским капацитетима је ниска категоризација и неуједначена размештеност, тако да би у даљем развоју изградња хотела морала бити усмерена на подручја са изразитим потенцијалима за развој туризма. Ипак, уз привлачење инвестиција којима би се реконструисали и адекватно опремили

постојећи, и на појединим подручјима изградили нови објекти, било би могуће задовољити потребе будуће растуће туристичке тражње.

Један од услова које Србија мора да испуни да би достигла свој туристички потенцијал у области Југозападне Србије, али и у целој земљи, је и побољшање организације и специјализације туристичке понуде. Да би се испунио овај услов неопходно је адекватније коришћење расположивих ресурса и њихово обједињавање у заједничку понуду. Специјализовани облици понуде које Југозападна Србија може да понуди су свакако планиски и бањски туризам, понуда здраве хране кроз сеоски туризам, ловни туризам и транзитни туризам. Пожељно би било успостављање сарадње између субјеката туристичке привреде како би се кроз сарадњу могле предузети заједничке акције организовања понуде и маркетинг активности, што би донело корист свим странама. То би допринело и економском опоравку Југозападне Србије, као и равномернијем регионалном развоју Републике Србије.

Југозападна Србија представља сложену просторну целину у којој се преплићу различити природни и антропогени туристички ресурси. Аналитичко-синтезним деловањем могу се оценити расположиви туристички ресурси и потенцијали за развој ове планинске туристичке регије, укључујући и могућност њиховог туристичког активирања, као и њиховог груписања у одређене туристичке целине. Овај простор, због своје рељефне разноликости има значајне туристичке вредности. Оне се манифестују кроз разноврсне и специфичне геоморфолошке објекте, њихова атрактивна својства и могућности за развој спортског, зимског и рекреативног туризма. Вредност природних туристичких вредности огледа се и у климатским елементима. У нижим пределима заступљена је умерено континентална клима, а у вишим субпланинска и планинска клима што погодује развоју зимско-спортских и летњих рекреативних активности. Распоред падавина указује на погодност за развој двосезонског туризма у Југозападној Србији. У току зиме, велике су количине падавина и дуго је задржавање снежног покривача што погодује за одвијање активности на снегу. Лета су с друге стране, због претежно планинског рељефа, умерено топле и знатно пријатнија него у централним и северним деловима Републике Србије. Од многобројних хидрографских објеката, за развој туризма Југозападне Србије свакако су најзначајнија језера и реке. Одвијање различитих активности на води представља значајну туристичку атракцију, а као пример добре праксе свакако треба истаћи Лимску регату, манифестацију међународног карактера која привлачи велики број туриста. Мањи хидрографски објекти представљени

су као допунски елементи туристичке привлачности који се уклапају у укупну туристичку понуду Југозападне Србије. Оно на чему треба посебно потенцирати јесте правилно поступање са природним ресурсима како би се они сачували за будуће генерације. Узурпирање изворних природних предела ради проширења туристичке инфраструктуре типично је за Златибор и Златар, и оно никако не може бити оправдано, нарочито ако се зна да у свету постоје бројни примери развијених туристичких дестинација које су сачувале природне ресурсе и унапредиле туристичку понуду. Стога, Југозападна Србија треба да кроз израду стратешких докумената испланира будуће кораке развоја туризма, уз поштовање природних потенцијала и њихово трајно очување.

Што се тиче антропогених туристичких вредности у Југозападној Србији најзначајнији су свакако споменици на UNESCO листи светске културне баштине као и споменичко наслеђе представљено верским објектима и споменицима из различитих историјских епоха. Значајни антропогени ресурс представљају урбане и руралне целине, са својим амбијенталним и пејзажним мотивима, народна ношња, игре и песме као и део етнографског наслеђа. Антропогени ресурси су већином смештени у потпланинским просторима проучаваних општина. У околини Новог Пазара, Пријепоља и Чајетине налази се највеће споменичко богатство Југозападне Србије. Етнографске вредности представљене су манифестацијама са етно-тематиком, али је највећи недостатак оваквих манифестација њихов локални или регионални карактер, што у туристичком пословању није од већег значаја.

Да би се све наведене вредности укључиле у туристичку понуду, потребно је обезбедити финансијску подршку, ангажовати стручњаке из различитих области, изградити и адаптирати постојећу инфраструктуру. Такође, неопходна је помоћ надлежних органа, како локалних, тако и оних на нивоу Републике Србије.

Резултати истраживања показују да развој туризма у општинама са наглашеном депопулацијом може довести до умањења миграторних кретања, нарочито младог становништва. Као пример добре праксе јавља се Златибор, односно општина Чајетина у оквиру које долази до стагнације миграторних кретања, нарочито у руралним пределима где је почео да се развија сеоски туризам. Такође, значајни туристички потенцијали општине Нова Варош и Пријепоље такође у великој мери утичу на смањење депопулације, док је у Новом Пазару, Сјеници и Тутину ситуација око броја становника и природног прираштаја далеко боља.

Приоритет треба дати настојању да се формира отворено конкурентско тржиште кроз либерализацију прописа у делатностима које су повезане са туризмом и утицај на финансирање пројеката у туризму. Потребно је инсистирати на одрживом развоју, сарадњи институција на локалном, регионалном и националном нивоу, као и имплементацији просторних и еколошких стандарда уз постојање јасне стратегије. Посебну пажњу треба посветити елиминацији развојних препрека кроз прилагођавање законске регулативе, пореским олакшицама и инвестирањем у едукацију локалног становништва. Наведени циљеви ће се најлакше постићи кроз јавно-приватну иницијативу и партнерство које треба базирати на туризму као стратешком и развојном приоритету, са позитивним утицајем на интезитет економске активности, раст запошљавања, модернизацију инфраструктуре и подстицање инвестиција.

Да би се створили предуслови за активирање туристичких потенцијала, неопходно је да локалне заједнице на нивоу свих општина, буду активније укључене у промоцију и подстицање туристичког развоја. Такође, формирањем различитих олакшица и подстицајних мера за локално становништво, смањиће се миграторна кретања тј. депопулација, која представља вероватно највећу кочницу туристичком развоју Југозападне Србије.

Дакле, може се закључити да валоризација туристичког и демографског потенцијала треба да укључи анализу постојећег стања, да идентификује ограничења и предности савремене туристичке понуде, са једне, и укаже на правце даљег туристичког развоја, с друге стране, што на прави начин може утицати на привредни развој посматраног простора. Суштина је у стварању позитивне слике о Југозападној Србији, као еколошкој туристичкој дестинацији, са препознативим туристичким производом, која кроз туризам изражава свој идентитет и све своје културно-историјске вредности и посебности. Значај овог истраживања огледа се у оствареним и приказаним резултатима, који се могу користити у истраживањима других туристичких дестинација и дизајнирању нових аутентичних туристичких производа. Позиција Југозападне Србије у савременим туристичким кретањима није на завидном нивоу, међутим постоје озбиљни потенцијали које не треба занемарити. Република Србија има највећу одговорност за унапређење развоја туризма на овом простору, путем очувања политичке стабилности, спровођења законске регулативе, унапређења туристичке инфраструктуре, образовања туристичких кадрова и слично.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврамовић, З., (2003). *Држава и образовање*. Институт за педагошка истраживања, Београд.
2. Аврамовић, З., (2008). *Последице раскорака тржишта рада и образовне политике*. Београд.
3. Амиџић, Л., Красуља, С., Белиј, С., (2007). *Заштићена природна добра Србије*. Министарство заштите животне средине и Завод за заштиту природе Србије, Београд.
4. Андрић, Љ., (1990):. *Велика сеоба Срба*. БИГЗ, Београд.
5. Бакић О., (1988). *Стратегијско планирање туристичког производа*. Народна књига, Београд.
6. Бакић, О., (2005). *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*. Чигоја штампа, Београд.
7. Backman, K. S., Backman, M., Uysal, K.M.S., (1995). *Event tourism: An examination of motivations and activities*, Festival Management & Event Tourism 3(1), pp.15-244.
8. Бјељац, Ж., (2001). *Теоријске основе манифестационог туризма*, Зборник радова од 2. Конгрес на Географите на Република Македонија, стр. 250-258.
9. Бјељац, Ж., (2006). *Теоријско-методолошке основе манифестационог туризма*. Министарства за науку заштиту животне средине Републике Србије Београд, стр. 14.
10. Бјељац, Ж., Бранков, И., Поповић, (2009). *Туризам у неразвијеним просторима Србије*. Зборник радова Географског института Ј. Цвијић, САНУ, Београд, по 59 (2) стр. 95-110).
11. Бјељац, Ж., Турчић, Н., (2007). *Туристичке манифестације на простору Западног Поморавља*. Гласник СГД, свеска LXXXVII, број 2, Београд.
12. Бошковић, Т., (2006). *Туризам као фактор привредног развоја*. Школа бизниса, Београд.
13. Букумировић, Д., (2000). *Климатске карактеристике Сјенице*. Сјенички зборник, Број 11, Сјеница.
14. Буња, Ђ., (2006). *Туристичко угоститељство*. Део за информацију и комуникацију, Универзитет у Задру, стр. 33.

15. Војковић, Г., (2007). *Становништво као елемент регионализације Србије*. Српско географско друштво, Београд.
16. Војковић Г., Миљановић Д., Девецић М., (2005). *Неки аспекти интеракције локално-глобално у туризму*. Гласник Српског географског друштва, свеска LXXXV - Бр.1
17. Вујић, Т., (2009). *Стратегија промоције туристичке дестинације*. Зборник радова са I научног скупа са међународним учешћем Синергија, Бјелбина.
18. Гавриловић Љ, Дукић Д., (2002). *Реке Србије*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
19. Гајић, М., (1989). *Флора и вегетација Голије и Јавора*. Шумарски факултет Београд и ООУР Шумарство Голија, Ивањица.
20. Гајић, М., (2003). *Термоминералне воде Новопазарске бање*. Гласник Српског географског друштва, Свеска LXXXIII–број 1, Београд.
21. Гарача, В., Ратковић, С., (2007). *Сопотнички водопади у функцији развоја туризма села Сопотница*. Туризам–Научно–стручни часопис, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
22. Гарашанин, Д., (1972). *Бронзано доба Србије*. Текст из каталога изложбе "Бронзано доба Србије", Народни музеј, Београд.
23. García, F., Vázquez, A., & Macías, R. (2015) „*Resident’s attitudes towards the impacts of tourism*“, *Tourism Management Perspectives*, 13, 33–40.
24. Getz, D., Wicks, J., (1993). *Editorial. Festival Management & Event Tourism*, 1 spruce (Picea omorica) on Mitrovac, Tara Mountain. – *Zaštita prirode* 34.
25. Голубовић, П., Кицошев, С., (2004). *Геодемографија*. Природно-мазематички факултет, Одсек за географију, Ниш
26. Грашанин, М., (1969). *Археологија новопазарског краја, Нови Пазар и околина*. Књижевне новине, Београд.
27. Грчић, М., (2008). *Становништво као демографски систем*. "Демографија" бр. V, Институт за демографију Географског факултета, Београд, 2008. стр. 1-22.
28. Девецић, М., (2006). *О природном кретању становништва, монографија*. Завод за уџбенике, библиотека "Становништво", књига бр. 1, Београд, стр. 1-225.
29. Девецић, М., (1999). *Туризам као фактор промена у развоју, размештају и структурама становништва Црногорског приморја*. докторска дисертација (Београд: Географски факултет, рукопис).
30. Девецић, М., (2011). „*Утицај туризма на демографски развој: пример Црногорског приморја*“. Универзитет, Географски факултет Београд.

31. Денда, С., (2002). *Модел конкурентности општине Чајетина као туристичке дестинације*. ХИТ менаџмент, Београд
32. Дерикоњић, С., (2013). *Интерна истраживања*
33. Defert, P., (1972). *Les ressources et les activites. Aix-en-Provence*. Centre d'Etudes du Tourisme.
34. Динић, Ј., (1976). *Физичко-географске одлике подручја Златара*. Републички завод за заштиту природе, Београд
35. Добре, Р., (2005). *Основе туризма-теорија и пракса*. Висока школа за туристички менаџмент, Шибеник, стр. 27.
36. Драговић, Р., Кићовић, Т.Д., (2007). *Развој екотуризма Старог Влаха*. Први конгрес српских географа, Зборник радова, Београд.
37. Драговић, Р., (2001). *Еколошко-туристичке одлике и перспективе Златара*. Завод за заштиту природе Србије, Заштита природе 53/1, Београд.
38. Драговић, Р., (2003). *Биоклиматске специфичности Златара*. Еко-конференција, Еколошки покрет града Новог Сада, Нови Сад.
39. Драговић, Р., (2004). *Полимље–природа, туризам одрживи развој*. Српско географско друштво, Београд
40. Дробњаковић, Ј., (2012). *Пријеполје: фактор регионалне интеграције Југозападне Србије*. Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд
41. Дукић, Д., (1977). *Воде Србије*. Српско географско друштво, Посебна издања, књига 44, Београд.
42. Дулчић, А., (2001). *Управљање развојем туризма*. МАТЕ, Загреб
43. Dwyer, L., Kim, C., (2003). *Destination competitiveness: Determinants and indicators*. Current Issues in Tourism 6, pp. 369-414, Routledge, London.
44. Ђорђевић, Д., Шушић, В., Лешевић, Љ., (2020). *Верски туризам у републици Србији - ставови посетилаца манастира*. Економске теме, Економски факултет у Нишу
45. Ђорђевић, Милошевић, С., Миловановић, Ј., (2012). *Одрживи туризам у функцији руралног развоја*. Мала пољопривредна газдинства и рурални туризам у Србији, стр. 35, Београд - Вршац - Будимпешта.
46. Ђорђевић, С., & Томка, Д., (2011). *Концепт ланца анимације у туризму*. Тимс. Ацта, 5(2), 70-79.
47. Економски лексикон, (1995).

48. Енциклопедијско-туристички водич, (1983).
49. Encyclopedia of Tourism, (2000).
50. Esen S., Uyar H., (2010). *Competitiveness of tourism and the evaluation of Turkey according international tourism competitive criteria*, Faculty of Economics and Administrative Sciences.
51. Echtner, C. M., Ritchie J., R. B., (1991). *The meaning and measurement of destination image*. The Journal of Tourism Studies 2 (2), pp. 2-12
52. Живковић, Р., Илић, М., (2008). *Тријада квалитет-сатисфакција-лојалност у туризму*. Београд
53. Закон о културним добрима Републике Србије, (1994).
54. Закон о туризму, (2009).
55. Закон о туризму, (2010).
56. Зеремски, М., (1960). *Сјеничка котлина, геоморфолошка студија*. Посебно издање Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, књига 20, Београд
57. Зечевић, Б., (2011). *Концепт конкурентности туристичке дестинације*. Значај и применљивост на случају Србије, Економски факултет, Београд.
58. Зечевић Б., Ђорђевић А., (2014). *Основе туризма и угоститељства*. Завод за уџбенике Београд.
59. Јанковић, Ж., (2007). *Србија*. Туристички водич-атлас кроз простор и време, Интерсистем, Београд.
60. Јовичић, Д., Ивановић, В., (2006). *Туризам и простор*. Београд: Тон ПЛУС.
61. Јовичић Д., Илић Т., (2010). *Индикатори одрживог туризма*. Гласник српског географског друштва, Београд
62. Јовичић, Д., (2003). *Основе туризма*. Београд: Научна књига.
63. Јовичић, Ж., (1967). *Туризам Србије*, Научна књига, Београд.
64. Јовичић, Ж., (1986). *Туристичка географија*, Научна књига, Београд.
65. Календар природби за 2013.годину, Туристичка организација Србије.
66. Kaspar, C., (1996). *Die Tourismuslehre in Grundniss*. Bern: Haupt.
67. Keller, P., (2000). *Destination marketing: Strategic areas of inquiry*, In: Manente, M. & Cerato, M. (Eds.), *From destination to destination marketing and management*:

- Designing and repositioning tourism products (pp. 29-44). Venezia: Libreria Editrice Cafoscarina.
68. Кићовић, Д., (2004). *Валоризација и регионализација туристичко-географских потенцијала Старог Влаха и Рашке*. докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду
69. Klatt, H., Fischer, J., (1961): *Die Gesellschaftsreise*. Karl Heymanns Verlag, Keln, str. 17.
70. Komppula, R.,(2006). *Developing the quality of a tourist experience product in the case of nature-based activity services*. Scandinavian journal of hospitality and tourism 6 (2), 136-149
71. Костић, Е., (2010). „Мерење задовољства услуге на примеру *Delta DMDa*“. Quarterly Marketing Journal – Маркетинг, 41(4), 268–276
72. Костић-Новаков, Р., (2016). *Туристичке регије света*. Висока пословно техничка школа струковних студија, Ужице
73. Kotler, P., Wong, V., Saunders, J., Armstrong, G., (2005). *Principles of Marketing*. Essex: Pearson Education Limited
74. Крстић, О., (1956). *Планински и шумски пашњаци Југославије*. Институт за економику, Београд.
75. Кушен, Е., (2002). *Туристичка атракцијска основа*. Загреб: Институт за туризам.
76. Leiper, N., (1979). *The Framework of Tourism. Towards a Definition of Tourism, Tourist, and the Tourist Industry*, Annals of Tourism Research.
77. Leiper, N., (1990). „*Tourist attraction systems*“. Annals of Tourism Research
78. Лутовац, М., (1960). *Прибој на Лиму*. Зборник радова Етнографског института, САНУ, књига LXVIII, Научна штампа, Београд.
79. Љешевић, М., (1998). Природни потенцијали као услов друштвено-економског развоја општине Прибој. Научна монографија: Становништво општине Прибој, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
80. Љешевић, М., (2004). Природни потенцијали и екосистеми Новопазарске регије. Студија Стратешки правци одрживог развоја Новопазарске регије, Европски центар за мир и развој УН, Београд.
81. Љешевић, М., Обрадовић, Д., Милановић, М., (2004). *Сјенички крај-антропогена проучавања*. Заштићена природна добра као фактор развоја, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
82. Љешевић, М., Ђурђић, С., Шабић, Д., (2004). *Природни потенцијали одрживог развоја Сјеничког краја*. Зборник радова: Локална самоуправа у планирању и

уређењу простора и насеља. Географски факултет, Асоцијација просторних планера Србије, Београд

83. Мајсторовић, Г., Мајсторовић, В., (2002). *Културно-туристички водич Златибора*. Интерсистем, Београд.
84. Марјановић, Д., (2015). *Миграција радне снаге и њен утицај на демографску слику и тржиште рада*. Истраживање спроведено у оквиру пројекта „Укључивање миграција у националне развојне стратегије“, Београд
85. Marjanović, V., Đorđević, D., (2016). *Tourism development growth as a strategic goal of the Republic of Serbia*. HORIZONS, International scientific journal, Series A, Social Sciences and Humanities, Vol. 20, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Macedonia, (str. 233-246)
86. Мартиновић, Ж., Голубовић, П., (2004). Ерозивна геоморфологија. Универзитет у Нишу, Природно математички факултет, стр. 37-38.
87. Марковић, Ј., Павловић, М., (1995). Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора). Савремена администрација, Београд.
88. Марковић, С., Перић, М., Мијатов, М., (2015). *Примена компаративних индикатора еу о одрживости туризма на примеру града Ужица*. Природно-математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад, Србија
89. Маронић, М. & Токић, И., (2012). *Утјецај демографских чимбеника на друштвено- економски развој Хрватске*. Економски вјесник : часопис Економског факултета у Осиеку, 12/2, 263-272.
90. Маслов, А., (1979). *Мотивација и личност*. Нолит, Београд.
91. Maslow, A., (1980). *Motivatiom of Tourism*. Institut de la provances.
92. Масмедиа, (1995). *Економски лексикон*. Лексикографски завод Мирослав Крлежа, Загреб, стр. 212.
93. Маћејка, М. М., (1982). *Туристичка атрактивност климе Прибојске бање*. Гласник Српског географског друштва, свеска LXII – број 1, Београд.
94. Менковић, Љ., Кошћел, М., (1996). *Геоморфолошке карактеристике Златибора*. Посебна издања Геоинститута бр.18, Београд.
95. Метеоролошки годишњаци Републичког хидрометеоролошког завода Србије за период од 1995. до 2015. године, Београд.
96. Mill, R. and Morrison, A., (1985). *The Tourism System: An Introductory Text*. EnglewoodCliffs. Prentice Hal

97. Милосављевић, Д., (2002). *Судбина неких цркава и манастира у Полимљу и Старом Влаху после Велике сеобе*. Ужички зборник, број 28, Ужице.
98. Милошевић, С., Томка, Д. и Шкрбић И., (2013). „*Impact of Hospitality of a City on a Tourist Experience of the Visitors: Case Study – Novi Sad, Serbia*“. In Duim, R. Onderwater, L. & Veldman, J. *Environment of exchange: Leisure and tourism* (pp. 126–130), Arnhem: Atlas.
99. Милутиновић, А., (1974). *Клима Југославије по Кепеновој класификацији и модификација ове класификације према начим климатским условима*. СХМЗ, IX, Саветовање климатолога Југославије, Београд.
100. Миљковић, О., Живковић, Љ., (2007). *Могућности туристичке валоризације планине Златар*. Први конгрес српских географа, Зборник радова, Београд.
101. Национална стратегија одрживог коришћења природних ресурса и добара: 33/2012-3
102. Недељковић, О., Јовановић, Р. и Ђокић, М., (2013). *Трендови развоја и утицај глобализације на туризам*. Часопис за економију и тржишне комуникације 3(1), 73–86. Према: Кеоме, А. Т., (2004). *Location Attractiveness Index – Making Off snore Decisions*, Foreign Policy, New York
103. Николић, С., (2006). *Туризам у заштићеним природним добрима Србије*. Завод за заштиту природе Србије, Београд.
104. Николић, С., (2014). *Голија еколошко туристичка студија са програмском основом*. Српско географско друштво, Београд.
105. Николић, С., Јовичић, Ж., (2004). *Стратешко-програмске основе развоја Голије*. Удружење туризмолога Београда, Београд.
106. Нурковић, С., (1982). *Прилог познавању регионално-географске издвојености и интерне структуре Санџачко-старовлашког*. Географски гласник, 44, Загреб.
107. Обратов, Д., (1992). *Флора и вегетација планине Златар*. Докторска дисертација.
108. Павићевић, Н., Антоновић, Г., Никодијевић, В., Танасијевић, Ђ., (1968). *Земљишта Старог Влаха и Рашке*. Институт за проучавање земљишта у Топчидеру, Београд.
109. Павлић, И., (2004). *Савремене тенденције у развоју светског туризма и глобализацијски процеси*. Наше море-знанствени часопис за море и поморство, 51(5-6).
110. Павловић, Љ., (1925). *Ужичка Црна Гора, насеља и порекло становништва*, Књига 19, Београд

111. Павловић, М., Живковић, Д., (2001). *Географски аспекти развоја привреде у Новој Вароши*. Монографија Нововарошки крај–антропогеографска проучавања, Скупштина општине Нова Варош.
112. Павловић, М., Живковић, Д., (2002). *Географске основе привредног развоја Старог Влаха*. Зборник радова, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
113. Пенев, Г., Предојевић-Деспич, Ј., (2012). *Просторни аспекти емиграције из Србије, Три „вруће“ емиграционе зоне*. Становништво 35-65.
114. Петровић, Ј., (1956). *Полимље–хидрогеографске особине и њихов привредногеографски значај*. Зборник радова Географског института, свеска III, Београд.
115. Петровић Ж. П., (1984). *Рашка–антропогеографска проучавања*. Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања, књига 26, Београд.
116. Pizam, A., Mansfeld, Y., (1999). *Consumer Behavior in Travel and Tourism*. The Hawort Press, Inc, NY
117. Попеску, Ј., (2013). *Маркетинг у туризму и хотелијерству*. Универзитет Сингидунум, Београд
118. Попис становништва, домаћинства и станова 2002. у Републици Србији (2003), Национална или етничка припадност, књ. 1., Републички завод за статистику, Београд
119. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији (2012), Национална припадност, књ. 1., Републички завод за статистику, Београд
120. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији (2012), Пол и старост, књ. 2., Републички завод за статистику, Београд
121. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији (2013), Школска спрема, писменост и компјутерска писменост, књ. 3., Републички завод за статистику, Београд
122. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији (2013), Економска активност, књ. 7., Републички завод за статистику, Београд
123. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији (2013), Основне карактеристике домаћинства, књ. 13., Републички завод за статистику, Београд
124. Porter, M., (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press A division of Macmillan, Inc., New York.
125. Портић, М., (2011). *ДОМАЋА КУВАРИЦА – Гастрономско благо Србије*. Младинска књига, Београд.

126. Предојевић, Ј., (2011). „*Просторне карактеристике емиграције из Србије: од гастарбајтера до мигрантских мрежа*“. Демографски преглед, бр. 42/2011, Београд.
127. Премовић-Алексић, Д., (2015). *Цркве и манастири Старе Рашке*. Музеј „Рас“ Нови Пазар
128. Протић, Д., (1995). *Минерални извори и термалне воде Србије*. Геоинститут, Посебна издања, књига 17, Београд.
129. Пузовић, С., (2000). *Атлас птица грабљивица Србије*. Завод за заштиту природе Србије, Београд
130. Раденковић Шошић, Б., (2012). *Tourist destination branding on social networks*. *Industrija*; 40 (1)
131. Радовановић, М., (1988). "*Људске миграције као компонента и чинилац друштвено-историјског и географског процеса*". Гласник СГД, свеска LXIX, бр. 1.
132. Републички завод за статистику, (2012). Демографска статистика у Републици Србији, стр. 35.
133. Републички завод за статистику Србије, Електронска библиотека, Комплексне публикације, Општине у Србији, 2001-2015.
134. Републички завод за статистику Србије, интерна документа, (2018).
135. Републички завод за статистику Србије, месечни статистички билтени за 2017., 2018. и 2019. годину
136. Републички завод за статистику Србије, Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2012 .
137. Републички завод за статистику Србије, Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2019.
138. Републички завод за статистику, Публикационе и документационе табеле одговарајућих пописа становништва.
139. Републички завод за статистику, Публикације „Општине и региони Републике Србије“, 2002-2012. године.
140. Републички завод за статистику, Публикације „Општине и региони Републике Србије“, 2012-2018. године.
141. Републички завод за статистику Србије, Региони и општине у СФРЈ и СРЈ од 1981-1999. године.

142. Републички завод за статистику, Статистички годишњаци 2003-2019. године.
143. Ристановић, С., (2006). *Србија*. ИА „КСЕ-НА“, Београд.
144. Ристић, М., (1963). *Стари Влах*. Туристичка штампа, Београд.
145. Ritchie, J.R.V., Crouch, G., (2003). *The Competitive Destination - A Sustainable Tourism Perspective*. CABI Publishing Wallingford, Oxon 63, pp. 110-111.
146. Родић, З., (1992). *Сеоска кућа и економске зграде*. Гласник Етнографског музеја Сјеничко-Пештерске висоравни, Београд.
147. Ромелић, Ј., Ђурчић, Н., (2001). *Туристичка географија Југославије*. Институт за географију, Нови Сад.
148. Ршумовић Р, Милојевић М, Лазаревић М., (1991). *Златибор - географска студија*. САНУ, Одељење друштвених наука, књига 100, Београд.
149. Сајловић М., Гугољ, Б., Јелисавац, Љ., (2003). *Пут православних манастира и цркава Србије и Црне Горе*. Водич, ДЕКСИМ, Београд
150. Смолчић, Ј.,D., (2005). *Начела одрживог развоја туризма*. Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Опатија, стр.120.
151. Спасојевић, М., Шушић, В., (2005). *Економска географија*. Економски факултет, стр. 54, Ниш.
152. Спасојевић, М., Шушић, В., (2011). *Савремене тенденције у развоју здравственог туризма у свету и Србији*. Теме, Часопис за друштвене науке, Година XXXV, бр. 1. Ниш.
153. Станковић, М. С., (2005). *Језера Србије*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
154. Станковић, М. С., (2002). *Туризам у Југославији*. Туристичка штампа, стр. 102, Београд.
155. Станковић, М. С, Јовновић, В., (2006). *Бање Србије и њихов значај за туризам*. Географски факултет Универзитета у Београду и Асоцијација просторних планера Србије, Дуга, Београд
156. Статистички годишњак, (2011). Републички завод за статистику, општине и региони у Републици Србији
157. Статистички годишњак, (2012). Републички завод за статистику, општине и региони у Републици Србији
158. Статистички годишњак, (2018). Републички завод за статистику, општине и региони у Републици Србији

159. Стевановић, Р., (1994). *Допринос миграција популационом расту градова Србије у периоду 1981-1991*. Становништво, бр.3-4, стр. 87-101.
160. Стојановић, В., (2006). *Одрживи развој туризма и животне средине*. Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Нови Сад, стр. 195
161. Стратегија развоја туризма Републике Србије, (2016)
162. Стратешки оквир за развој одрживог туризма, (2004).
163. Стратегије одрживог развоја туризма локалних самоуправа Југозападне Србије, (2016).
164. Стратегија одрживог развоја општине Нова Варош за период 2007-2011.
165. Стратегија развоја туризма Републике Србије, (2006).
166. Суботић, В., (2008). *Планина Јавор у историји Срба*. Хуманитарна организација „Стара Рашка“, Београд
167. Scott, В., (1995). *The geysers of Yellowstone*. Thir ed, Boulder, CO Yuniversity Press of Colorado.
168. Тодоровић, Д., (2019). *Народна ношња у Подголијским селима*. Публикација Музеја Рас, Нови Пазар.
169. Томка, Д., (2012а). *Основе туризма*. Нови Сад. Факултет за спорт и туризам.
170. Tourism highlights report (2019).
171. Туристичка организација Златибор, туристички пропагандни материјал.
172. Туристичка организација Нови Пазар, туристички пропагандни материјал и интерна документа.
173. Туристичка организација Пријепоље, туристички пропагандни материјал.
174. Туристичка организација Србије, туристички пропагандни материјал и интерна документа
175. Ћирковић, М., Голић, Р., (2007). *Проблем граница између Србије и БиХ код насеља Саставци*. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ.
176. Филиповић, Б., (2003). *Минералне, термалне и термоминералне воде Србије*. Институт за хидрогеологију Рударско-геолошког факултета у Београду, Београд.
177. Hall, McArthur., (1998). *Integrated heritage Management: Principles and Practice*. The Stationary Office, London.

178. Хасанбеговић, Р., (1984). *Традиционална архитектура у пожешком крају*. Гласник етнографског музеја, књига 48, Београд
179. Хаџић, О., (2005). *Културни туризам*. Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Универзитет у Новом Саду, str. 22.
180. Howie, F., (2003). *Managing the Tourist Destination*. London. Cengage Learning EMEA.
181. Цвијић, Ј., (1987). *Балканско полуострво*. Српска академија наука и уметности: Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
182. Цвијић, Ј., (1991). *Геоморфологија I*. Српска академија наука и уметности, Београд.
183. Чавлек, Н., Бартолуци, М., Пребежац, Д., Кесар, О., & др. (2011). *Туризам – економске основе и организацијски сустав*. Загреб: Школска књига.
184. Черовић, С., (2009). *Стратегијски менаџмент у туризму*. Универзитет Сингидунум, Београд.
185. Черовић, С., Барјактаровић, Д., Кнежевић, М. (2015). *Подришка развоју туризма као фактора конкурентности Србије као туристичке дестинације*. Универзитет Сингидунум, Београд.
186. Copper C., Hall C., (2008). *Contemporary Tourism: An International Approach*.
187. Cohen, E., (1972). *Towards a sociology of international tourism*. Social Research, 39(1), 164-182.
188. Cohen, E. & Cohen, S., (2012). „Current sociological theories and issues in tourism“. *Annals of Tourism Research*, 39(4), 2177–2202.
189. Чобељић, Н., (1992). *Проблеми миграције научних и техничких кадрова*. Београд: САНУ.
190. Чолић, Д., (1967). *Sinecological analyses of the fungal flora in a reserve with Serbian*.
191. Чомић, Ђ., (2005а). „*Теоријска деконструкција дефиниције туризма*“. Туризам.
192. Чомић, Ђ., Пјевач, Н., (1997). *Туристичка географија*. Београд: Савезни центар за унапређење хотелијерства. стр. 37-38.
193. Чуvari баштине, Републички завод за заштиту споменика, Београд, 1998.
194. Шабић, Д., Павловић, М., (2005). *Географске основе развоја туризма у Сјеничком крају*. Гласник Српског географског друштва, Српско географско друштво, Београд.

195. Шантић, Д., Судимац Мратинковић, Д., (2019). *Значај миграција становништва као компоненте демографског развоја Србије на почетку 21. века*. Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе, XXIV Међународни научни скуп, Ниш.
196. Шкрбић, И., Јегдић, В., Милошевић, С., & Томка, Д.. (2015). *Development of Sremski Karlovci Wine Tourism and Integration in the Regional Tourism offer*. Економика пољопривреде
197. Штепић, С., (2007). *Како истражити квалитет туристичке дестинације*. Часопис Департмана за географију, туризам и хотелијерство. *Туризам*, бр. 11, стр. 81-88.
198. Штепић, С., (1999). *Туристичка географија*. Савезни центар за унапређење хотелијерства - угоститељства, Београд.
199. Wilkinson, P.F., (1987). *Tourism in small island nations*. A fragile dependence. *LeisureStudies* 6.
200. World Economic Forum, (2015).
201. World travel and tourism council (2015).
202. WTO (2002). International trade statistics.

ИНТЕРНЕТ АДРЕСЕ

1. www.bonvoyage.rs; сајт посећен 09.08.2019. године
2. www.golijainfo.rs; сајт посећен 02.08.2019. године
3. www.dev.info.stat.gov.rs; сајт посећен 11.11.2019. године
4. www.emins.org; сајт посећен 03.06.2020. године
5. www.e-unwto.org; сајт посећен 03.03.2019. године
6. www.europa.gov.rs; сајт посећен 14.07. 2020. године
7. www.zlatarinfo.rs; сајт посећен 26.07.2019. године
8. www.zlatibor.org.rs; сајт посећен 14.06.2019. године
9. www.zzps.rs; сајт посећен 18.10.2019. године
10. www.iskra.co; сајт посећен 04.12. 2019. године
11. www.kathmandvandbeyond.com; сајт посећен 09.01.2020. године
12. www.logosfera.net; сајт посећен 02.03.2020. године
13. www.megalos.rs; сајт посећен 06.03.2020. године
14. www.mitropolija.com; сајт посећен 15.07.2019. године
15. www.mojaavantura.com; сајт посећен 17.11.2019.године

16. www.motorna-vozila.com; сајт посећен 25.04.2019. године
17. www.mttt.gov.rs; сајт посећен 28.02.2020. године
18. www.novavaros.rs; сајт посећен 16.06.2019. године
19. www.pestleanalysis.com; сајт посећен 26.07.2020. године
20. www.priboj.rs; сајт посећен 05.09.2019. године
21. www.pribojskabanja.rs; сајт посећен 16.10.2019. године
22. www.popis2011.com; сајт посећен 25.10.2019. године
23. www.raski.okrug.gov.rs; сајт посећен 01.03.2020. године
24. www.rzs.stat.gov.rs; сајт посећен 24.10.2019. године
25. www.riynicasrpska.net; сајт посећен 28.08.2019. године
26. www.sjenica.com; сајт посећен 28.04.2019. године
27. www.srbijadanas.com; сајт посећен 15.04.2019. године
28. www.sr.turizamsjenica.com; сајт посећен 24.09.2019. године
29. www.srbija.travel/kalendar-dogadjaja; сајт посећен 14.07.2019. године
30. www.srbija.travel/destinacije/; сајт посећен 19.09.2019. године
31. www.srbijasume.rs; сајт посећен 24.09.2019. године
32. www.subotica.com; сајт посећен 26.03.2020. године
33. www.tonp.rs; сајт посећен 18.06.2019. године
34. www.topirot.com; сајт посећен 20.04.2019. године
35. www.turizamprijepolje.co.rs; сајт посећен 21.07.2019. године
36. www.turizamiputovanja.com; сајт посећен 14.11.2019. године
37. www.uvac.org; сајт посећен 30.07.2019. године
38. www.ugjadovnik.com; сајт посећен 28.12.2019. године
39. www.upoznajsrbiju.co.rs; сајт посећен 26.09.2019. године
40. www.cajetina.org.rs; сајт посећен 28.08.2019. године
41. www.westserbia.org; сајт посећен 02.12.2019. године
42. www.world-tourism.org; сајт посећен 02.04.2019. године
43. www.wttc.org; сајт посећен 21.03.2019. године
44. www.youth.rs; сајт посећен 17.02.2020. године

ПРИЛОГ

Табела А. Анкетни лист – Анализа конкурентности дестинација

Елементи конкурентности	Дестинација 1						Дестинација 2					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
1. Социјални елементи и људски ресурси												
2. Природна и културна баштина												
3. Комунална инфраструктура												
4. Ресторани												
5. Доступност и превоз												
6. Смештај												
7. Садржаји												
8. Закони и легислатива												
9. Тражња												
10. Информације и презентација												
11. Туристичка сигнализација												
12. Речни туризам												
1. Остало												
1 – веома слабо 5 - одлично												

Биографија - CV

Љиљана Лешевић рођена је 26. јула 1989. године у Новом Пазару, где је завршила основну, средњу школу и факултет.

2012. године дипломирала је на Државном универзитету у Новом Пазару, на Департману за економске науке са просечном оценом 9,80 одбранивши рад (оценом 10) на тему: *"Развој тимова у функцији ефикасног управљања"*, и стекла звање: Дипломирани економиста.

На истом факултету 2013. године је завршила мастер студије одбранивши рад на тему: *"Интегрални развој руралних подручја Србије"*, и стекла звање: мастер економиста.

2012. године постаје стипендиста Фонда за младе таленте „Доситеја“, а стипендирање се због успешног студирања продужава и на мастер студијама.

2012. године на прослави петогодишњице Државног универзитета у Новом Пазару бива проглашена за студента генерације.

2013. године обавља послове демонстратора и сарадника у настави на предмету „Основи менаџмента“ на Државном универзитету у Новом Пазару.

У периоду од 2014. – 2015. године обавља приправнички радни стаж у Центру за немачки језик „Реинтеграција“ где је радила на пословима економисте и стекла право за полагање државног испита, који полаже 2015. године.

У периоду од 2015. – 2018. године радила је на пословима директора у јавној установи Туристичкој организацији града Новог Пазара.

Од 2018. године ради на пословима „Координатор у информативном центру“ У Туристичкој организацији града Новог Пазара где је и сада запослена.

Током 2017. године учествовала је на многим едукативним семинарима и стекла сертификате из различитих области.

2018. године под њеним вођством, установа на чијем је челу добија осваја награду Европске комисије на конкурс за избор Изузетне дестинације Европе у Србији.

2018. именована је од стране градоначелника Новог Пазара за Вођу тима израде Стратегије одрживог развоја туризма града Новог Пазара за период од десет година.

Говори енглески и немачки језик. Познаје и користи MS Office програме.

Од 2015. - 2019. године објавила је више научних радова из области туристичког маркетинга и менаџмента, демографије и економског развоја на научним скуповима и часописима у земљи и иностранству.

Универзитет у Нишу
Економски факултет

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом ВАЛОРИЗАЦИЈА ТУРИСТИЧКОГ И ДЕМОГРАФСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ, која је одбрањена на Економском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, _____ године

Аутор дисертације : Љиљана Лешевић

Потпис аутора дисертације _____

Универзитет у Нишу
Економски факултет

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Име и презиме аутора: Љиљана Лешевић

Наслов дисертације: ВАЛОРИЗАЦИЈА ТУРИСТИЧКОГ И ДЕМОГРАФСКОГ
ПОТЕНЦИЈАЛА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Ментор: проф. Др Дејан Ж. Ђорђевић

Изјављујем да је штампани облик моје докторске дисертације истоветан
електронском облику, који сам предао/ла за уношење у Дигитални репозиторијум
Универзитета у Нишу.

У Нишу, _____ године

Потпис аутора дисертације _____

Универзитет у Нишу
Економски факултет

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом: **ВАЛОРИЗАЦИЈА ТУРИСТИЧКОГ И ДЕМОГРАФСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ.**

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да подвучете само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у наставку текста).

У Нишу, _____ године

Аутор дисертације: Љиљана Лешевић

Потпис аутора дисертације _____